

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Соціологія

Підручник

За редакцією професора М. П. Требіна

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних спеціальностей
вищих навчальних закладів*

Харків
«Право»
2010

Рецензенти:

Б. В. Новіков — доктор філософських наук, професор, декан факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», заслужений діяч народної освіти України;

Є. А. Подольська — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії і гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Л. Г. Сокурянська — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Колектив авторів:

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор — передмова, розділи 2 (§ 3; 4); 4; 5 (§ 3; 4);

В. Д. Воднік, кандидат філософських наук, доцент — розділи 1 (§ 3); 7; 8; 12;

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук — розділ 5 (§ 5);

Ю. І. Золотарьова, кандидат філософських наук, доцент — розділи 2 (§ 2); 5 (§ 1; 6); 6;

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор — розділи 2 (§ 1); 3; 5 (§ 2);

Н. П. Осипова, доктор філософських наук, професор — розділи 9; 10;

І. В. Підкуркова, кандидат соціологічних наук — розділ 11;

О. В. Сердюк, кандидат філософських наук, доцент — розділ 1 (§ 1; 2)

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1/11-10436 від 22.12.2009 р.)*

Соціологія : підручник / М. П. Требін, В. Д. Воднік, Г. П. Клімова та ін. ; за ред. М. П. Требіна. — Х. : Право, 2010. — 224 с.

ISBN 978-966-458-171-1

У підручнику викладено загальну соціологічну теорію як основу пізнання суспільних явищ. Розглянуто систему соціології як науки, її поняття та категорії, закони і закономірності, методологію та методику конкретних соціологічних досліджень, а також механізми функціонування суспільства. Значну увагу приділено соціології основних сфер суспільного життя та їх актуальним проблемам.

Для студентів, аспірантів, викладачів та всіх, хто цікавиться проблемами суспільного життя, прагне опанувати на сучасному рівні основи соціологічних знань і сформуванати наукове соціологічне мислення.

ББК 60.5я73

ISBN 978-966-458-171-1

© Требін М. П., Воднік В. Д.,
Клімова Г. П. та ін., 2010
© «Право», 2010

Передмова

Людина відкриває підручник з надією знайти відповіді на ті питання, які її хвилюють. Однак окремі групи майбутніх фахівців (інженери, медики, фінансисти тощо) не дуже серйозно ставляться до деяких гуманітарних дисциплін, тому що вони, з їхньої точки зору, непотрібні в їх майбутній професії. Мабуть, на їх думку, до таких дисциплін належить і соціологія. Це з одного боку, а з другого — ми всі бажаємо жити у високорозвиненій країні, пишатися своєю державою, працювати на її майбутнє. І гідний приклад цього — країни «золотого мільярда». А як обстоять справи з гуманітарними дисциплінами у цих країнах? В одній з найцивілізованіших країн світу, США, соціальні науки — соціологію, політологію, право, економіку, психологію — викладають у всіх школах, коледжах і університетах. Відтоді як у 1892 р. в університеті Чикаго був відкритий перший у світі соціологічний факультет, п'ять поколінь американців, а це десятки мільйонів людей, знають, яким є устрій суспільства і з допомогою яких засобів його треба укріплювати, а не руйнувати. Вже у 60-ті роки XX ст. соціологів у США було більше, ніж у всіх інших країнах разом узятих. Психологів тут було понад 60 тисяч, юристів — кілька сотень тисяч. Крім того, тисячі політологів служать радниками у федеральних і місцевих органах влади. Держава і приватні фірми виділяють на підтримку соціальних наук десятки мільярдів доларів. Здається, навіщо це потрібно американцям і чи окупаються витрати? Відомо, що соціологія — це наука про суспільство і взаємовідносини людей. Її прикладна спрямованість — створення стабільного, постійно прогресуючого суспільства. І в цьому США досягли значного успіху. Це єдина держава, що не знала у XX ст. воєн і масштабних революцій. Справа не тільки в економічному прогресі, а й у тому, що США має одну з найефективніших систем соціальної підтримки населення, що складається з десятків і сотень програм допомоги сім'ї, малозабезпеченим верствам населен-

ня, безробітним, пенсіонерам та іншим категоріям соціальних аутсайдерів. Тією дорогою, яку проклали США, сьогодні рухаються й інші розвинені країни, досягаючи незмінного успіху. Так, у вузах Японії до 70 % часу відводиться на вивчення гуманітарних дисциплін, зокрема соціології. У Китаї тисячі студентів здобули фундаментальну соціологічну підготовку в університетах Америки і Західної Європи. Сьогодні вони, ставши менеджерами, бізнесменами і політичними діячами, визначають стратегію і майбутнє країни. Хоча, безумовно, як і в будь-якій країні, що активно розвивається, є проблеми. Сьогодні Китай — це «майстерня світу», за розмірами економіки він посідає 4-те місце в світі, але за доходами на душу населення знаходиться на 100-му місці. З 1990 р. економічна модернізація Китаю дозволила подолати рівень бідності 400 млн громадян, проте 415 млн, як і раніше, живуть менш ніж на два долари в день. У Китаї щорічно випускаються 800 000 студентів інженерних і наукових спеціальностей, проте в країні всього 120 000 дипломованих юристів. Тому ми не можемо казати про Китай як про демократичну, правову державу. Але він рухається шляхом модернізації і прогресу, і з часом неминуче здійснюються і відповідні зміни в політичній, духовній і соціальній сферах. І сприятимуть цим змінам соціально-гуманітарні дисципліни, у тому числі і соціологія.

Тому важливою умовою підготовки висококваліфікованого фахівця, зокрема юриста, є оволодіння майбутнім професіоналом глибокими соціологічними знаннями. Не можна жити в суспільстві і не знати законів його розвитку і функціонування. Значення соціології обумовлене зростаючими вимогами до особистості фахівця будь-якого профілю, до його інтелектуальної, загальнокультурної, гуманітарної підготовки. Історичний досвід показує, що кризові ситуації в суспільстві не завжди є результатом об'єктивних і неминучих процесів, їх причини часто криються в неправильному виборі шляху розвитку, коли соціальна політика і соціальна практика не спираються на суспільствознавство в цілому і соціологію зокрема. З цієї причини для тих, хто вивчає соціологію, важливо перш за все знати основні положення, концепції і визначення, які складають каркас цієї науки. Здобуті знання надалі допоможуть молодим фахівцям зорієнтуватися в різних сферах діяльності, заснованих на взаємодії з соціальними групами, організаціями і окремими особами.

Попри величезні значення різних галузей суспільствознавства у справі пізнання навколишнього буття (історичних, економічних, правових, політичних та інших наук) соціологія є унікальною завдяки своїй здатності бачити соціальний світ як цілісну систему. Причому

остання розглядається не тільки як позитивно функціонуюча і така, що розвивається, але і як така, що переживає стан глибокої кризи, зокрема тієї, що сталася у 2008 р. Тому в цих умовах соціологія покликана стати наукою про витоки, причини кризи і шляхи виходу з неї. Хворе суспільство потребує свого діагнозу, соціальної терапії, а можливо, і соціальної хірургії. Діагностика і лікування суспільства — це надзавдання соціології, тому не випадково однією з основних її проблем є виживання людства і оновлення цивілізації.

Соціологія шукає способи вирішення цих завдань, як на глобальному, так і на рівні соціальних спільнот, конкретних соціальних інститутів і організацій, соціальної поведінки індивідів. У цьому значенні соціологія розглядається як наука про відтворення соціальних систем — суспільства і його структур, соціальних спільнот, інститутів, організацій, особистості. Відтворення — суть основний спосіб існування суспільства і його елементів у їх взаємодії. Іншими словами, відтворення — це, перш за все, функціонування. У суспільства немає іншого способу буття, інакше як відтворювати себе, свої структури. Ми народжуємося у світі, у суспільстві, яке існувало до нас та існуватиме після нас. Людина — соціальна істота не тому, що «так прийнято», «так було завжди», але тому, що поза суспільством людина не зможе ні стати людиною, ні вижити. Ми народжуємося в суспільстві людей, об'єднаних в соціальні групи, і від цих груп залежить ідентичність людини — неповторна своєрідність її особистості, залежать її надії, погляди на життя, життєві устремління і досягнення. Тому початковим положенням соціології служить формула: поведінка людей формується головним чином групами, до яких вони належать, і соціальними взаємодіями, що здійснюються в цих групах. Ми стали тим, хто ми є, і діємо так, як ми діємо, тому що живемо в конкретному суспільстві, у конкретному місці і в конкретний час. Усі соціально значущі дії людей — від потиску рук до вбивства, усі соціальні інститути — від держави до сім'ї, кінець кінцем — продукт соціальної взаємодії. Розглядати соціальні групи — від малої групи — сім'ї до рівня мегаполіса або до рівня суспільства в цілому як свій безпосередній об'єкт — таким є початковий принцип соціологічного пізнання. Соціологія — частина культури сучасного суспільства. Завдяки науковому підходу до вивчення соціального організму вона дає можливість зрозуміти цінності і норми, що ефективно регулюють життя людей, знайти способи подолання негативних моментів у життєдіяльності суспільства. На думку французького соціолога Еміля Дюркгейма, соціологія не вартувала б і години праці, якби не давала можливості поліпшити суспільство.

Звідси ставлення до соціології як до багаторівневої науки, що являє єдність абстрактних і конкретних форм, макро- і мікротеоретичних підходів, теоретичного і емпіричного знання. Соціологія не може плідно розвиватися без принципової єдності, більше того — взаємопроникнення теоретичного і емпіричного знання. Адже соціологія націлена врешті-решт на вирішення суто практичних питань соціального життя. Це означає, що для соціології всі її проблеми є терміновими, такими, що потребують негайного реагування, оскільки стосуються актуальних інтересів сучасного суспільства. Тому дуже важливо знати логіку і методи соціологічного дослідження, такі як опитування, спостереження, експеримент, а також опис спеціальних процедур, вживаних для збору, аналізу і оцінки якості соціологічних даних, бо за допомогою соціологічних досліджень ми одержуємо емпіричну базу, яка відображає реальний стан справ у суспільстві, переваги і сподівання соціуму, можемо діагностувати його «хвороби».

Пропонований підручник із соціології ставить за мету дати найзагальніше уявлення про соціологію як науку, показати її практичну спрямованість через розкриття таких проблем, як соціологія особистості, девіантної поведінки, соціологія управління тощо. Структура книжки обумовлена програмою викладання соціології, тому авторський колектив не претендує на повний виклад і розкриття всіх проблем соціології як науки, але сподівається, що вивчення цього матеріалу дозволить скласти цілісне уявлення про основні напрями соціологічного знання. У підручнику головними є принципи, а не деталі, основні положення, а не поточні питання, і опис спеціально вибраних прикладів, а не простий перелік фактів. Соціологія як наука є практично невичерпною, вона не має просторових меж. Тому автори зійшлися на тому, щоб розкрити найважливіші проблеми соціології, що безпосередньо стосуються сучасного життя. Автори дуже хотіли б, щоб цей підручник сприяв критичному осмисленню суперечностей і тенденцій у сучасній соціології і сучасному суспільстві та творчій активності студентів у повсякденній праці по засвоєнню соціологічних знань. Адже головна функція соціологічної освіти — сформулювати соціологічне мислення, тобто розуміння проблем, що стоять перед суспільством, причин їх виникнення і шляхів подолання, вміння критично ставитися до буденних думок, стереотипів мислення і соціальних забобонів масової свідомості. Цілісне соціологічне мислення допоможе молодому поколінню підготуватися до дорослого життя і зайняти активну соціальну позицію щодо перетворення української дійсності на основі законів справедливості, честі і гідності, пошани особи громадянина України як такої.

Розділ 1

Соціологія як наука

§ 1. Предмет, методи, структура та функції соціології

Вивчення будь-якої науки має спиратися на чітке й однозначне уявлення про її предмет. І цим обумовлена актуальність теми. Соціологія — досить молода гуманітарна наука, тому далеко не всі її методологічні проблеми вирішені. Як зазначав класик світової соціології П. Сорокін, «не існує більш-менш повної й очевидної системи соціології: скільки соціологів — стільки і соціологій». Тому важливо встановити те, що об'єднує різні методологічні орієнтації у теоретичних та емпіричних дослідженнях суспільства, утворюючи соціологію — самостійну наукову дисципліну, що стає дедалі впливовішою в суспільствознавстві та важливішою для суспільства.

Соціологія вивчає суспільство. Це відображено в самому терміні «соціологія» (від лат. *soci(etas)* — суспільство та гр. *λόγος* — слово, вчення). Предмет науки, а саме через визначення предмета ми виділяємо наукову дисципліну, являє собою абстрактне відтворення дійсності (суспільства як об'єкта цієї науки), яке з практичної точки зору постає як система її найбільш закономірних зв'язків і відносин.

Визначення наукового статусу соціології базується на певному способі розрізнення предмета й об'єкта дослідження. Проблема полягає в тому, що будь-який суспільний феномен (процес, явище тощо) можна досліджувати в межах різних гуманітарних і суспільних наук (наприклад, правові явища вивчають не лише в системі юридичних наук, а й у рамках філософії, соціології, історичних наук), тобто визна-

чити статус будь-якої науки лише на основі виділення певної групи явищ не можна. Цього досягають у результаті визначення предмета науки, тобто специфіки бачення цих феноменів (підходу до них).

Становлення соціології як самостійної науки відбувалося важко саме через складність визначення її предмета, яке б чітко встановлювало її дисциплінарні межі та взаємодію з іншими науками. У другій половині XIX ст. скептично налаштовані стосовно соціології вчені так тлумачили предмет соціології: у кожній суспільній науці виокремили певні явища і процеси, що не мали пояснення в цих науках, і зібрали їх у «мішку», який назвали «соціологія». Соціологію визначали як «суму знань», і її власний предмет (власне бачення суспільства) так і не дістав чіткого визначення. Але невдовзі від такого підходу почали відмовлятися, проблема розрізнення предмета й об'єкта соціологічного дослідження ставилася дедалі чіткіше, що давало змогу визначити специфіку соціології і відвести їй належне місце в системі наук про суспільство.

Протягом майже двох століть існування соціології було запропоновано безліч визначень її предмета. У XIX ст. панувала точка зору номінального «засновника» соціології О. Конта, який фактично ототожнював соціологію й суспільствознавство. Завдання соціології він вбачав у накопиченні фактів з різних сфер наукового пізнання суспільства та їх систематизації. Але вже наприкінці XIX ст. для визначення статусу соціології вирішальним стає виділення **соціальної сторони суспільного розвитку**, тобто тих явищ, які інші науки, що вивчають суспільство, безпосередньо не розглядають. Таке розуміння предмета соціології було характерне для Е. Дюркгейма, М. Вебера та інших учених XIX ст., які певною мірою відмовилися від позитивістської методології. Саме відтоді соціологія починає існувати як самостійна суспільна наука.

Визначення об'єктів, що їх досліджує соціологія, є недостатнім, хоч і важливим моментом для розуміння її місця у системі наук, оскільки специфіка соціологічного підходу створює можливість перетворення на об'єкт соціологічного дослідження будь-якого суспільного феномену. Історія становлення соціологічної науки дає багато прикладів цьому. Зокрема, якщо в середині XX ст. йшлося про існування не більш як 20 спеціалізованих соціологічних теорій, тобто «теорій окремих об'єктів», то на початку XXI ст. їх чисельність зростає в кілька разів, що свідчить про появу нових «об'єктів», які раніше перебували поза увагою соціологів. Для розуміння специфіки об'єкта науки взагалі й соціологічної зокрема важливим є неможливість абсолютно точно

визначити об'єкт. Проблема полягає в тому, що суспільне життя («факти соціальної дійсності») стає об'єктом науки за правилами певного підходу (методології) цієї науки, тобто воно є певною мірою «сконструйованим» у процесі пізнання.

Щоб уявити спільність та відмінність підходів до розв'язання проблем предмета соціології, слід проаналізувати низку визначень предмета, характерних сучасній соціології.

1. Л. Брум, Ф. Селзнік: «Мета соціології — відкриття структур суспільства, які зміцнюють чи ослаблюють *сили*, що об'єднують групи. Соціологія вивчає умови, що трансформують соціальне життя».

2. Г. Ходжес: «Соціологія — концепція соціальної організації у межах соціальних систем».

3. Н. Смелзер: «Соціологія — це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, що спирається на дані чи факти реального буття».

4. В. Ядов: «Соціологія — наука про становлення, розвиток і функціонування соціальних спільнот і соціальних процесів, наука про соціальні відносини як механізм взаємодії між цими спільнотами, між спільнотами та особистістю».

5. Міжнародна енциклопедія соціальних наук: «Предмет соціології — вивчення соціальних груп у їх інституційній організації, а також причин і наслідків змін інститутів та соціальних організацій».

6. Вебстерівський соціологічний словник: «Соціологія — це вивчення розвитку, організації та проблем спільного життя людей як представників соціальних груп».

Наведені вище визначення свідчать, що поняття соціального, соціальних зв'язків, відносин, способу їх організації є вихідними для розкриття особливостей об'єкта соціологічного пізнання, а поняття соціальних закономірностей — для визначення предмета соціології. Необхідність розрізняти поняття «суспільне» та «соціальне» є передумовою точного й адекватного розкриття предмета соціології. Складність проблеми полягає в тому, що і «суспільне», і «соціальне» стосуються взаємодії як способу організації життєдіяльності суспільства. Таке розрізнення відбувається не через виділення реальних типів взаємодії (певних груп феноменів, явищ, процесів тощо), а через визначення «способу» їх бачення у ході дослідження. **Соціальне** — це сукупність тих чи інших ознак або особливостей суспільних відносин, що освоєна (інтегрована) індивідами чи іншими суб'єктами у процесі їх

спільної діяльності (взаємодії) у конкретних умовах та виявляється в їх особливих відносинах. Тому будь-яка система суспільної взаємодії є водночас і способом соціальної взаємодії, системою соціальних відносин. Соціальне виникає завжди, коли поведінка будь-якої особи (групи, спільноти) зазнає впливу (прямого чи опосередкованого) іншого суб'єкта. Соціальне характеризує певний аспект суспільних відносин. Воно входить до всіх видів суспільних відносин (економічних, політичних та ін.), але не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Тобто *соціальні відносини* — це один із різновидів суспільних відносин. Їх характеристики відображають основні риси соціального як певної сукупності властивостей суспільства. Серед цих характеристик основними є такі:

1) соціальне — це загальна характеристика, яка властива різним групам індивідів і відображає інтеграцію тих чи інших властивостей суспільних відносин;

2) соціальне відображає обумовлене сучасними суспільними відносинами (економічними, політичними і т. ін.) взаємне розташування індивідів. У зв'язку з цим характер та зміст відносин між різними індивідами та їх групами залежить від місця, яке вони посідають у різних соціальних структурах, та від тієї ролі, яку вони в них виконують;

3) соціальне виявляється у відносинах різних індивідів та груп індивідів один до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;

4) соціальне — продукт спільної діяльності представників різних соціальних груп, що виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Таким чином, *соціальне виникає у процесі взаємодії людей, що своїм базисом має відмінності їх місця і ролі у конкретних суспільних структурах та виявляється у різному ставленні індивідів і груп до явищ і процесів суспільного життя.*

Природа соціальних відносин (соціального) зумовлює предметну галузь соціологічної науки, яка, вивчаючи суспільство як цілісну систему, орієнтована на виявлення законів соціальної взаємодії соціальних інститутів, груп, особистості. При цьому специфіка соціальної взаємодії розкривається через соціальні відмінності суб'єктів взаємодії, які лежать в її основі і зумовлюють різні цінності, мотиви, способи поведінки.

Характеристика предмета соціології розкриває її значний теоретико-пізнавальний і практичний потенціал як самостійної науки в рамках системи наук про суспільство, що має досить складні взаємодії з іншими

суспільними науками, часто набуваючи методологічного значення для цих наук. Вивчаючи соціальну взаємодію, соціологія набуває рис «інтегральної» науки, тобто її предметна специфіка дає можливість звертатися до об'єктів, що традиційно включаються до «сфери інтересів» інших суспільних наук (наприклад, економічних, правових). На ранніх етапах свого розвитку соціологія претендувала на статус «науки всіх суспільних наук», тобто універсальної науки, що єдина вивчає суспільство в цілому, а тому інші науки, які досліджують його окремі сегменти, мають набути статусу «субдисциплін» у системі соціологічного знання. Це називали «соціологічним імперіалізмом». Із розвитком соціологічної науки, збагаченням уявлення про її методологію та теорію такий підхід перестав домінувати. Сучасна соціологічна методологія виходить з того, що саме соціологія вивчає суспільство як систему соціальної взаємодії, а тому соціологічний підхід є цінним для будь-якої науки про суспільство, проте це не є підставою вважати її «розділом соціології». Тобто соціологія є самостійною суспільною наукою, що має досить складні взаємодії з іншими науками про суспільство, досить часто виконуючи методологічні функції щодо цих наук у частині пошуку пояснень соціальних аспектів проблематики цих наук.

Головне, що створює специфіку соціологічного підходу, це не технічні засоби збирання та узагальнення соціальної інформації, що зазвичай асоціюються з соціологічним підходом, а його світоглядні та теоретичні засади (тобто особливий спосіб тлумачення соціальної реальності, виражений у поняттях та категоріях спеціально-наукової картини світу).

На підставі особливостей сучасних уявлень про суспільство можна сформулювати основні власні **вимоги соціологічного підходу**:

по-перше, усі досліджувані об'єкти розглядаються крізь призму суспільства у цілому, фокусуючи увагу на суспільних (соціальних) відносинах. Основною проблемою соціологічного пізнання більшість дослідників визнають пояснення причин соціальної інтеграції та засад соціального порядку;

по-друге, кожне соціальне явище вивчається з позицій того, як воно створюється і відтворюється у процесі життєдіяльності специфічних суб'єктів, що мають «надособисту» природу як представники соціальних спільнот;

по-третє, визнання соціальної стратифікації фундаментальним атрибутом суспільного життя взагалі. Головне у даному випадку не констатація існування «соціальних груп», а відмова від «абстрактного

гносеологічного суб'єкта» (трансцендентної «людини») на основі конструювання принципово гетерогенного соціального простору;

по-четверте, усувається фікція відокремленості особи від соціальної групи та соціального середовища в цілому;

по-п'яте, відмова від моделі «досконалого (ідеального) суспільства» з визнанням існування лише реального суспільства.

Основний «каркас» соціологічного знання утворюють категорії та наукові закони, що визначають зміст методології соціологічного пояснення суспільних феноменів. Як і в будь-якій іншій сфері наукового пізнання, у соціології теоретичне знання фіксується в поняттях та категоріях, які відображають сутність досліджуваних суспільних феноменів. Саме на їх основі стає можливим соціологічний дискурс про суспільство. Категоріальна система сучасної соціології має надзвичайно складний та багаторівневий характер, оскільки вона розвивається в рамках різних, досить часто конкуруючих між собою, наукових підходів та парадигм. Однак існують певні ключові категорії, без використання яких взагалі неможливий соціологічний підхід і на основі яких вибудовуються певні понятійні конструкції, якими соціологи користуються для пояснення та опису суспільства. Ці **ключові категорії** досить умовно можна поділити на такі групи: а) загальні категорії, що використовуються не лише в соціології, але і в інших науках про суспільство як їх базові філософські чи світоглядні категорії (наприклад, суспільство, культура, людина тощо); б) категорії, що вироблені в рамках соціологічного підходу до вивчення суспільних явищ та процесів і відображають саме його специфіку (наприклад, соціальна група, соціальні відносини, соціальна структура, соціальна взаємодія, соціальний інститут тощо); в) категорії, на яких базуються соціологічні теорії окремих феноменів та процесів (наприклад, соціалізація особи, стратифікація, середній клас, правова соціалізація тощо).

Важливе місце в системі теоретичного знання займають закони (наукові закони), оскільки саме в них фіксуються уявлення про найважливіші зв'язки та взаємодії соціальної реальності, що є основою для їх пояснення. Це особливо важливо, оскільки завданням соціології, як і будь-якої науки, є пояснення дійсності, а не просто збір фактів про неї. Тобто **науковим законом** стає будь-яка теоретична конструкція, що дає несутерчливе та логічно обґрунтоване пояснення досліджуваних соціальних феноменів і визнається науковим співтовариством (або ж його частиною) як реальний та ефективний інструмент до-

сліджень таких процесів і феноменів. Наприклад, у більшості сучасних досліджень проблем злочинності визнається існування певної залежності між девіантною поведінкою особи та станом системи соціального контролю. Таке твердження виконує функцію моделі пояснення обумовленості злочинності, тобто є науковим законом соціології девіантної поведінки.

Соціологія, як і будь-яка інша наука, використовує певний набір пізнавальних засобів, сукупність яких звичайно визначає як методологію, так і методіку науки. Слід розрізняти поняття «методологія» та «методика». **Методологія** — це спосіб пізнання, загальні принципи досліджень. **Методика** — сукупність конкретних методів організації та проведення досліджень, збирання, обробки та аналізу інформації, яку можна отримати під час таких досліджень.

Зміст методіки визначається методологією, яка встановлює, що саме є предметом дослідження і якими методами таке дослідження може бути проведене. Питання методології залишаються дискусійними в сучасній соціології. Перш за все, це стосується визначення можливості існування універсального методу пізнання, який властивий лише соціології і забезпечує розв'язання усіх проблем, що досліджуються. У сучасній соціології домінує визнання необхідності застосування різних підходів і дослідницьких парадигм. «Мультипарадигмальність» забезпечує можливість розглядати одне й те саме явище в різних його проявах у соціальній реальності.

Методіку соціології утворює сукупність методів. Під **методом** звичайно розуміють певний спосіб пізнавальної діяльності, тобто спосіб отримання інформації про соціальні явища та процеси. Сучасна соціологія використовує значний арсенал наукових методів. У загальному вигляді ці методи можна поділити на три типи: а) загальнонаукові методи, до яких належать пізнавальні засоби, властиві саме науковому пізнанню, на відміну від буденного пізнання. Тобто це ті методи, що використовуються в усіх науках; б) методи соціальних наук утворюють групу, яка є спільною для всіх наук, що досліджують суспільство (наприклад, історичний метод); в) методи соціології, тобто методи, які використовуються лише в соціології, або були створені в рамках вирішення дослідницьких завдань, що властиві лише соціології (наприклад, кількісні та якісні методи емпіричних соціологічних досліджень).

Характеристику предметної сфери соціологічної науки можна доповнити уявленням про її внутрішню організацію. У сучасній науковій

та навчальній літературі пропонується кілька підходів до побудови такої структури.

Досить часто соціологічне знання структурується на «фундаментальне» та «прикладне». У даному разі фіксуються його мета, загальна спрямованість. Якщо фундаментальне знання має змінювати основи соціологічної науки — створювати нові методи, концепції тощо, то прикладне знання — це «практичне знання», тобто знання про реальний стан у тій чи іншій сфері суспільного життя, про можливості змін тощо. Втім цей поділ є досить умовним.

Залежно від завдань, які стоять перед соціологічним дослідженням, його можна віднести до теоретичних чи прикладних. Відповідно у структурі соціології виділяють теоретичну та прикладну соціологію. *Завдання теоретичної соціології* полягає в тому, щоб, спираючись на різноманітні наукові методи, формувати знання про процес соціального розвитку в його загальних рисах, про концептуальні основи пізнання соціального. Теоретична соціологія збагачує наукові знання, орієнтуючись на потреби розвитку самої науки. Саме теоретична соціологія забезпечує формування системи категорій та законів соціологічної науки. *Прикладна соціологія* — це сукупність методологічних принципів, методів і процедур дослідження, а також соціальних технологій, конкретних програм та рекомендацій, орієнтованих на практичне використання, досягнення соціального ефекту. Залежно від використовуваних методів прикладну соціологію поділяють на соціальну інженерію, яка розробляє процедури соціальної перебудови, та клінічну соціологію, яка безпосередньо впроваджує нові соціальні процеси, форми відносин і т. ін.

Іншим різновидом структури соціологічного знання є його поділ на «емпіричне» та «теоретичне». У цьому контексті йдеться про теоретичну та емпіричну соціологію. Такий підхід характерний і для інших наук (не лише суспільних, а й природничих). Він фіксує рівень абстракції та узагальнення знань про певні об'єкти наукового пізнання. Якщо результатом пізнавальних процедур є формулювання нового теоретичного знання (концепцій, гіпотез, понять, категорій тощо), то йдеться про теоретичну соціологію. Якщо пізнавальні процедури орієнтовано на певні дії з соціальними фактами (збирання, опис, систематизація тощо), що не мають на меті зміни теоретичних уявлень про об'єкти пізнання (тобто про спосіб тлумачення реальних процесів та явищ) і мають характер конкретних знань, то маємо емпіричні дослідження. Слід пам'ятати, що цей поділ завжди умовний, оскільки реальне со-

ціологічне пізнання ніколи не дає прикладів суто теоретичного чи суто емпіричного дослідження.

Поділ соціології на *три рівні* (*загальна соціологічна теорія, спеціальні соціологічні теорії, емпіричні дослідження*) — важлива риса сучасного стану соціології. Досить часто така структура визнається штучною, недостатньо обґрунтованою. Однак реальна наука розвивається саме в межах структури, де виділяються три складові.

По-перше, це *загальна соціологічна теорія, яка дає загальне уявлення про суспільство, його структуру, закономірності становлення, розвитку та функціонування*. Залежно від вибору загальної соціологічної теорії формується методологічна орієнтація як теоретичних, так і прикладних досліджень. У сучасній соціології існує кілька загальних соціологічних теорій, які по-різному тлумачать суспільний розвиток. Серед них марксистська концепція суспільства (історичний матеріалізм), структурно-функціональна соціологія, феноменологічна соціологія, теорія соціального обміну, символічний інтеракціонізм та ін. За свідченнями західних учених, соціологія вступила у фазу методологічної кризи, яка виявляється в тому, що жодна з «великих теорій» (тобто загальних соціологічних теорій) не може адекватно розкрити закони розвитку суспільства. Тому вони втрачають свою привабливість, і зростає потреба в системному осмисленні суспільства з позицій методологічного плюралізму.

По-друге, це *спеціальні соціологічні теорії, які забезпечують зв'язок між теоретичними, фундаментальними знаннями та емпіричними дослідженнями*. Статус цих теорій дістав обґрунтування в середині ХХ ст., коли американський дослідник Р. Мертон запропонував поняття «теорії середнього рівня». Він виходив з того, що великі (загальні) соціологічні теорії, які пояснюють природу суспільства, закони, його динаміку, мають надто загальний, абстрактний характер і не можуть бути основою для емпіричних досліджень. Потрібні спеціальні теорії, що стосуються окремих сфер суспільного буття (процесів, явищ, інститутів тощо). Саме такими «теоріями середнього рівня» є спеціальні соціологічні теорії, що формувались як досить сталі субдисципліни в межах сучасної соціології. За своїм змістом спеціальні соціологічні теорії — це теорії окремих соціальних підсистем (явищ, процесів і т. ін.). Прикладами спеціальних соціологічних теорій є соціологія праці, соціологія молоді, політична соціологія, соціологія осіб похилого віку (геронтосоціологія), соціологія релігії, екологічна соціологія, соціологія права (юридична соціологія), соціологія міста,

аграрна соціологія, соціологія девіантної поведінки тощо. Досить важко визначити загальну кількість спеціальних соціологічних теорій у сучасних умовах. Однак саме в межах цих теорій отримують більшість наукових результатів сучасної соціології.

По-третє, це конкретні соціологічні дослідження, які являють собою дослідження окремих, індивідуально визначених соціальних явищ і процесів.

Таким чином, структурованість соціології забезпечує можливість виконання нею певних суспільних функцій.

На відміну від проблеми визначення предмета соціології, її функції можна встановити досить однозначно, оскільки вони істотно не відрізняються від функцій будь-якої іншої соціальної науки. Слід пам'ятати, що визначаючи соціальні функції науки, ми аналізуємо її як соціальний інститут, який має певні стандартні (нормативні) засоби зв'язку із суспільством, його підсистемами та інститутами. Ці зв'язки фіксує поняття «соціальні функції».

Соціологія, як і будь-яка інша соціальна наука, має такі функції:

а) **гносеологічна (пізнавальна) функція** — опис та пояснення суспільства виходячи з предметної специфіки та наявних пізнавальних засобів. Вона виникла як відповідь на громадську потребу в знанні певного типу — саме у знанні про соціальну взаємодію як у формі узагальнюючих чи спеціальних теорій, так і у формі конкретного (емпіричного) знання. Але цим не вичерпується зміст цієї функції. Вона передбачає наявність цілісної системи (програми, парадигми, методології) здобуття знань. За умов тісної взаємодії й інтеграції соціальних наук пізнавальний інструментарій соціології (її теорії, методи, поняття та категорії) стає універсальним засобом для пізнання «соціального» в інших науках. Соціологічне знання доповнює та збагачує пізнавальні результати інших соціальних та гуманітарних наук. Прикладом може бути поширення соціологічного підходу в методології правознавства аж до формування нової юридичної науки теоретичного характеру — соціології права;

б) **практична функція** не може бути зведена до тих завдань, що їх вирішує прикладна соціологія у взаємодії з «соціальним замовником». Вона набагато ширша. Соціологічне знання тією мірою, в якій воно здатне відтворювати реальні соціальні процеси, стає основою для практичної діяльності стосовно впливу на хід цих процесів, виходячи з наявних суспільних потреб. Важливим аспектом практичної функції є створення можливості соціального передбачення, науково обґрунтованого

планування поведінки соціальних суб'єктів, що іноді визначається як прогностична функція соціології. Практичний потенціал соціологічної науки значною мірою посилюється наявністю в її структурі прикладної соціології, яка має арсенал пізнавальних засобів, що спеціально орієнтовані на дослідження конкретних соціальних проблем;

в) **ідеологічна функція** соціології зумовлена тим, що внаслідок своєї предметної специфіки вона інтегрована в соціальну дійсність і не може бути «позаціннісною», позбавленою соціального контексту в самому процесі дослідження. Тому вона бере активну участь в ідеологічному процесі. Різні соціальні та політичні інститути використовують соціологію для формування та обґрунтування своїх ідеалів і програм. У цьому не слід вбачати недолік, це скоріше прояв реального включення соціології у соціальне буття.

Система функцій соціологічної науки дає можливість конкретніше визначити її місце серед суспільних і гуманітарних наук. Сучасні автори рішуче виступають проти будь-яких спроб реанімації «соціологічного імперіалізму», тобто обґрунтування «зверхності» соціології. Нині йдеться не про поглинання соціологією інших наук про суспільство, а про коректне визначення форм взаємодії з цими науками.

Оскільки соціологічна наука у своїй системі знань має стійке ядро — загальну соціологічну теорію, тобто теорію суспільства, вона не може не мати методологічного впливу на інші суспільні науки, які тією чи іншою мірою використовують цю загальну методологію для розв'язання теоретико-пізнавальних проблем у межах своїх предметів. Спеціальні суспільні науки, як правило, не містять власних узагальнень щодо сутності суспільства. Вони використовують теорії та концепції соціологічної науки. Так, сучасна юридична наука виходить за межі логіко-семантичного аналізу юридичних (нормативних) текстів, розглядає правові явища у ширшому суспільному контексті. Але відповідно до її предмета вона не формує теорії суспільства, а «запозичує» її (прямо чи опосередковано) із соціологічної системи знань. У такій взаємодії виявляється **методологічна функція соціології** в сучасному правознавстві.

■ § 2. Основні етапи розвитку соціології

За свідченням А. Смолла, щоб краще зрозуміти предмет та зміст будь-якої соціальної науки, необхідно вивчити її історію. Соціологія — порівняно молода наука, її інституціоналізація відбувалася з середини

XIX ст., хоча дехто з дослідників вважає, що перші соціологічні концепції з'явилися ще у спробах античних мислителів пояснити суспільне життя. Але це були лише теоретичні передумови, що протягом століть накопичувалися у різних галузях знань і готували дисциплінарне оформлення соціології.

У середині XIX ст. соціологія інституційно виділилася з соціальної філософії як самостійна наука з власним баченням суспільства і власними методами його пізнання. Але не тільки розвиток соціальної філософії підготував становлення нової науки. Вона мала як теоретико-пізнавальне, так і соціальне підґрунтя. Розвиток індустріального суспільства в XIX ст. потребував пояснення нових суспільних феноменів, що виникають перш за все у сфері соціальних відносин. Важливо було розкрити сутність нових механізмів функціонування та розвитку, що будувалися на соціальній взаємодії, і дедалі очевиднішу залежність стабільності суспільства від стану соціальних відносин.

Перший період розвитку соціологічної науки характеризувався пануванням позитивістської методології. Найчіткіше вона була сформульована у працях О. Конта (1798–1857). За його визначенням, пізнання суспільства стає дійсно науковим лише тією мірою, в якій воно опановує «позитивний метод», тобто методологію виявлення на основі спостереження та експерименту незмінних природних явищ. Науку про суспільство, яка будується на основі позитивного методу, завершує соціологія — універсальна наука, «наука всіх суспільних наук». Соціологічне вчення О. Конта має дві складові — вчення про соціальну динаміку (опис закономірностей та механізмів суспільного розвитку) та вчення про соціальну статику (опис законів існування суспільства). Хоча позитивістська парадигма в соціології ґрунтувалася на базових постулатах, які були визначені уже в теорії О. Конта, однак в її межах існувало кілька напрямів (шкіл), що суттєво розрізнялися в розумінні витоків суспільного життя (соціал-дарвінізм, географічний детермінізм, расово-антропологічна школа, механіцизм тощо).

У другій половині XIX ст. відбувається урізноманітнення методологічних орієнтацій соціологічного пізнання, з'являються соціологічні теорії, які тривалий час визначали основні тенденції розвитку соціології (вчення Е. Дюркгейма, М. Вебера, К. Маркса). Саме ці теорії вважаються «класичними» у сучасній соціологічній науці.

Е. Дюркгейм (1858–1917), французький соціолог і філософ, вказував, що для перетворення соціології на самостійну науку необхідно

чітко визначити її предмет та відповідний метод. У визначенні предмета він ішов шляхом пошуку особливої реальності, яку не вивчає жодна з суспільних наук. Таку реальність, на його думку, утворюють «соціальні факти», що характеризуються незалежним від особи існуванням (об'єктивність) та можливістю примусового впливу на її активність. Базовим положенням «соціологічного методу» Е. Дюркгейм вважав *принцип «соціологізму», тобто «соціальне можна пояснити лише соціальним»*. Соціологізм підкреслював специфічність та автономність соціальної реальності. Спираючись на ці базові положення «соціологічного методу», Е. Дюркгейм створив свою теорію суспільства, яка пояснює як механізми його єдності, так і еволюцію через аналіз значення суспільної солідарності. Він виділяє два різновиди солідарності — «механічну» та «органічну». Якщо перша характерна для примітивних суспільств і передбачає відсутність функціональної диференціації членів суспільства, то виникнення другої стає можливим за суспільного поділу праці, який закріплює взаємозалежність індивідів, потребу і необхідність у співпраці.

Іншою «класичною» соціологічною теорією є вчення М. Вебера (1864–1920). Проблеми, поставлені ним, залишаються в центрі методологічних пошуків і сучасних учених-соціологів. М. Вебера вважають засновником «інтерпретативної соціології» («розуміючої соціології») та теорії соціальної дії. Правознавець за освітою, М. Вебер розпочав свої теоретичні дослідження у сфері економічної історії, що дало підстави для загальних висновків щодо природи та чинників суспільного розвитку. Він намагався розкрити зв'язок між економічним розвитком та іншими сферами суспільства (політикою, правом, релігією тощо), що ініціювало створення соціологічної теорії суспільства. Основним методом соціологічного бачення, за М. Вебером, стає метод дедукції на основі поняття «ідеальний тип»: категорії соціологічного пізнання (наприклад, власність, клас, держава) є лише абстракціями («ідеальними типами»), зіставлення з якими реально існуючих явищ сучасності чи минулого є основою їх наукового аналізу. Цей підхід було реалізовано в дослідженні ролі протестантської «господарської етики» в генезі західноєвропейського капіталізму («Протестантська етика та дух капіталізму»).

Значення теоретичної спадщини М. Вебера для подальшого розвитку соціологічної науки визначається не лише її парадигмальним ха-

рактором (йдеться про веберівську традицію інтерпретативної соціології), а й важливими доробками в дослідженні спеціальних проблем. Зокрема, його називають фундатором таких спеціальних соціологічних теорій, як соціологія міста, соціологія управління, соціологія політики, соціологія релігії. У розвитку соціології права (і як спеціальної соціологічної теорії, і як спеціальної теоретичної дисципліни в системі юридичних наук) також наявний вплив вчення М. Вебера, з яким пов'язується одна з кількох парадигм, що існують у сучасній соціолого-правовій науці.

Аналіз «класичних» соціологічних теорій буде неповним, якщо не сказати про роль марксизму в становленні та розвитку соціології. Сучасні історики соціологічної науки визнають К. Маркса (1818–1883) одним із фундаторів сучасної соціології, незважаючи на те, що він сам уникав навіть використання терміна «соціологія» і досить скептично ставився до сучасних йому соціологів. У марксизмі слід розмежовувати елементи ідеологічного типу та суспільну теорію. У галузі методології суспільного пізнання марксистська парадигма ґрунтується на кількох базових положеннях. По-перше, це теорія соціального конфлікту, яка мала виділити механізми суспільного розвитку через визначення соціальних антагонізмів (класова боротьба тощо), що мають вирішуватися шляхом революційних суспільних змін. «Конфліктна парадигма» залишається важливою і в сучасній соціології. По-друге, це теорія «історичного матеріалізму», який пояснює існуючі суспільні феномени через їх обумовленість в остаточному підсумку економічним базисом суспільства. Вчення про суспільно-економічну формацію та взаємодію базису і надбудови мали пояснити не лише ті форми, в яких існують суспільні явища, а й спрямованість їхнього розвитку.

Уже в середині ХХ ст. у результаті інтенсивної спеціалізації та професіоналізації соціологія посіла одне з чільних місць у системі суспільних наук. У цей період відбувається становлення сучасної соціології, яка характеризується досить розмаїтими теоретико-методологічними пошуками.

Найвпливовішим протягом кількох останніх десятиліть був *структурний функціоналізм* (Т. Парсонс, Р. Мертон), який робить акцент на принципі цілісності та інтеграції соціальної системи. В основі пояснення всіх соціальних явищ і процесів лежить принцип функціоналізму, тобто визнання їх залежності від тих функцій, що виконуються ними у межах соціальної системи. У структурному функціоналізмі

було створено досить продуктивну в теоретичних і прикладних дослідженнях систему категорій, яка використовується в усіх галузях соціологічної науки та інших науках про суспільство (наприклад, такі поняття, як соціальна система, функція, роль, структура тощо).

Інтераціоналізм (Дж. Хоманс, І. Гофман) акцентував увагу на процесах взаємодії індивідів та груп, під час яких власне й створюються стійкі соціальні структури та інститути.

Феноменологічна соціологія розглядає суспільство як результат духовної взаємодії людей. Існує кілька концепцій феноменологічної соціології: соціологія знання Т. Лукмана, етнometодологія Г. Гарфінкеля, структурна соціологія Е. Тріак'яна та ін. Феноменологи намагаються вивчати суспільне життя у його суто людських проявах — через уявлення, мотиви, цінності практично діючих людей. У зв'язку з цим центр уваги переноситься у сферу психології, лінгвістики, етнології, а сама феноменологічна школа дедалі більше інтегрується в традиційні галузеві соціологічні теорії.

Досить значне місце в західній соціології посідає **неопозитивізм**. Його основні постулати стосуються природи наукового пізнання, визначаючи, що істинність наукових даних можна оцінити лише на основі емпіричної перевірки. Важливе значення має теза про те, що всі суспільні явища можуть бути (і навіть мають бути) описані та виражені в кількісній формі, а сама наука має звільнитися від ідеології, різних форм ціннісного підходу. Останніми роками неопозитивізм дещо зміцнив свої позиції у межах прикладних досліджень, попит на які зростає.

Перелік концепцій не буде повним, якщо не згадати про створення **неомарксистських соціологічних теорій**, серед яких варто звернути увагу на праці М. Хоркхаймера (1895–1973), Г. Маркузе (1898–1979), Т. Адорно (1903–1969) та інших теоретиків франкфуртської школи, праці представників неомарксистської економічної соціології, феміністської соціології тощо. Зберігаючи зв'язок з деякими базовими постулатами марксизму про економічний детермінізм, про феномен відчуження, про роль соціальних конфліктів як основи суспільного розвитку, ці теорії намагаються враховувати принципово нові умови суспільного розвитку в поясненні соціологічних феноменів. Це особливо помітно у сфері вивчення соціальної структури, соціального конфлікту, проблем глобалізації, економічного розвитку та ряду інших питань.

Наявність конкуруючих соціологічних парадигм стимулює пошуки сучасних соціологів у напрямі створення інтегративних теоретичних підходів, які б знімали односторонність існуючих теорій. Такі інтегративні теорії почали з'являтися у 80-х роках минулого століття. Серед значущих слід відзначити такі: а) теорія структурації Е. Гідденса (основна теза: кожне дослідження у соціальних науках має справу з поєднанням дії (агента дії) та структури); б) теорія «соціальної дії та соціальних систем» Ю. Хабермаса (основні положення: слід диференціювати «життєвий світ» і соціальні системи, оскільки останні можуть поглинути власне соціальну дію); в) теорія «багатовимірності соціології» Дж. Александера (основна проблема: виникнення порядку з хаосу соціальних дій); г) теорія «соціального поля» П. Бурд'є (основний предмет досліджень — єдність соціального «актора» та умов його активності, які зображуються метафорою «соціального поля»).

Існують і інші варіанти «інтегративної соціології», які разом із сучасними варіаціями класичних теорій утворюють надзвичайно багатий спектр сучасної соціології. Підсумовуючи тенденції розвитку соціологічної теорії, російський соціолог В. Ядов зазначав, що найпродуктивнішим шляхом подолання методологічної кризи є, по-перше, «методологічний підступ» — використання сукупності різних теоретичних підходів до аналізу соціальної реальності (поліпарадигмальність), перехід від позитивістські орієнтованих кількісних методів до методів якісного дослідження; по-друге, «теоретичний наступ» — створення нових глобальних теорій (метатеорій), що здатні поєднати нове бачення соціуму (його тотальність, глобалізм) з визнанням вирішальної ролі активності соціального суб'єкта у процесі суспільних змін.

Сучасне становище соціології не можна вичерпно охарактеризувати лише на основі теоретико-пізнавальної функції. Важливим виміром її стану стає виконання прикладних функцій. Соціологічні методи проникають практично в усі галузі людської діяльності. Сучасне суспільство неможливо уявити без їх широкого використання. Характерною рисою стає поширення міждисциплінарних праць, коли соціологічні методи інтегровані в інші прикладні науки.

Таким чином, у розвитку сучасної соціології існують два процеси: з одного боку, спроби виходу з кризи у сфері теоретичної соціології шляхом відмови від традиційних теоретичних орієнтацій, створення нової, постмодерністської методології, з другого — широкий розвиток прикладної соціології, яка дедалі більше орієнтується на вузькі прикладні проблеми та стає менш залежною від «великих теорій».

§ 3. Соціологічні методи збирання інформації

У загальному вигляді *соціологічне дослідження* можна визначити як *систему логічно-послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою — отримати достовірні дані про досліджуване явище або процес для їх подальшого використання у практиці, забезпечення ефективної діяльності суспільства.*

Підготовку і проведення соціологічних досліджень можна поділити на ряд етапів.

1. Підготовка дослідження. Тут соціолог звертається до спеціальної літератури, що присвячена саме досліджуваному об'єктові. У ході цієї роботи відбувається усвідомлення проблеми, формулюються цілі і завдання дослідження, розробляється загальна концепція.

2. Збирання первинної соціологічної інформації про об'єкт, що вивчається. Під *первинною соціологічною інформацією* розуміють *отримані в ході соціологічного дослідження неузгаальнені відомості (наприклад, відповіді опитуваних в анкетах, інтерв'ю, записи на картках, спостереження, аналіз документів тощо), які підлягають обробці та узгаальненню.*

3. Підготовка зібраної інформації до обробки й аналізу та сама обробка й аналіз даних, отриманих у ході дослідження згідно з програмою.

4. Підготовка звіту за наслідками дослідження, викладення його результатів у наукових публікаціях, практичних рекомендаціях і проєктах соціальних змін.

Соціологічне дослідження починається з розробки його програми, яка є конкретним втіленням його підготовчого етапу. Програма містить всебічне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. **Програма дослідження** — це виклад його теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) відповідно до основних цілей роботи та гіпотез дослідження, зазначення правил процедури, а також логічної послідовності операцій з метою їх перевірки. У програмі можна виділити методологічний (теоретичний) і методичний (процедурний) розділи.

У розпорядженні соціологів є чотири основних методи дослідження: спостереження, експеримент, аналіз документів, опитування.

Метод спостереження. Під спостереженням розуміється цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у ході якого ми дістаємо знання про зовнішні сторони, властивості та стосунки об'єктів, що вивчаємо. *Спостереження* у соціологічному дослідженні є методом збирання первинної інформації про об'єкт, який вивчається, шляхом прямої реєстрації подій, що стосуються цього об'єкта і відповідають цілям дослідження.

На відміну від звичайного спостереження, у соціології в науковому спостереженні наперед планується його організація, розробляється методика реєстрації, обробки та інтерпретації даних, що дає змогу забезпечити відносну надійність інформації.

Спостереження у соціологічних дослідженнях мають деякі *особливості*. Перша з них стосується зв'язку спостерігача з об'єктом. Соціолог спостерігає соціальні процеси та ситуації, суспільство, до яких він сам належить, з якими пов'язаний та від яких безпосередньо залежить. Друга особливість полягає в тому, що спостерігач не може зовсім позбутися емоційності сприйняття соціальних явищ. При цьому вона тим вище, чим тісніше дослідник пов'язаний з об'єктом спостереження. Це завжди слід враховувати як один з можливих чинників викривлення інформації. Третя особливість стосується складності повторного спостереження, тому що соціальні процеси повсякчас змінюються і рідко бувають ідентичними. У зв'язку з цим спостереження повинно бути дуже ретельним.

Головним об'єктом спостереження в соціології є поведінка окремих людей та соціальних груп, а також умови їх діяльності. Метод спостереження цінний саме тим, що дає змогу безпосередньо фіксувати реальні поведінкові акти.

За ступенем *формалізації* спостереження поділяють на неструктуралізовані та структуралізовані. У неструктуралізованому спостереженні (такому, що не контролюється) дослідник не визначає наперед, які саме елементи процесу, що вивчається, він буде спостерігати. У цьому разі немає чіткого плану, визначено лише безпосередній об'єкт спостереження. Структуралізоване (контрольоване) — це таке, за якого соціолог наперед визначає, які з елементів процесу, що вивчається, мають найбільше значення для його дослідження, та складає спеціальний план запису спостереження до початку збору інформації.

Залежно від ступеня участі спостерігача у ситуації, що досліджується, розрізняють включне (з участю) та невключне (без участі) спостереження. Під невключеним спостереженням розуміється такий спо-

сіб здійснення спостереження, коли дослідник не бере участі безпосередньо в подіях, що спостерігаються, вивчаючи їх начеби ззовні. Такий вид спостереження звичайно використовується при вивченні масових процесів. Включене спостереження, навпаки, припускає повну або часткову участь спостерігача у процесі, що досліджується. У таких випадках дослідник або перебуває в прямому контакті з учасниками цього процесу, або сам входить на правах учасника до досліджуваної групи. Насамперед соціолог, що здійснює включене спостереження, має вирішити, у якій формі увійти до соціальної групи, яку збирається вивчати. Він може виступати в ролі «відкритого» включеного спостерігача, коли відверто доводить до відома членів групи про те, хто він такий і які його цілі, а може відігравати роль «схованого» включеного спостерігача, не повідомляючи нікого, хто він насправді. При закритій формі включеного спостереження, коли досліджувані не знають, що за ними спостерігають, вони поведуться природно. Деякі дослідження взагалі можна проводити тільки в закритій формі, навіть приховуючи справжнє ім'я соціолога, інакше дослідник не мав би допуску в досліджувану групу (група злодіїв, банда гвалтівників, тоталітарні релігійні секти тощо).

Методи включеного й особливо повного включеного спостереження мають великі *переваги*, оскільки дозволяють здійснювати збирання емпіричних даних з максимальною повнотою. Стосовно правових відносин метод включеного спостереження може використовуватися із серйозними обмеженнями, якщо мова йде про вивчення кримінального середовища, входження в яке становить небезпеку для дослідника і несе із собою ряд етико-правових проблем. Однак його можна використовувати, наприклад у процесі вивчення судової практики, зокрема, взаємодії судді і народних засідателів у ході ухвалення рішення.

За місцем впровадження та умовами організації спостереження поділяються на польові та лабораторні.

За регулярністю проведення можна розрізняти спостереження систематичне та випадкове.

Недоліком методу спостереження є неминучий прояв суб'єктивізму дослідника, що виникає із самого факту його особистої включеності в життя об'єкта, що спостерігається.

Експеримент. *Експеримент* у соціологічних дослідженнях — це спосіб отримання інформації про кількісну й якісну зміну показників діяльності та поведінки соціального об'єкта внаслідок впливу на нього деяких чинників, що управляються та контролюються (змінних).

Змінна, що управляється та контролюється дослідником, іменується *незалежною*. Вона визначається як експериментальний чинник (експериментальна змінна). Чинник, зміна якого визначається незалежною змінною, зветься *залежною змінною*. Незалежна змінна повинна відбиратися таким чином, щоб її легко було спостерігати та вимірювати.

Структура експерименту як дослідницької процедури утворюється такими елементами, як експериментатор, або суб'єкт дослідження; об'єкт експерименту — соціальна спільність або група, поставлена експериментатором у штучно створені умови; експериментальний фактор, або незалежна змінна — керовані і контрольовані дослідником спеціальні умови, інтенсивність і спрямованість впливу яких обмежена рамками експерименту; ***експериментальна ситуація*** — *ситуація, яка штучно створюється дослідником до введення до неї експериментального фактора*.

За способом створення експериментальної ситуації розрізняють експерименти реальні, тобто практичне освоєння дійсності у межах деякої матеріальної моделі, та уявні, тобто ті, які здійснюються у свідомості людини.

За часовим напрямом процесу експериментування бувають проєктивні, ретроспективні та експерименти, які оцінюють стан процесу на даний момент часу.

За характером логічної структури доказу гіпотез розрізняють паралельні та послідовні експерименти. У паралельному експерименті висновки щодо ефективності новоутворення, що перевіряється, робляться за допомогою порівняння стану досліджуваного процесу в експериментальній та контрольній групах. В умовах послідовного експерименту аналізується динаміка стану об'єкта дослідження «до» та «після» введення в дію експериментального чинника.

За характером умов експерименти поділяються на польові (коли об'єкти перебувають у природних умовах) та лабораторні (коли експеримент здійснюється у штучно створеному середовищі).

За наявності або відсутності впливу дослідника на створення експериментальної ситуації розрізняють контрольовані та природні експерименти. У контрольованому експерименті сам експериментатор вводить в дію експериментальний чинник як гіпотетичну причину змін, що припускаються в майбутньому. У природному експерименті дослідник тільки спостерігає та чекає, доки в досліджуваному об'єкті відбудеться чітко виражена зміна, що його цікавить, яка відіграла роль незалежної змінної.

За ступенем розробленості соціальної проблеми виділяють експерименти, що уточнюють, та експерименти, які вирішують.

За ступенем практичного напрямку експерименту виокремлюють дослідницькі та інноваційні експерименти.

Метод аналізу документів. *Документом* (від лат. *documentum* — свідоцтво, приклад, взірець, доказ) у соціології вважається *спеціально створений людиною предмет, який призначений для передавання чи зберігання інформації*.

Документи можна класифікувати за низкою підстав.

1. *Залежно від способу фіксації інформації*: а) письмові документи (рукописні, друковані), в яких інформація викладена у формі буквеного тексту. Джерелами цього типу документів для дослідника є нормативний матеріал, державні архіви, архіви підприємств і організацій, преса, наукові публікації, особисті документи, посередня документація (довідники, навчально-педагогічна та художня література); б) іконографічні документи (картини, кіно-, відео-, фотодокументи, малюнки та ін.); в) статистичні документи. Вони містять дані та судження у кількісній (чисельній) формі, систематизовані та зведені до таблиць, графіків, схем тощо. Статистичні спостереження проводяться постійно і детально фіксують суспільне життя з багатьох сторін протягом тривалого часу; г) фонетичні документи (магнітофонні записи, грамзаписи).

2. *За статусом*: а) офіційні документи, які переважно відображають суспільні зв'язки і передають колективні точки зору. Офіційними документами називаються всі документи, що мають «службовий» характер, тобто в тій чи іншій формі були складені, затребувані та затверджені державними або громадськими органами, установами тощо; б) неофіційні документи. До них належать ділові записи, пропозиції та проекти рішень, листи, автобіографії, заяви, виступи, особисті нотатки тощо.

3. *Залежно від джерела інформації*: а) первинні; б) вторинні. У першому випадку йдеться про описування конкретних ситуацій, про висвітлення діяльності окремих осіб, органів. Вторинна інформація має більш узагальнений, аналітичний характер, у ній, як правило, відображені глибші соціальні зв'язки.

4. *За своїми функціональними особливостями*: а) інформаційні; б) регулятивні; в) комунікативні; г) культурно-виховні. Звичайно при цьому скоріше підкреслюється основна, провідна спрямованість документа, втім частіше він виконує одночасно декілька функцій.

5. *За цільовим призначенням*: а) документи, які створені незалежно від дослідника. До них належать усі документи, існування яких ні прямо,

ні опосередковано не обумовлено технікою проведення соціологічного дослідження: офіційні документи, які пов'язані з темою дослідження; статистичні відомості; матеріали преси; особисте листування тощо; б) документи «цільові», тобто ті, які підготовлені згідно з програмою, завданнями соціологічного дослідження. Ця група документів включає: відповіді на відкриті запитання анкети та тексти інтерв'ю; записи спостережень, які відображають поведінку респондентів; довідки офіційних і громадських організацій, які виконані за ініціативою, на замовлення дослідників; статистичну інформацію, яку отримано, узагальнено і орієнтовано на певне соціологічне дослідження.

Існує кілька *методів аналізу документів*: традиційний (класичний) та формалізований (кількісний). **Класичний, традиційний, метод аналізу** — це сукупність операцій, яка дає можливість інтерпретувати текст залежно від поставлених дослідником цілей. Він поділяється на зовнішній та внутрішній. *Зовнішній аналіз* — аналіз контексту всіх обставин, які супроводжували появу документа. Мета цього аналізу — встановити вид документа, його форму, місце та час появи, автора, ініціатора, мету створення, надійність та достовірність, його контекст. *Внутрішній аналіз* — це дослідження змісту документа. При цьому перш за все визначається повнота інформації, а також її вірогідність.

Традиційні методи мають один недолік, що може звести нанівець усю працю дослідника в очах людей з іншими поглядами і підходами до проблеми, що розглядається. Це суб'єктивізм класичних методів аналізу. Дійсно, тут інтерпретація документа (документів) повністю залежить від тих настанов, з якими дослідник підходить до опрацювання матеріалу.

Прагнення позбавитися можливої суб'єктивності традиційного аналізу, а також потреба у вимірюванні соціальних ознак зумовили виникнення іншого типу аналізу — *формалізованого (кількісного)*, або *контент-аналізу*. Його сутність полягає у з'ясуванні змістовних одиниць, які можна однозначно фіксувати та перекладати у кількісні показники за допомогою одиниць обчислювання. Змістовні одиниці визначаються згідно з концепцією дослідження. Вони повинні відображати провідну ідею тексту.

Контент-аналіз — це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і суворістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які висловлюють, чи, навпаки, приховують

у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження. Контент-аналіз використовують, коли потрібна максимальна точність і є великий обсяг несистематизованого матеріалу та ін.

Техніку контент-аналізу можна звести до декількох послідовних дій: 1) виділення одиниць аналізу; 2) пошук їх індикаторів у тексті; 3) статистична обробка.

Категорії аналізу — це рубрики, відповідно до яких будуть сортуватися одиниці аналізу (одиниці змісту). Від вибору категорій залежить характер отриманих результатів. Категорії повинні бути чітко визначені і між ними варто установити градацію. Але необхідно пам'ятати, що укрупнення категорій може привести до зменшення ступеня диференціації досліджуваного явища.

Одиницею аналізу — змістовної або якісної — є та частина змісту, що виділяється як елемент, який підводиться під ту або іншу категорію. За одиницю аналізу можуть бути прийняті слово, висловлення, частина тексту, об'єднана певною темою, автором, героєм, соціальною ситуацією, текст у цілому. *Змістовною одиницею* контент-аналізу повинна бути соціальна ідея, правова категорія. Вона може виражатися окремим поняттям, сполученням слів. Це можуть бути також імена людей, назви організацій, географічні назви, згадування якої-небудь події.

Вибравши змістовну одиницю і її показники, дослідник має визначити також і одиницю рахунку, що стане основою для кількісного аналізу матеріалу. *Одиниця рахунку* — кількісна характеристика одиниці аналізу, що фіксує регулярність, з якою зустрічається в тексті та чи інша змістовна одиниця. За одиницю рахунку можуть бути прийняті: 1) частота появи ознаки категорії аналізу; 2) обсяг уваги, що приділяється категорії аналізу в змісті тексту. Для встановлення обсягу уваги можуть бути прийняті: кількість друкованих знаків, абзаци, площа тексту, виражені у фізичних просторових одиницях. Для газетних і інших стандартних текстів — ширина стовпчика і висота висловлення.

Кількісні й якісні сторони контент-аналізу доповнюють одна одну. Кількісний підрахунок дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю вживань одиниць аналізу в досліджуваних текстах. При якісному аналізі можна до того ж виявити, чи зустрічається взагалі та в якому контексті якась важлива, оригінальна категорія.

Обмеженість формалізованого аналізу полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можна виміряти за допомогою кількісних показників. Суть цих методів зводиться до того, щоб знайти

такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота уживання визначених термінів), які легко підраховуються і відбивають істотні сторони змісту. Традиційний і формалізований аналіз доповнюють і компенсують недоліки один одного.

Метод опитування. Опитування — метод одержання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до сукупності людей з питаннями, зміст яких є проблемою дослідження на емпіричному рівні, та отримання відповідей.

За місцем проведення розрізняють опитування за місцем проживання та місцем роботи, навчання. За характером взаємодії можна виділити два основні різновиди опитування: анкетування та інтерв'ювання, кожен з яких трапляється у багатьох різновидах. За засобами спілкування між дослідником та респондентом анкетування розподіляється на пресове (анкети друкуються на шпальтах газет чи журналів з проханням переслати в редакцію відповіді); поштове (анкети розсилаються поштою); роздаткове (опитники роздаються групі осіб, зібраних в одному місці). Пресова та постова анкети звичайно дають низький відсоток повернення, що потребує додаткових зусиль для забезпечення репрезентативності.

Анкетування проводиться за допомогою анкети. **Анкета** — це впорядкований за змістом та формою набір питань і висловлювань, втілений у вигляді опитного листа, який самостійно заповнюється тим, хто опитується, за зазначеними в опитнику правилами. Анкета починається зі звернення, в якому викладають мету опитування, пояснюють зміст, правила заповнення анкети. Далі використовують контактні питання, відповіді на які є досить легкими. Ці питання мають бути близькими до теми опитування та поступово вводять респондента у проблематику, що досліджується. Потім подаються змістовні запитання, які чергуються з фільтрами, контрольними та функціонально-психологічними запитаннями. Завершує анкету так звана «паспортичка», тобто відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, стаж роботи опитуваного (респондента).

Інтерв'ю — це опитування у формі усної бесіди дослідника з респондентом. Питання, що задаються інтерв'юером, орієнтовані на конкретну дослідницьку мету і заздалегідь підготовлені таким чином, щоб відповіді респондента виявляли його реальне ставлення до тих або інших фактів. Якщо заповнення анкети відбувається без прямої участі дослідника і тому відповіді, отримані в такий спосіб, можна вважати більш об'єктивними, то в ході інтерв'ю дослідник ставить навідні запитання і своєю емоційною участю і по-

ясненнями впливає на респондента. Однак перевагою цього методу є більш глибокий рівень розуміння респондентами суті питань, які задаються, що забезпечується прямим контактом з інтерв'юером. Інтерв'ю, тобто бесіда, що проводиться за певним планом, може бути *особистим* та *телефонним*.

Розрізняють *клінічні* (глибокі, довгочасні) та *фокусовані* (коротко-часні) інтерв'ю.

Обробка та аналіз соціологічних даних. Обробка впорядковує, групує і класифікує великий масив зібраних у соціологічному дослідженні емпіричних даних.

Для успішного проведення обробки інформації необхідно дотримуватися певної послідовності. На першій стадії весь масив методичного інструментарію проходить певну підготовку. При цьому необхідно вирішити два основних завдання:

1) *перевірити інструментарій на точність, повноту та якість заповнення*. Ці заходи передбачають виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. При перевірці анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення проводиться вибраковування тих, які заповнені менш як на третину. При перевірці на якість заповнення контролюються ясність, чіткість, адекватність відповідей. Усі анкети, бланки інтерв'ю і т. ін., що мають перелічені недоліки, виключаються з подальшого процесу обробки. Документи, які залишилися після контролю, нумеруються, щоб під час наступної їх обробки можна було простежити за кожним з них;

2) *провести кодування інформації*, тобто її формалізацію. Принцип кодування полягає в перекладі змістовної інформації на мову формальної логіки. Це означає, що кодується не сам зміст відповідей, а лише факт його наявності чи відсутності. Такої форми кодування достатньо для того, щоб здійснити числові операції з будь-якою інформацією, незалежно від її первинного вигляду, форми, змісту чи призначення. Процедура кодування включає надання кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів. У результаті вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється в систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел).

Тільки після завершення кодування можна переходити безпосередньо до *обробки інформації*. Існують два способи обробки інформації — ручний і машинний. Питання про способи обробки вирішується заздалегідь, ще на стадії створення програми та інструментарію дослідження. *Ручна обробка* використовується при невеликій (до кількох

десятьк) кількості анкет. Обробка анкет вручну проходить повільно, часто з помилками. Краще соціологічну інформацію обробляти на ЕОМ. Цей процес є наступним після кодування. Анкети сортирують, уводять у пам'ять машини інформацію. Завдання для обробки інформації складає дослідник згідно з гіпотезами дослідження і завданнями їх перевірки. За допомогою ЕОМ отримують результати у вигляді таблиць, що містять соціологічні дані. Їх аналіз дає змогу дослідникові підтвердити або спростувати робочі гіпотези, виявити відхилення чи нові явища і тенденції у предметі та об'єкті вивчення.

Узагальнення інформації відбувається у кількох формах, які фіксують різний рівень аналізу. Найпростішою формою є *групування даних*, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Метод групування дає можливість вирішувати такі типи дослідних завдань: вияв типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами.

Складна структура соціальних явищ і процесів, їх обумовленість спільною дією сукупності чинників потребує багатомірної класифікації об'єктів. Методи багатомірної класифікації дозволяють виявити стійкі зв'язки соціальних явищ, які розглядаються у кількох вимірюваннях водночас. Порівняно з двомірним групуванням багатомірна класифікація — вищий рівень пошукового опису й узагальнення фактів. Вона є засобом типологізації соціальних об'єктів. Розрізняють *теоретичну* та *емпіричну типологізацію*.

Результат соціологічного дослідження залежить від того, наскільки дослідник може правильно, глибоко і всебічно інтерпретувати одержані результати. Сутність інтерпретації даних полягає в структуруванні основних понять, всебічному поясненні їх змісту.

Процедуру інтерпретації за змістом можна охарактеризувати як перетворення певних числових величин на логічну форму — показники (індикатори). У цьому процесі велике значення мають гіпотези, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження. Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характеристиками об'єкта дослідження варто переходити до формування основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів, які мають практичне і теоретичне значення. Цими документами є: звіт за підсумками дослідження, додаток до звіту та аналітична довідка.

Питання для самоконтролю

1. Визначте зміст основних функцій соціології.
2. Дайте характеристику основних типів структурування соціологічної науки.
3. Поясніть зміст поняття «соціальні взаємодії» та покажіть його значення для розкриття предмета соціології.
4. Назвіть основні типи базових категорій соціології.
5. Дайте характеристику класичних соціологічних теорій.
6. Визначте суть соціологічного дослідження.
7. Метод спостереження: суть, основні види, переваги і недоліки.
8. Дайте характеристику експериментальному методу.
9. Метод аналізу документів: загальна характеристика.
10. Метод опитування: суть, основні види.

Література

- Арон, Р. Етапи розвитку соціологічної думки [Текст] / Р. Арон. — К. : Юніверс, 2004. — 689 с.
- Гидденс, Э. Социология [Текст] / Э. Гидденс : пер. с англ. — М. : Эдиториал УРСС, 2005. — 629 с.
- Девятко, И. Ф. Методы социологического исследования [Текст] / И. Ф. Девятко : учеб. пособие. — М. : КДУ, 2006. — 296 с.
- Зборовский, Г. Е. История социологии [Текст] : учебник / Г. Е. Зборовский. — М. : Гардарики, 2007. — 608 с.
- Смелзер, Н. Проблемы социологии [Текст] / Н. Смелзер : пер. з англ. — Львів : Кальварія, 2005. — 129 с.
- Соціологія : словник термінів і понять [Текст]. — К. : Кондор, 2006. — 372 с.
- Социология. Основы общей теории [Текст] / отв. ред. Г. В. Осипов, Л. Н. Москвичев. — М. : Норма, 2008. — 990 с.
- Ритцер, Дж. Современные социологические теории [Текст] / Дж. Ритцер : пер. с англ. — СПб. : Питер, 2002. — 647 с.
- Ядов, В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности [Текст] / В. А. Ядов. — 3-е изд., испр. — М. : Омега-Л, 2007. — 567 с.
- Якуба, Е. А. Социология [Текст] : учеб. пособие / Е. А. Якуба. — Харьков : Константа, 1996. — 204 с.

Розділ 2

Суспільство як об'єкт соціологічного аналізу

§ 1. Суспільство як соціальна система

На повсякденному рівні під суспільством розуміють сукупність людей, що об'єднані конкретними інтересами, потребами, взаємними симпатіями або видом діяльності. У соціології поняття «суспільство» має більш широке універсальне значення. Воно має сенс лише тоді, коли так чи інакше протиставляється простій сукупності окремих людей. *Суспільство* — це сукупність історично обумовлених зв'язків і взаємодій, що склалися між людьми в процесі їх життєдіяльності.

Поняття «суспільство» відрізняється від понять «країна» і «держава»: *країна* — це населена територія, що має певні кордони і наділена суверенітетом, а *держава* — це політична організація країни, що покликана керувати взаємовідносинами між людьми і включає певну форму правління (монархія, республіка), форму державного устрою (унітарна, федеративна), вид політичного режиму (авторитарний, демократичний).

Суспільство — соціальна організація людей, основою якої є соціальна структура. Суспільство як соціальна організація характеризує не тільки країни, а також нації, народності, племена. Був час, коли чітких державних кордонів, що відмежовують одну країну від іншої, не існувало. Та і країн у звичайному для нас розумінні не було, цілі народи і племена досить вільно пересувалися, заселяючи нові території. Коли процес переселення народів закінчився, почали формуватися держави,

з'явилися кордони. Народи, що вважали себе обділеними, вели боротьбу за перерозподіл кордонів. Таким чином, історично країни виникли як результат територіального розподілу світу. Суспільство ж існувало і в ту далеку епоху, коли не було країн і держав. Отже, поняття «суспільство» можна віднести до будь-якого періоду в історії людства.

Суспільство наділено своїми специфічними ознаками. *Першою ознакою суспільства* звичайно називають територію, на якій проходить консолідація соціальних зв'язків. Територія — основа соціального простору, в якому складаються, розвиваються відносини і взаємодії між індивідами.

Другою характерною ознакою суспільства виступає його здатність підтримувати і відтворювати високу інтенсивність внутрішніх взаємозв'язків. На ранніх етапах історії людства стійкість суспільства досягалась, перш за все, за рахунок міжособової взаємодії. Людей пов'язували узи родини і суспільства, що будувалися на емоційній основі, на звичці та під загрозою залишитися без допомоги і підтримки. Однак зі зростанням кількості населення головним стабілізуючим фактором суспільства постають соціальні структури як стійкі соціальні утворення, зв'язки, відносини: соціальні інститути, соціальні спільноти і т. ін., що виконують життєво важливі для суспільства завдання.

Третьою відмітною ознакою суспільства є його автономність і високий рівень саморегуляції, що забезпечує підтримку і постійне відтворення складної системи соціальних відносин. Суспільство постійно відтворює соціальну якість своїх структур і відповідно соціальні якості індивідів та груп індивідів, що включені в їх функціонування. Здатність до відтворення соціальних взаємодій характерна і для кожного інституту, організації, спільноти. Суспільство наділене внутрішніми механізмами включення в систему взаємозв'язків соціальних новоутворень, яка склалася і виступає його *четвертою ознакою*. Воно підкоряє своїй логіці виникаючі інститути, організації, спільноти, примушує їх діяти відповідно до соціальних норм і правил, що склалися. Таким чином, відбувається процес адаптації структурних елементів до форм і способів функціонування суспільства.

Отже, *суспільство* — це універсальний «спосіб» організації соціальних зв'язків і соціальної взаємодії, що забезпечує задоволення всіх основних потреб людей, стабільний, саморегульований, самовідтво-

рюваний. Суспільство являє собою соціальну систему, тобто цілісне утворення, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії і відносини.

Соціальний зв'язок — це набір фактів, що зумовлюють спільну діяльність у конкретних спільностях у конкретний час для досягнення тих чи інших цілей. Соціальні зв'язки встановлюються не з примусу людей, а об'єктивно. Установлення цих зв'язків диктується **соціальними умовами**, в яких живуть і діють індивіди. Сутність соціальних зв'язків виявляється в змісті і характері дій людей, що складають дану соціальну спільність. Соціологи виділяють зв'язки взаємодії, відносин, контролю, інституціональні та ін.

Отже, суспільство складається з безлічі індивідів, їхніх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. Але чи можна розглядати суспільство як просту суму індивідів, їхніх зв'язків, взаємодій і відносин? Прихильники системного підходу до аналізу суспільства відповідають: «Ні». На їхній погляд, суспільство — це не сумативна, а цілісна система. Це означає, що на рівні суспільства індивідуальні дії, зв'язки і відносини утворюють нову, системну якість. **Системна якість** — це особливий якісний стан, який не можна розглядати як просту суму елементів. Суспільні взаємодії і відносини мають надіндивідуальний, надособистісний характер, тобто суспільство — це деяка самостійна субстанція, яка стосовно індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, потрапляє у визначену структуру зв'язків і відносин, у процесі соціалізації включається в неї. Як же досягається ця цілісність, тобто системна якість?

Цілісній системі притаманні безліч зв'язків, взаємодій і відносин. Найбільш характерними є корелятивні зв'язки, взаємодії і відносини, що включають у себе координацію і субординацію елементів. **Координація** — це визначена погодженість елементів, той особливий характер їх взаємної залежності, який забезпечує збереження цілісної системи. **Субординація** — це підпорядкування і співпорядкування, що вказує на особливе специфічне місце, неоднакове значення елементів у цілісній системі. Отже, суспільство стає цілісною системою з якостями, яких немає у жодного із включених до нього елементів окремо. Унаслідок своїх інтегральних якостей соціальна система набуває визначеної самостійності стосовно складових її елементів, відносно самостійного способу свого розвитку.

§ 2. Соціальна взаємодія та соціальні відносини

Соціальна взаємодія є одним з ключових понять у соціологічній теорії, тому що всі соціальні явища (соціальні відносини, процеси, зміни, соціальна структура, статуси, ролі) виникають у результаті соціальної взаємодії. Вона складається з окремих спрямованих одна на одну соціальних дій. Тому соціальна взаємодія передбачає взаємні дії як мінімум двох соціальних суб'єктів (акторів). При цьому дія може бути ініційованою саме актором (індивідом, групою) та розглядатися як «виклик», а може бути відповідною реакцією на дії інших — «відповідь на виклик».

Сутність соціальної взаємодії полягає в тому, що лише у взаємодії з іншими людьми людина може задовольнити більшість своїх потреб, інтересів, створити та засвоїти цінності. До того ж і сама по собі взаємодія є основною життєвою потребою людини. У процесі взаємодії відбувається обмін інформацією, знаннями, досвідом, матеріальними та духовними цінностями; індивід (група) визначає свою позицію стосовно інших, своє місце (статус) у соціальній структурі, свої соціальні ролі. Роль, у свою чергу, приписує індивіду певні зразки поведінки та робить взаємодію передбаченою.

Будь-який вид соціальної діяльності людей, будь-який соціальний процес складається з простих елементів, які відображає поняття «соціальна дія». М. Вебер під соціальною дією розумів «дію людини (незалежно від того, має вона зовнішній або внутрішній характер, чи зводиться до неутручання або до терпеливого прийняття), яка за передбаченою дією особою або діючими особами згідно зі своїм змістом співвідноситься з дією інших людей або орієнтується на неї». Зрозуміло, що соціальна дія має передусім дві особливості: по-перше, вона є раціональною та усвідомленою, а по-друге, орієнтованою на поведінку інших людей. Очевидно, що здійснюючи соціальні дії, кожна особистість відчуває на собі дії інших людей. Відбувається обмін діями, або соціальна взаємодія.

Соціальна взаємодія — це система взаємообумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною причинною залежністю, за якої дії одного суб'єкта є водночас причиною та наслідком відповідних дій інших суб'єктів. Можна сказати, що кожна соціальна дія викликається попередньою соціальною дією та водночас є причиною подальших дій.

У здійсненні соціальних дій неабияку роль відіграє система взаємних очікувань один від одного — індивіда і соціальних груп перед виконанням таких дій. Такі очікування можуть мати невизначений характер при короткочасній взаємодії, а можуть бути й сталими при взаємодії, що часто повторюється, або при рольовій взаємодії. У разі сталої взаємодії очікування індивідів постійно видозмінюються, втім виникає певний набір сталих соціальних очікувань, які надають взаємодії достатньо упорядкованого та передбаченого характеру. Така взаємодія приводить до становлення тривалих і самостійних зв'язків — соціальних відносин.

Розрізняють два загальних типи взаємодії: співробітництво й суперництво (конкуренція). Співробітництво розуміють як взаємопов'язані дії індивідів, спрямовані на досягнення загальних цілей, з обопільною вигодою для взаємодіючих сторін. Взаємодія на основі суперництва включає в себе намагання випередження, що прагне ідентичних цілей.

Існують два рівні соціологічного дослідження соціальної взаємодії: мікрорівень та макрорівень. Взаємодію людей один з одним у парах, малих групах або міжособову інтеракцію (від англ. *interaction* — взаємодія) вивчають на мікрорівні. Макрорівень соціальної взаємодії включає великі суспільні структури, основні інститути суспільства, право, сім'ю та ін.

У соціології є декілька основних теорій міжособової взаємодії: теорія обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), теорія керування враженнями (І. Гофман), психоаналітична (З. Фрейд).

Розглянемо, наприклад, теорію обміну. Теорія обміну визначає соціальну поведінку як взаємодію людей, які перебувають у безперервних процесах матеріального та нематеріального обміну один з одним, що можна пояснити положеннями, заснованими на психологічному біхевіоризмі. Відповідно до біхевіоризму, поведінка людини підпорядкована основному правилу: чим частіше соціальна дія особистості винагороджується, тим частіше вона намагається робити цю дію. При цьому людині бажано мати впевненість, що друга людина з користі, яку вона вам надає, не дістане вигоду більшу за вашу. Друге положення біхевіористів — положення цінності — визначає, що чим цінніше для особистості досягнення певного результату, тим більше вона буде намагатися зробити дію, спрямовану на його досягнення.

Таким чином, соціальний зв'язок встановлюється та підтримується, якщо він відповідає особистій доцільності і плата не перевищує

винагороди; якщо досягнуто взаємної погодженості та єдності критеріїв плати і винагороди всіх учасників соціальної взаємодії, тобто досягнуто взаємної ефективності зв'язку. Якщо одна зі сторін ображена, вона буде намагатися ці зв'язки відрегулювати по-новому, і таким чином, виникає основа для конфлікту.

Втім ці положення сприяють розумній поведінці людей у тому разі, коли взаємодія є симетричною та взаємовигідною. Для пояснення несиметричних відносин, тобто феномену влади, насильства, соціальної нерівності, Дж. Хоманс пропонує принцип найменшого інтересу, який полягає в тому, що особа, яка має найменшу зацікавленість у продовженні соціальної ситуації обміну, володіє більшою здатністю визначати умови обміну інших учасників ситуації. Результатом цього є поява влади, оскільки одна людина має більшу здібність винагородити інших в обміні, ніж вони можуть винагородити її. Для пояснення соціальної стратифікації Дж. Хоманс користується принципом дистрибутивної справедливості, згідно з яким деяке відношення обміну полягає у тому, щоб винагороди учасників були пропорційні їх затратам, що обов'язково породжує диференціацію людей, їх соціальну нерівність, що, на думку Дж. Хоманса, є цілком справедливим, законним, бо відображає пропорції особистих внесків людей у суспільне ціле.

Автор концепції соціальної еволюції соціолог Р. Парк розглядав як рушійну силу розвитку взаємодії людей конкуренцію, котра може набувати форми конфлікту, внаслідок чого люди змушені внутрішньо пристосовуватися до ситуацій, що викликані змаганням і конфліктом, а коли це відбувається, конфлікт згасає. Завершує цей процес асиміляція завдяки глибокій трансформації особливостей під впливом тісних контактів, тобто простежується лінія: конкуренція, конфлікт, пристосування, асиміляція.

П. Сорокін зазначав, що сукупність індивідів, які перебувають у взаємодії, складає соціальну групу. Взаємозалежність сторін у процесі взаємодії може бути рівною або одна зі сторін може більше впливати на іншу, тому можна відзначити одно- та двосторонню інтеракцію. Інтеракція може охоплювати всі сфери людської життєдіяльності (тотальна інтеракція), а може тільки одну. В незалежних сферах люди ніяк не впливають один на одного.

П. Сорокін виділяє такі типи соціальної взаємодії: організовано-антагоністична система інтеракції, яка заснована на примушуванні;

організовано-солідарна система інтеракції, яка заснована на добровільному членстві; організовано-змішана солідарно-антагоністична система, яка частково керується примусом, а частково — добровільною підтримкою усталеної системи взаємовідносин та цінностей. Він підкреслює, що соціальні взаємодії виступають як соціокультурні, водночас відбуваються три процеси: взаємодія норм, цінностей, стандартів, що містяться у свідомості людини та групи; взаємодія конкретних людей та груп; взаємодія матеріалізованих цінностей суспільного життя.

Соціальні взаємодії породжують соціальні відносини. Однак схожі взаємодії іноді породжують різні за змістом соціальні відносини. Це відбувається тоді, коли соціальні взаємодії здійснюються на різній основі. Деякі соціологи вважають, що основою, яка визначає зміст соціальних відносин, є цінності.

Соціальні відносини виникають із взаємодій, спрямованих на досягнення різного роду цінностей. Дві основні групи цінностей становлять цінності добробуту, а також інші цінності. Під цінностями добробуту розуміють ті цінності, які є необхідною умовою підтримання фізичної та розумової активності індивідів. До цієї групи цінностей входять, перш за все, благополучність, тобто здоров'я та безпека людей; багатство — різні послуги та матеріальні блага; майстерність — набута професійність у деякій практичній діяльності; освіченість — знання та інформаційний потенціал особистості, а також її культурні зв'язки.

Інші цінності, як правило, виявляються у діях як цієї особистості, так і інших. Серед них найбільш значущою є влада, тому що володіння нею надає змогу придбати будь-які цінності. Повага — це цінність, яку складають статус, престиж, слава та репутація. Прагнення до володіння цією цінністю вважається однією з основних людських мотивацій. Моральні цінності включають доброту, відчайдушність, справедливість, працьовитість і т. ін. Афективність — це цінності, що включають, перш за все, любов та дружбу.

Соціальні відносини створюються внаслідок взаємодій, що повторюються, коли, з одного боку, спостерігається потреба до придбання цінностей або контролю над ними, а з другого боку — є ресурси бажаних цінностей. Зміст та суть соціальних відносин залежать від того, як поєднуються у взаємодіях потреба до цінностей та володіння ними.

Підхід до вивчення соціальних відносин під кутом зору володіння та обміну цінностями дає можливість плідно проаналізувати відносини у сфері політики, бізнесу, виробництва та ін.

Взаємодія приводить до становлення нових соціальних відносин, що являють собою відносно стійкі і самостійні зв'язки між індивідами і соціальними групами.

Вищою формою (результатом, наслідком) соціальної взаємодії є соціальні відносини. *Соціальні відносини* — специфічний вид суспільних відносин, що органічно пов'язані зі всіма іншими суспільними відносинами, характеризує їх певний аспект. Відомо, що кожен вид суспільних відносин складається та реалізується між соціальними суб'єктами з приводу того чи іншого об'єкта. Якщо відносини складаються з приводу засобів виробництва — це економічні відносини, державної влади — політичні, нормативно-правових актів — правові і т. ін.

Соціальні відносини складаються з приводу реалізації саме соціальної взаємодії, що виникає між індивідами, соціальними групами, які мають у суспільстві різне становище, що в свою чергу визначає їх нерівний реальний доступ до влади, власності, життєвих благ тощо.

Таким чином, *соціальні відносини* — це сукупність різноманітних зв'язків, що виникають між окремими індивідами, їх групами та спільностями, а також усередині останніх у процесі їх економічної, політичної, духовної й подібної діяльності та реалізації ними своїх соціальних статусів і ролей.

§ 3. Соціальні зміни

Однією з найважливіших проблем соціології є проблема соціальних змін, їх механізмів, основних форм і спрямованості. Поняття «соціальні зміни» має найзагальніший характер. *Соціальні зміни* — це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій із одного стану в інший. Зміни властиві всім елементам соціальної структури суспільства і виявляються на всіх етапах його існування. Взаємодіючи між собою, вони немов детермінують одна одну: одні зміни викликають інші, їх накопичення веде спочатку до непомітних, а потім до суттєвіших перетворень.

У соціології існують дві моделі пояснення соціальних змін: діяльнісна і структурна.

«Соціологія дії» започаткована у працях М. Вебера. До неї відносять різні варіанти «інтерпретуючої соціології» (символічний інтеракціонізм, феноменологічна соціологія), поведінкові концепції, а також — теорії колективної дії (А. Турен, М. Кроз'є). Підставою для віднесення таких несхожих теоретичних напрямів до однієї групи служить той факт, що всі вони роблять акцент на творчому, діяльницькому початку в суспільному житті. Поняття соціальної цілісності будується як похідне від соціальної дії і взаємодії, а соціальна зміна трактується як результат індивідуальних або колективних цілеспрямованих дій, як продукт свого роду «соціальної творчості».

Серед основних недоліків подібного підходу, як правило, вказують на зведення соціальної системи до повторених багато разів одиничних взаємодій; ігнорування емерджентних властивостей соціальних структур; невирішеність проблеми ненавмисних наслідків цілеспрямованих дій. Визнання єдиним реальним об'єктом соціології дій і взаємодій веде до того, що макророзуміння трактуються не більше як пояснювальні схеми, що не мають насправді референтів. Цей підхід часто характеризують як «волонтаристський», тобто не здатний теоретично пояснити примушуючий вплив соціальної системи на дії і адекватно концептуалізувати структурні джерела трансформації самої діяльності.

«Структурна модель соціальних змін» базується на соціологічних теоріях, що в тій або іншій формі займаються соціальними цілями і розглядають соціальну діяльність як повністю детерміновану структурними умовами. Родоначальником даного підходу вважається Е. Дюркгейм. Цей напрям представлений різними версіями структуралізму, функціоналізму, системної теорії. Представники даного напрямку схильні фетишизувати структурні (системні) відносини: соціальна діяльність у своїй стійкості і зміні розглядається як повністю детермінована структурними умовами, а структура (система) — як сукупність відносин, незалежних від людської діяльності. Причина існування структурного фетишизму полягає в тому, що соціальні структури, будучи утворені діями людей, проте володіють власними закономірностями, що не зводяться до дій, емерджентними властивостями.

Цей підхід іноді визначають як детерміністський, оскільки діяльність зводиться до структури, а діячі — до носіїв структурних властивостей. Соціальні зміни знаходять характер системних закономірностей, при цьому не враховується творчий, активний характер людської

діяльності, а самі діячі, за словами Е. Гідденса, перетворюються на «структурних і культурних бовдурів».

Безумовно, і концепції, які ставлять основним завданням соціальну дію (індивідуальну або колективну), і концепції, що надають основну увагу аналізу соціальних цілей, містять раціональне зерно. Крім того, подібне розділення соціології на два табори відображає факт існування насправді як вільної людської волі, так і різних форм примушення і обмеження, що накладається на людську діяльність.

Унаслідок соціальних змін люди опиняються перед новими ситуаціями і змушені виробляти нові форми діяльності. Зміни в поведінці людей, а також у культурі й структурі суспільства викликають взаємодію безлічі чинників. Соціологи виділяють ряд особливо важливих чинників, дія яких розрізняється залежно від ситуації, часу і місця.

По-перше, це вплив фізичного середовища людини. Люди живуть у певному середовищі, і для того щоб вижити, їм необхідно взаємодіяти з навколишнім середовищем, пристосуватися до відповідних природних умов. Засуха, повені, епідемії, землетруси та інші стихійні лиха примушують людей змінювати свої життєві стилі. Крім того, людина також впливає на своє фізичне середовище (забруднення навколишнього середовища, захоронення шкідливих відходів, виснаження водних ресурсів і т. ін.).

По-друге, зміни в чисельності, структурі і розподілі народонаселення. Зростання чисельності народонаселення породжує проблему продовольчого забезпечення громадян країни, створення додаткових робочих місць, зміни у сфері освіти і охорони здоров'я тощо. «Старіння» суспільства приводить до змін у системі пенсійного забезпечення, гостро ставить питання про підвищення ефективності праці працездатного населення і т. п. Процес урбанізації породжує необхідність забезпечення житлом всіх городян, вдосконалення інфраструктури і житлово-комунального господарства міст тощо.

По-третє, конфлікти через ресурси і цінності. Інтереси індивідів і груп суперечать один одному, їх цілі несумісні. Для досягнення своїх цілей у ході боротьби за ресурси і цінності члени групи повинні мобілізувати всі наявні можливості, терпіти незручності конфліктної ситуації. Тому конфлікт стає джерелом соціальних змін.

По-четверте, підтримуючі цінності і норми. Цінності і норми, прийняті в суспільстві, діють свого роду як «цензори», що дозволяють або забороняють якісь новини, зміни. Вони також можуть діяти як «сти-

мулятори». Якщо зміни в технічній сфері в більшості випадків підтримуються, то зміни в духовній, релігійній сферах звичайно зустрічають достатньо наполегливий опір.

По-п'яте, інновації. Інновації виявляються у вигляді відкриттів і винаходів. Відкриття примножує знання, додаючи нові до вже існуючих, а винаходами є нова комбінація старих елементів. Інновації не одиничні акти, а кумулятивна послідовність нарощуваних знань, що передаються від покоління до покоління, плюс ряд нових елементів, у міру розширення культурної бази можливості нових винаходів мають тенденцію до експоненціального зростання. У. Огборн виділив три основні форми ефектів інновацій: дисперсію (множинні ефекти) однієї інновації; похідні ефекти однієї інновації; конвергенцію (з'єднання) декількох впливів різних інновацій.

По-шосте, дифузія. Дифузія — це процес, у ході якого культурні характеристики розповсюджуються від однієї соціальної системи до іншої. Кожна культура містить мінімальну кількість унікальних особливостей і патернів, які властиві тільки їй, тому щоб ефективно адаптуватися до змін, що відбуваються в соціумі, вона вимушена збагатитися культурними досягненнями інших культур.

У цілому можна сказати, що в безперервному процесі соціальних змін задіяна безліч соціальних чинників.

Основними формами соціальних змін є революція, реформа, модернізація і трансформація.

***Революція** — це сукупність перетворень у всіх сферах суспільного життя, що мають метою докорінні зміни соціальних основ.*

***Реформа** — це варіант поступових змін, коли відбувається перетворення окремих сторін життя суспільства і не зачіпається соціальна система в цілому.* Реформи можуть проводитися в економіці і політиці, науці й освіті тощо.

Третьою формою соціальних змін є **модернізація**. Термін «модернізація» належить не до всього періоду соціальних змін, а тільки до одного його сучасного етапу. У перекладі з англійської «модернізація» означає осучаснення. ***Модернізація** має на увазі кардинальну зміну соціальних інститутів і способу життя людей, що охоплює всі сфери суспільства.* Соціологи розрізняють два види модернізації: органічну і неорганічну. Органічна модернізація є моментом власних змін усередині країни і підготовлена всім ходом попередніх змін. Така модернізація починається не з економіки, а з культури, зі зміни суспільної

свідомості. Вона йде природно, «знизу». Тому, як правило, завжди дає позитивний результат. Неорганічна модернізація відбувається як відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинених країн. Неорганічна модернізація починається не з культури, а з економіки і політики та відбувається шляхом запозичення зарубіжного досвіду, придбання передової техніки і запровадження нових технологій, запрошення фахівців, навчання за кордоном, перебудови форм державного управління і норм культурного життя за зразком передових країн. Неорганічна модернізація починається «зверху». Щоб ця політика привела до позитивних результатів, вона має бути підтримана широкими верствами населення.

Новою формою соціальних змін наприкінці ХХ ст. стала **трансформація**. Термін «трансформація» спочатку використовувався переважно в техніці, фізиці, математиці, семантиці, генетиці. У суспільних науках його почали застосовувати з 50-х років минулого століття для опису радикальних структурних змін. *Трансформація виражає перехід до нового стану суспільства, що базується на якісно нових традиціях.* Будь-яка складна соціосистема прагне зберегти рівновагу. Проте внаслідок активізації нерівноважних і нелінійних процесів вона починає внутрішньо змінюватися, у результаті чого досягається допустима межа стійкості системи. У переломний момент система вимушена подолати поріг стійкості і тоді вже неможливо передбачити, в якому напрямі відбудеться подальша зміна: або це буде стан хаосу, або система перейде на новий, більш диференційований і вищий рівень впорядкованості та організованості. Нерідко випадковий збіг обставин підштовхує систему на новий шлях змін, а після того як цей шлях (один з багатьох) вибраний, знову набирає силу дія чинників, що детермінують рівновагу. Такою є загальнонаукова картина нерівноважних систем і часом виникаючих у них трансформаційних станів. Трансформаційний процес базується на подоланні сутнісних елементів старого порядку, визначенні нових цілей і формуванні нових специфічних способів їх досягнення, традицій, що відповідають вимогам часу. За своєю суттю він націлений на нову якість явища або системи.

Трансформацію, що охопила країни Центральної і Східної Європи, більшість дослідників (С. Айзенштадт, Дж. Александер, С. Бейкер, П. Кубічек і ін.) визначають як системну, що стосується всього спектра суспільного і духовного життя, політики, економіки і соціальної структури. Для цієї трансформації є характерними: зміна політичної і дер-

жавної системи, відмова від монополії однієї партії, створення парламентської республіки західного типу, загальна демократизація суспільних відносин; відновлення економічних основ суспільної системи, відхід від так званої централізованої планової економіки з її розподільними функціями, орієнтація на економіку ринкового типу, на користь якої проводилося роздержавлення власності і широка програма приватизації, створення нового правового механізму економічних і фінансових відносин, що допускають багатокладність форм економічного життя і створюється інфраструктура для розвитку приватної власності, вводяться вільні ціни; відмова від соціалістичної обов'язкової праці, ліквідація системи соціального утримання з одночасним проголошенням стандартних ліберально-демократичних свобод; практичне пристосування до вимог світового ринку, що допускає нові форми зовнішньоекономічної діяльності, переструктурування економіки, тобто зміна її сталих пропорцій і коопераційних зв'язків (перш за все проведення конверсії, тобто радикального демонтажу сектору виробництва озброєнь), сюди ж належить проблема екологічної безпеки, що стає одним з головних чинників змін національного виробництва; зміна духовно-культурних орієнтирів суспільних змін, зміна домінуючих традицій.

На думку більшості дослідників трансформаційних процесів, існує ряд загальних закономірностей для всіх постсоціалістичних держав. Так, професор російської історії Каліфорнійського університету Мартін Малія сформулював їх переважно з огляду на взаємозв'язок між політикою і економічними перетвореннями в процесі зміни системи. Політична трансформація починається перш за все і виявляється як крах системи, що негайно приводить до реальних змін в економіці. З другого боку, процес економічних реформ визначає перспективи розвитку демократії. Наступна закономірність пов'язана з тим, що спостерігається різке зниження темпів економічного зростання після швидкого старту. Це пояснюється тим, що за умов тотальної кризи необхідна повна реконструкція. Оскільки ж усі елементи нового ринкового суспільства — від цін до господарського права — взаємозалежні, то в процесі реформи доводиться все створювати наново. Перші кроки в цьому напрямі у всіх країн однакові: лібералізація цін, припинення субсидій, грошова реформа і (у кращому разі) контроль над інфляцією. Усе це проблеми, які розв'язуються за ініціативою уряду, тоді як подальші кроки в ході економічної реформи — при-

ватизація застарілих підприємств, створення нового сектору виробництва, заснованого на приватній власності, — вимагають ініціативи з боку суспільства. Проте громадянське суспільство ще настільки слабке, що не реагує на ці вимоги. Тут і виникає небезпечний для демократичного суспільства набір проблем: неефективна приватизація, поява нечисленного класу нуворишів, високий рівень безробіття. Тому успішна трансформація неможлива без формування громадянського суспільства.

Процес трансформації в постсоціалістичних країнах супроводжується демагогічним використанням втомленості, апатії народу, що з'явилися в процесі розбудови нового демократичного суспільства, і розчарувань від лібералізації і демократизації. Небезпека демагогії приводить, як правило, до активізації «правих» — появи крайнього націоналізму. Реальний процес трансформації в постсоціалістичних країнах проходить достатньо складно, що обумовлено важким станом економіки, труднощами в соціальній сфері, нетямущістю і зловживаннями при переході від комуністичної командної економіки до ринкової, слабкістю конституційних і демократичних традицій, постійною загрозою наростання незадоволеності з боку етнічних меншин. Певною мірою більшість з цих моментів властива трансформаційним процесам, що відбуваються в Україні.

■ § 4. Соціальний розвиток

Процес соціального розвитку здійснюється на основі змін. Поняття «соціальний розвиток» конкретизує поняття «соціальна зміна». **Соціальний розвиток** — *необоротна, спрямована зміна соціальних систем, спільностей, інститутів і організацій*. Розвиток припускає перехід від простого до складного, від нижчого — до вищого тощо. Суспільство перебуває в безперервному поступальному русі, постійно розвивається, поступово перетворюючи свої базові структурні рівні. Ці зміни приводять до появи нових елементів культури — ціннісних моделей і колективних уявлень; утворення нових і зникнення старих інститутів; зміни статусно-рольових взаємодій; трансформації нормативного порядку і всього правового простору. Прагнення визначити механізми цих соціальних процесів, зрозуміти, як і куди рухається суспільство, становило предмет найсерйозніших роздумів соціологів,

що і привело до створення цілого ряду теоретичних моделей розвитку суспільства: теорій прогресу, еволюційних концепцій, циклічних і хвилювих теорій життя суспільства, світосистемних теорій.

У XVIII ст. Ж. Кондорсе і А. Тюрго в науковий обіг було введено поняття *прогресу, тобто постійного, неухильного розвитку людського суспільства по висхідній лінії*. О. Конт ідею прогресу розкриває як безперервне поліпшення людської природи, і перш за все розуму. Е. Дюркгейм бачив прогрес суспільства в суспільному розподілі праці і неминучій потребі у співпраці. Суспільство рухається від механічної солідарності до органічної. Для стадії механічної солідарності характерні жорстка регламентація, підпорядкування особи вимогам колективу, мінімальний рівень розподілу праці, одноманітність відчуттів і вірувань, панування традицій над формальним правом, деспотичне управління. При органічній солідарності скорочується панування колективної свідомості і зростає суверенітет окремої особи. Колом спілкування індивідів вже є не рід, а професія. Класи змінюватимуть клани. К. Маркс бачив прогрес у перетворенні і затвердженні суспільства на комуністичних засадах, що на вищих щаблях його розвитку приведе до відмирання класів, а разом з цим і держави, і всього політичного.

Найвідомішими теоріями прогресивного розвитку суспільства в сучасній соціології є концепції постіндустріального, інформаційного, постмодерністського суспільств.

Концепція постіндустріального суспільства представлена в теоріях Даніеля Бела, Збігнева Бжезінського, Елвіна Тоффлера та ін. Якщо виділити в них головне, то суть їх полягає у тому, що людство вступило в чергову стадію свого розвитку — постіндустріальну, для якої характерна побудова якісно нового суспільства, що базується на новітніх технологіях, індустрії інформації і послуг, у ньому значно підвищується роль технологічного чинника, науки і освіти, змінюється сам характер людської діяльності, відбувається істотна модифікація соціальної структури. Процес прогресивного розвитку суспільства з погляду постіндустріалізму наведено у табл. 1.

Концепція інформаційного суспільства розроблялася Фрітцем Мехлапом, Йонеї Масудой та ін. Ф. Мехлап ще в 1962 р. висловив ідею, що знання можна виробляти, переміщати, купувати і продавати як будь-який інший продукт. Через 10 років її розвинула японська дослідницька група, керована Й. Масудой, у резолюції «Проект інформаційного суспільства — національна мета до 2000 року». У цьому

дослідженні висловлюється ідея про те, що пріоритет виробництва інформаційних цінностей над виробництвом матеріальних є пусковою силою розвитку і формування сучасного суспільства. Наведена табл. 1, що характеризує постіндустріальне суспільство, прикладена і до «інформаційного суспільства», оскільки для них обох виключно актуальним є компонент «знання». Розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація — стратегічні ресурси і головні чинники цієї стадії суспільства.

В інформаційному суспільстві матимуть особливо велике значення такі чинники, як: 1) мехатроніка; 2) інновації в системі інформації; 3) нові промислові матеріали; 4) біотехніка; 5) нова енергія. Мехатроніка означає поєднання механіки і електроніки. Це припускає розвиток і експлуатацію інформаційної техніки і устаткування, зокрема використання роботів. Нові промислові матеріали (силікон, тонка кераміка, титан та ін.) набувають першості, тоді як старі матеріали, такі як сталь, втрачають своє колишнє призначення. Прогрес біотехніки повинен відіграти істотну роль у розвитку харчової і хімічної промисловості. Під новою енергією мають на увазі в першу чергу сонячну енергію, біохімікати, акумулятори і батареї різного типу.

Концепцію постмодерністського суспільства висловив у своїй книзі «Активний соціум» (1968) *А. Етціоні*. «Активний соціум» — це постмодерністське суспільство в тому відношенні, що він відрізняється від модерністського і перевершує його за кількома найважливішими параметрами: велика політична активність і великі інвестиції в політичну діяльність; пріоритет знань, освіти і наукових досліджень. В ухваленні рішень, в управлінні і у здійсненні контролю над діяльністю суспільства все більшого значення набувають інформаційні системи. У зв'язку з цим поняття «постмодерністське суспільство» зближується з поняттям «інформаційне суспільство». При цьому в інформаційному суспільстві на першому плані *обробка і передача знань*, а в постмодерністському суспільстві акцент робиться на *застосування і тлумачення знань*. Одна з найважливіших передумов функціонування активного суспільства — це плюралізм у виробництві інформації.

Результати роздумів соціологів свідчать про багатовимірність поняття «прогрес» і складності його вимірювання. Крім того, не всі факти підлягають «зважуванню». Неможливо, наприклад, визначити прогресивність багатьох явищ у сфері духовної культури. Так, не мож-

Таблиця 1

Постіндустріальна концепція розвитку суспільства

Аналізований параметр	Передіндустріальне (аграрне) суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Принцип, що управляє розвитком	Традиціоналізм	Економічне зростання	Центральне місце знань
Головний сектор виробництва	Заготівля сировини	Обробка	Послуги
Головний контингент робочої сили	Селянин, зайнятий освоєнням природного середовища	Робочий, зайнятий переробкою матеріалів	Службовець, який працює з інформацією, знаннями, символами
Управлінська група, що сполучає ресурси	Господар, власник	Підприємець, професійний керівник	Дослідник, фахівець, провідний адміністратор
Основна виробнича одиниця	Сім'я	Підприємство, завод, фабрика	Дослідний інститут, сервісний офіс
Вищий рівень потреб	Основні побутові потреби	Соціальні потреби	Самореалізація, потреба у знаннях
Перспектива часу	Спрямованість у минуле	Адаптація до сьогодення	Спрямованість у майбутнє, прогнози, сценарії
Члени соціальної комунікації	Людина — природа	Людина — машина	Людина — людина
Рушійна сила	Природні ресурси, фізична сила	Створена енергія	Інформація, обробка знань
Стратегічний ресурс	Продукти харчування, сировина	Реальний капітал, «зведення правил», «ноу-хау»	Освіта, розумовий капітал
Технологія	Ручна праця	Механізована технологія	Розумова технологія
Метод, що управляє рішеннями	Здоровий глузд, «метод проб і помилок», досвід	Емпіризм, випробувальне дослідження	Модель, теоретична база ухвалення рішень, аналіз систем і т. п.

на сказати, що одна релігія краща за іншу або мистецтво одного народу перевершує мистецтво іншого. Вони різні і їх не можна порівнювати за критеріями «добре — погано», «правильно — неправильно». Але це не означає, що постановка питання про критерії прогресу є взагалі безпідставною. Наукова соціальна думка знайшла філософське

вирішення цієї проблеми, пов'язавши критерій прогресу з гуманістичним трактуванням мети соціального розвитку. З погляду даного підходу, прогресивним вважається такий розвиток, який сприяє затвердженню в людях людяності, розширює їх свободу, надає можливості для творчої самореалізації. Незважаючи на війни і кризи, історія свідчить про те, що суспільство розвивається прогресивно, тобто прогрес абсолютний, а регрес відносний.

Оскільки поняття прогресу виявилось багатозначним і суб'єктивним, співвідноситься з поняттям поліпшення, що переводило його в ціннісну категорію, у соціологів намітилася тенденція використовувати замість поняття «прогрес» інші, найбільш стійкі. Наприклад, уживався термін «**еволюція**» як *якісна зміна*.

Причому спочатку ця еволюція розглядалася як однонаправлена. Соціальна еволюція, згідно з *Г. Спенсером*, аналогічна біологічній і приводить у результаті до того, що світ поступово стає дедалі кращим. Він стверджував, що зміни неухильно перетворюють суспільство від однорідних і простих структур у напрямі до все більш різноманітних і взаємозалежних. Він вважав «боротьбу за існування» і «вживання найбільш пристосованих» основними законами природи і прирівнював цю боротьбу до «вільної конкуренції». За умови невтручання ззовні, особливо з боку держави, «найпристосованіші» індивіди і соціальні інститути виживуть і дійдуть процвітання, а «непристосовані» з часом відінуть.

Історичний розвиток суспільства у XIX і XX ст. піддав суворій перевірці концепцію однонаправленої еволюції і довів її неспроможність. Проте в останні десятиліття XX ст. еволюційна концепція одержала право на існування у вигляді неоеволюційних теорій. Неоеволюціоністи поділяють думку, що еволюція не є однонаправленою, а йде в багатьох напрямках. Вони визнають, що «зміни» необов'язково припускають «прогрес», що вони здійснюються абсолютно різними шляхами і йдуть у безлічі різних напрямів. Провідний представник структурно-функціонального підходу *Т. Парсонс* розробив теорію «еволюційних змін». Відкидаючи уявлення про те, що еволюція суспільства є безперервним або простим лінійним процесом, Парсонс висунув гіпотезу, що суспільства мають тенденцію ставати все більш диференційованими у своїх структурах і функціях. Проте самої лише диференціації недостатньо, оскільки нові структури мають бути функціонально пристосованішими, ніж попередні.

Соціологи Г. Ленські і Дж. Ленські теж вважають, що зміни в соціальній організації суспільства необов'язково приносять людству більше щастя або задоволення. На їхню думку, еволюція суспільства перш за все залежить від рівня розвитку технології і способу економічного виробництва. Ці зміни позначаються згодом на інших аспектах суспільного життя, включаючи систему стратифікації, організацію влади і сімейні структури.

Про **циклічний характер розвитку суспільства** вперше зазначав італійський мислитель *Дж. Віко*, який стверджував, що всі суспільства виникають, рухаються вперед, занепадають і нарешті гинуть. У XIX ст. проблема культурно-історичної циклічності і аналіз типів цивілізацій дуже глибоко були розкриті оригінальним російським мислителем *М. Я. Данилевським*. У своїй праці «Росія і Європа» (1869) він виділив 13 відокремлених «культурно-історичних типів» суспільства: єгипетський, китайський, індійський, грецький, римський, мусульманський, європейський, слов'янський та ін. Кожен культурно-історичний тип, на його думку, проходить чотири стадії суспільного життя: зародження, змушнення, старіння, загибель. Усі культурно-історичні типи проходять такий цикл і всі приходять до своєї загибелі. Сучасні культурно-історичні типи перебувають на різних етапах свого існування. І якщо європейська цивілізація увійшла до стадії старіння, то слов'янська проходить період змушнення. Отже, робить висновок Данилевський, саме слов'янський культурно-історичний тип якнайповніше здатен привнести сенс у майбутню історію людського суспільства.

Аналогічні міркування виклав німецький соціолог *Освальд Шпенглер* у своїй книзі «Занепад Європи» (1918). В людській історії він виділив вісім специфічних культур: єгипетську, індійську, вавилонську, китайську, греко-римську, арабську, західноєвропейську, майя і російсько-сибірську, що зароджується. Цикл життя кожної культури складається з таких фаз: народження і дитинство, молодість і зрілість, старість і захід (смерть). Ці фази утворюють два етапи життя будь-якого суспільства: 1) *сходження культури*. Це і є власне культура. Для культури характерне органічне і політичне, соціальне, художнє, релігійне життя, що розвивається; 2) *низходження культури*. Це і є її підсумок — цивілізація. Вона характеризується окостенінням культури і її розпадом. Цей етап триває значно менше, ніж перший, а захід цивілізації є швидким спадом і крахом. Ознакою «низходження культури» є «панування принципу простору над принципом часу», тобто розширення

імперії, прагнення до світового панування, яке веде до нескінченної гряди світових воєн і загибелі культури. О. Шпенглер визначив час життя культури приблизно в тисячу років.

Уважно вивчивши і критично переосмисливши еволюційно-прогресистські концепції XIX–XX ст., П. О. Сорокін запропонував своє бачення процесу розвитку суспільства, механізмів і напрямів цього розвитку. Він розробив концепцію ненаправленої динаміки суспільного розвитку, оперуючи поняттями прогресу, регресу і культури. Ця динаміка виявляється в зміні типів культури, у кожному з яких були свої періоди підйому і спаду. Ці періоди визначаються за тим чи іншим ступенем раціонального ставлення до дійсності. Він виділяє ідеаціональний, ідеалістичний і чуттєвий типи. Переходи від одного до іншого не приречені жорстко, зміни можуть не повторюватися і навіть змінювати свій напрям. Ідеаціональний тип культури заснований на принципі надчуттєвості і надрозумності Бога, як єдиної реальної цінності. Ідеалістичний тип культури містить надчуттєвий, частково чуттєвий і сенсорний аспекти в їх єдності. Чуттєвий тип культури ґрунтується на визнанні того, що об'єктивна реальність і її значення є сенсорними. Усі цивілізації, що є в історії, проходять ці стадії розвитку.

Концепція британського історика, філософа і соціолога А. Дж. Тойнбі висловлена в його дванадцятитомному «Дослідженні історії» (1934–1961). Як природний процес суспільне життя постає у вигляді сукупності дискретних одиниць соціальної організації, які Тойнбі називає «цивілізаціями». Всесвітня історія, на його думку, є сукупністю історій окремих своєрідних і замкнених цивілізацій (у первинному варіанті він їх налічував 21, потім скоротив до 13, не рахуючи другорядних, побічних і недорозвинених). Цивілізації характеризуються набором визначальних ознак, що і дозволяє їх класифікувати. Шкала критеріїв у Тойнбі вельми рухома, хоча два з них залишаються стабільними — це: 1) релігія і форми її організації і 2) ступінь віддаленості від того місця, де це суспільство спочатку виникло. Кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому і розкладання. Історичний процес у його концепції прив'язується до географічних умов, які виконують істотну роль у створенні неповторного вигляду кожної цивілізації. Тойнбі уподібнює цивілізації біологічним видам, що мають властиве тільки їм середовище існування («ареал»). Життєздатність цивілізації визначається можливістю послідовного освоєння життєвого середовища і розвитком духовного початку у всіх видах людської діяльності, здат-

ністю людей дати адекватну «відповідь» на «виклик» історичної ситуації, в яку входять не тільки людські, але і всі природні чинники. І оскільки «виклики» і «відповіді» на них мають різний характер, то і цивілізації виявляються несхожими одна на одну.

Достатньо близькі до циклічних **хвильові теорії розвитку суспільства**. І для циклічного, і для хвильового руху характерні коливальні процеси. Коливання, на думку деяких соціологів, — універсальна властивість руху і розвитку суспільства, бо вони найкраще відображають подвійну природу будь-яких змін: співвідношення поступального і циклічного руху. Саме коливання і є первинною ланкою хвильового процесу. Хвильові коливальні процеси властиві і природі, і суспільству. Будь-які біосоціальні зміни мають певний ритм, будь-то биття серця, робота мозку, щодобова зміна праці і відпочинку, тижневі, місячні, річні ритми, п'яти-, десяти-, двадцятирічні плани, зміна поколінь, культурні і цивілізаційні цикли.

Особливе місце у хвильових теоріях суспільства займає теорія «довгих хвиль» *М. Д. Кондратьєва*. Він довів, що в економічній кон'юнктурі, окрім коливальних процесів з періодом 7–11 років (так звані середні економічні цикли), існують «довгі хвилі», тобто періодичні зміни (то підвищення, то пониження) кон'юнктури з періодом 48–55 років. За розрахунками Кондратьєва, з XVII ст. були три «довгі хвилі» в економічному житті розвинених країн. Чергове падіння економічної кон'юнктури він передбачив на кінець 1930-х рр. Саме тоді і виникла Велика депресія. З погляду економічного детермінізму економічні процеси визначають соціальні зрушення. Дійсно, поки економіка набирає темпів розвитку (*висхідна хвиля*), створюється багато робочих місць, різко зростає соціальна мобільність населення, починає розростатися середній клас і скорочується кількість людей, що належать до нижніх шарів. Такій соціальній динаміці суспільства, як правило, відповідає активна соціальна політика: відбувається підвищення податків (у першу чергу вони розподіляються на представників вищого і середнього класу) і перерозподіл їх на користь якнайменше забезпечених. Люди цікавляться політикою, бо через політичну сферу можна збільшити свій вплив, у суспільстві спостерігають оптимістичні настрої, цінується індивідуальність особи, зростає національна і расова терпимість. При *низхідній хвилі* економіки скорочується число робочих місць, збільшується кількість безробітних, бездомних, убогих, злочинців. Чисельно скорочується середній клас за рахунок зростання нижніх

шарів суспільства. Кількість тих, хто потребує соціальної допомоги, збільшується настільки, що бюджет не в змозі їх забезпечити.

Своєрідну хвильову теорію створив американський історик і політолог *А. Шлезінгер-старший*. У своїй книзі «Припливи і відливи в національній політиці» він виявив 11 коливань (хвиль) в американській політиці між консерватизмом і лібералізмом із середнім періодом 16,5 року. Довжина всієї хвилі (циклу) була визначена в 30–32 роки. Спираючись на свою теорію, А. Шлезінгер вірно передбачив зміну політичних курсів у США. Сучасні американські соціологи Н. Макслоські і Д. Залер за критерій (або за осі) коливань беруть цінності індустріального суспільства (приватна власність, боротьба за максимальний дохід, вільний ринок, конкуренція) і демократичні цінності (рівність, свобода, соціальна відповідальність, загальне благо).

У 70-ті роки ХХ ст. сформувався **світосистемний аналіз**. Це своєрідна «соціологія людства», разом із соціологією груп, мегаполісів, політичних систем тощо. Світосистемний соціологічний аналіз включає, на думку *Іммануїла Валлерстайна*, такі елементи. По-перше, глобальність, підхід до людства як до світосистеми, а не сукупності окремих суспільств. Розвиток кожного суспільства вважається результатом процесів як усередині нього, так і зовні. По-друге, історичний підхід, що розглядає людство як результат взаємодії всіх основних технологічних типів суспільств. По-третє, відмова розглядати системи суспільства як автономні: вони утворюють метасистеми, де взаємодіють різні типи суспільств. По-четверте, холістичний підхід: розуміння країн, регіонів, міст, сіл як цілісних утворень з якостями, що не зводяться до якостей суспільних систем, які їх формують. По-п'яте, циклічно-хвильовий підхід.

Світосистемний аналіз розглядає розвиток у контексті міжнародного, географічного розподілу праці. І. Валлерстайн виділяє три компоненти глобального економічного і політичного співтовариства: центр, периферія і напівпериферія. Центральна географічна область домінує в світовій економіці та експлуатує інші соціальні і економічні системи. Периферія складається з тих регіонів, які забезпечують центр сировинними матеріалами і зазнають значної експлуатації з боку центру. Напівпериферія складається з регіонів, які знаходяться десь посередині між експлуатуючим і експлуатованим секторами світової економіки.

Згідно із світосистемним аналізом, периферія не може повторити шлях розвитку, який пройшов центр. Між центральними і периферич-

ними державами відбувається нерівноправний обмін, за якого прогрес країн на одному полюсі досягається за рахунок відставання в розвитку країн на іншому, тобто спеціалізація виробництва і експорт сировинних матеріалів погіршують довгострокові перспективи розвитку національних держав. Подібна спеціалізація спотворює економіку цих держав, оскільки відповідає потребам світового ринку, а не внутрішнім інтересам розвитку країни. Отже, відповідний момент і курс розвитку визначаються, перш за все, зовнішніми силами і процесами. Капіталовкладення у виробництво або здобич сировинних матеріалів ведуть до монополізації капіталу за рахунок інших типів інвестицій, а процес соціального розшарування в залежних країнах приводить до появи нечисленної еліти, чий економічні інтереси пов'язані з інтересами іноземних інвесторів у країнах центрального регіону.

Питання для самоконтролю

1. Сутність понять «суспільство», «країна» і «держава».
2. Поняття «соціальна система».
3. Основні ознаки суспільства.
4. Суспільство як соціальна система, його основні елементи.
5. Визначте сутність соціальної взаємодії.
6. Охарактеризуйте загальні типи взаємодії.
7. Дайте характеристику соціальних відносин.
8. Назвіть чинники, що обумовлюють соціальні зміни.
9. Які існують форми соціальних змін?
10. Охарактеризуйте різні теоретичні моделі розвитку суспільства.

Література

- Асп, Э. К. Введение в социологию [Текст] / Э. К. Асп. — СПб. : Алетейя, 2000. — 248 с.
- Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. — М. : Прогресс — Традиция, 2000. — 583 с.
- Бурег, В. В. Суспільство в період транзиції: управлінський контекст [Текст] / В. В. Бурег. — Донецьк : ДонДАУ, 2001. — 170 с.
- Глобальные трансформации и стратегии развития [Текст] / ред. О. Г. Белорус. — Киев : Ин-т МЭМО НАН Украины, 2000. — 422 с.

- Козырев, Г. И. Социальное действие, взаимодействие, поведение и социальный контроль [Текст] / Г. И. Козырев // СОЦИС (Социол. исслед.). — 2005. — № 8. — С. 124–129.
- Лукашевич, М. П. Соціологія. Загальний курс [Текст] : підруч. для студ. ВНЗ / М. П. Лукашевич, М. П. Туленков. — 2-ге вид. — К. : Каравела, 2006. — 407 с.
- Парсонс, Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс. — М. : Ассистент Пресс, 1998. — 269 с.
- Соціально-економічна трансформація суспільства в умовах глобалізації [Текст]. — Запоріжжя : Просвіта, 2003. — 134 с.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. Н. П. Осипової. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
- Социология развития: современные теории и проблемы [Текст] / В. Я. Ельмеев, В. П. Горюнов, В. И. Мишин и др. ; под ред. А. О. Боронова, В. Я. Ельмеева. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2004. — 380 с.

Розділ 3

Соціальні інститути

§ 1. Поняття «соціальний інститут». Інституціоналізація суспільного життя

Поняття «*інститут*» соціологія запозичила в юриспруденції, де його використовували для характеристики окремого комплексу юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в деякій предметній сфері. Такими інститутами в юридичній науці вважались, наприклад, спадкування, шлюб, власність та ін. У соціології поняття «інститут» зберегло цей зміст, однак набуло більш широкого тлумачення стосовно позначення деякого особливого типу стійкої регламентації соціальних зв'язків та різноманітних організаційних форм соціального регулювання поведінки суб'єктів.

Інституційний підхід О. Конта до вивчення соціальних явищ впливав із філософії позитивного методу, коли одним з об'єктів аналізу соціолога виступав механізм забезпечення в суспільстві солідарності та злагоди. «Для нової філософії порядок завжди становить умову прогресу та навпаки, прогрес є необхідною метою порядку», — підкреслював він. О. Конт розглядав основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з позиції їх включення до процесів соціальної інтеграції та функцій, що при цьому виконуються. Він зазначав, що інститути вірування і моральні цінності суспільства є функціонально взаємопов'язаними, що пояснення будь-якого соціального явища в цій цілісності припускає відшукування та опис закономірностей його вза-

емодії з іншими явищами. Звернення О. Конта до аналізу найважливіших соціальних інститутів, їх функцій значно вплинули на подальший розвиток соціологічної думки.

Своє продовження інституційний підхід до дослідження суспільних явищ отримав у працях Г. Спенсера, точніше саме він уперше в соціологічній науці застосував поняття «соціальний інститут». Визначальними факторами в розвитку інститутів суспільства Г. Спенсер вважав боротьбу за існування з сусідніми суспільствами (війну) та з навколишнім природним середовищем. Завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції, згідно з ускладненням структур породжують, за Спенсером, необхідність формування регулятивного інституту. Відповідно соціальний організм складається з трьох головних систем: регулятивної, такої, що виробляє засоби для життя, та розпоряджувальної. Г. Спенсер розрізняв такі види соціальних інститутів, як інститути спорідненості (шлюб, сім'я), економічні (розподільні), регулюючі (релігія, політичні організації). При цьому він відзначав, що усякий соціальний інститут створюється як стійка структура соціальних дій, яка виконує окремі функції.

Вивчення соціальних інститутів у функціональному напрямі продовжив Е. Дюркгейм. Він обстоював ідею позитивності суспільних інститутів, які виступають найважливішим засобом самореалізації людини. Е. Дюркгейм висловився за створення особливих інститутів підтримки солідарності за умов розподілу праці — професійних корпорацій, тобто інститутів за типом професійних організацій.

Значну увагу розгляду певних соціальних інститутів приділяв К. Маркс, який аналізував інститут майорату, розподілу праці, інститути родового ладу, приватної власності та ін. Він розумів інститути як такі, що історично склалися, обумовлені соціальними, перш за все виробничими відносинами, форми організації та регулювання соціальної діяльності.

М. Вебер вважав, що соціальні інститути (державна, релігійна, правова і т. ін.) являють собою групу осіб, що виконують окремі, важливі для спільної справи соціальні функції.

Представник психологічного еволюціонізму американський соціолог початку ХХ ст. Л. Уорд розглядав соціальні інститути як продукт скоріше психічних, ніж будь-яких інших сил. Він зазначав: «Соціальні сили — це теж психічні сили, що діють у колективному стані людини».

У школі структурно-функціонального аналізу поняттю «соціальний інститут» відведено одну з провідних ролей. Т. Парсонс будує концептуальну модель суспільства, розуміючи його як систему соціальних відносин і соціальних інститутів. До того ж останні трактуються, як особливим чином організовані «низки» соціальних відносин.

У загальній теорії дії соціальні інститути виступають як особливі ціннісно-нормативні комплекси, які регулюють поведінку індивідів і статусно-рольову структуру суспільства. Інституційній структурі соціуму надається важлива роль, оскільки саме вона покликана забезпечити соціальний порядок у суспільстві, його стабільність та інтеграцію.

В *інституціоналізмі* (інституційній соціології) соціальна поведінка людей вивчається в тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативних актів та інститутів, необхідність виникнення яких порівняна до природно-історичної закономірності. До представників цього напрямку можна віднести С. Липсета, Дж. Ламберга, П. Блау, І. Міллза та ін.

З точки зору *інституційної психології* соціальні інститути передбачають свідомо регульовану та організовану форму діяльності людей, відтворення тих, що повторюються, та найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, що передаються з покоління в покоління.

Крім вказаних методологічних підходів до визначення поняття «соціальний інститут», мають місце і такі, що засновані на феноменологічних чи біхевіористичних ідеях. Так, наприклад, У. Гамільтон пише: «Інститути — це словесний символ для кращого зображення групи суспільних звичаїв. Вони означають постійний спосіб мислення чи звичай для народу. Світ звичаїв та звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння та нерозривне полотно соціальних інститутів».

Психологічну традицію в руслі біхевіоризму продовжив Дж. Хоманс. Він дає таке визначення соціальному інституту: «Соціальні інститути — це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані дії багатьох людей». Тим самим він будує свою соціологічну інтерпретацію поняття «інститут», спираючись на психологічний фундамент.

Аналіз заданих підходів до визначення поняття «соціальний інститут» дає можливість стверджувати, що соціальний інститут, з одного боку, — це сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних соціальних потреб,

а з другого — це соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеракції для задоволення цих потреб.

Соціальні інститути — це специфічні утворення, що забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства, історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. Соціальні інститути — стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично. Вони повинні забезпечити надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів, груп, суспільства в цілому. Соціальні інститути визначають життєдіяльність будь-якого суспільства. Поняття «інститут» вживають у різних значеннях. Використовуючи поняття «соціальний інститут», частіше мають на увазі різного роду упорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, оволодіння такими рисами, як:

- постійність і міцність взаємодій між учасниками зв'язків і відносин;
- чітке визначення функцій, прав та обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язків;
- регламентація та контроль за взаємодією суб'єктів;
- наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів. А сам процес організації та регулювання суспільного життя, упорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин називається інституціоналізацією.

Процес інституціоналізації містить ряд моментів.

1. Одна з необхідних умов появи соціальних інститутів — це відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організувати сумісну діяльність людей з метою задовольнити ті чи інші соціальні потреби. Так, інститут сім'ї задовольняє потребу у відтворенні людського роду та вихованні дітей, реалізує відносини між статями, поколіннями і т. ін. Виникнення окремих суспільних потреб, а також умови для їх задоволення є першими необхідними моментами інституціоналізації.

2. Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб та їх взаємодії. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, володіють своєю власною системною якістю. Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку розвитку. З цієї точки зору соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи,

що характеризуються стійкістю структури, інтеграційністю їх елементів та деякою мінливістю їх функцій.

3. Третім, одним з найважливіших моментів інституціоналізації, є організаційне оформлення соціального інституту. Зовні соціальний інститут — це сукупність осіб, установ, що забезпечені певними матеріальними засобами та виконують певну соціальну функцію.

До загальних ознак соціального інституту можна віднести:

- виділення певного кола суб'єктів, які в процесі діяльності вступають у відносини, що набувають стійкого характеру;
- певну (більш чи менш формалізовану) організацію;
- наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему та забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої.

Структура соціальних інститутів включає певний набір складових елементів, що виступають в більш чи менш оформленому вигляді залежно від типу інституту. Я. Щепанський виділяє такі структурні елементи соціального інституту: мету та сферу діяльності соціального інституту; функції, передбачені для досягнення мети; нормативно-обумовлені соціальні ролі та статуси, подані в структурі інституту; засоби і настанови для досягнення мети та реалізації функцій, включаючи відповідні санкції.

§ 2. Види та функції соціальних інститутів

Соціальні інститути багатогранні та різноманітні. Можна виділити різноманітні критерії їх класифікації. Зупинимось на двох: предметному (змістовному) і формалізованому. На підставі предметного критерію, тобто характеру змістовних завдань, які виконують інститути, виділяють:

- політичні інститути (держава, партія, армія);
- економічні інститути (розподіл праці, власність, податки і т. ін.);
- інститути спорідненості (шлюбу, сім'ї);
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації) та ін.

На підставі другого критерію, тобто характеру організації, інститути поділяються на *формальні* та *неформальні*. Діяльність перших заснована на суворих нормативно та можливо юридично закріплених приписах, правилах, інструкціях. Це держава, армія, суд тощо. У неформальних інститутах така регламентація соціальних ролей, функцій, засобів і методів діяльності та санкцій за ненормативну поведінку відсутня. Вона замінюється регулюванням неформальним через традиції, звичаї, соціальні норми та ін. Від цього неформальний інститут не перестає бути інститутом та виконувати відповідні функції.

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Витоками розвитку виступають ендогенні, тобто внутрішні та екзогенні (зовнішні) фактори. Зміна соціальних інститутів під впливом культурних підсистем обумовлена, скоріше накопиченням людством нових знань. Крім того, на еволюцію соціальних інститутів значною мірою впливають зміни у ціннісних орієнтаціях, особливо засоби оцінки об'єктивної реальності, які формують «світогляд» конкретної культурної спільноти.

Значний вплив на соціальний інститут може справити особистість. Дії особистостей часто змінюють не тільки функціонування окремих соціальних інститутів, а й цілих суспільств (наприклад, Лютер, Петро I, Ленін). Водночас самі соціальні інститути відіграють не останню роль у формуванні світосприйняття та світогляду індивідів, наприклад, інститут сім'ї, освіти та ін.

Ендогенні зміни соціальних інститутів відбуваються взагалі через те, що той чи інший інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає поставленої мети, не реалізує потреб та інтересів якихось соціальних груп. Надати нового імпульсу роботі соціального інституту можна шляхом його реорганізації, поглибленої спеціалізації, тобто створити нові, значно диференційовані структури, які будуть діяти на основі інших норм та приписів.

Історія розвитку соціальних інститутів — це, по суті, поступове перетворення інститутів традиційного типу в сучасний інститут, наприклад, інститут сім'ї, права, церкви та ін. Чим відрізняються сучасні інститути від традиційних? Останні, як правило, характеризуються суворо встановленими ритуалами, століттями освяченими звичаями, а також спорідненими зв'язками та відносинами.

Це найбільше виявляється на рівні родових відносин. Рід та багато-сімейна община були провідними інститутами первісного суспільства.

Вже тоді з'явилися інститути, які регулювали відносини між родами, багатосімейними общинами, що перебували немов над цими історично першими соціальними осередками. Передусім, це інститути обміну виробленими продуктами, тобто інститут економічних зв'язків. Далі формувались і політичні інститути, які щодо функціонування ставили собі конкретні цілі.

Розвиваючись, інститути все більш спеціалізувалися за функціями; залежно від важливості функцій деякі з них посідали в системі соціальних інститутів провідне становище. У житті суспільства у міру його розвитку лідирували ті чи інші соціальні інститути: вожді племен, рада старійшин, церква, держава та ін. У Новому та Новітньому часі як провідні виступають інститути держави, науки, освіти та ін., які часто вже не залежать від системи моральних принципів та норм, що певною мірою призводить до відчуження особистості.

Так, на думку американських соціологів, процес інтенсивної індустріалізації суспільства, який розпочався у США в 30-ті роки ХХ ст., призвів до значного загострення соціальної стратифікації, яка взяла на себе ряд соціальних функцій, що їх традиційно виконувала сім'я. «У процесі поглиблення соціальних функцій, які виконує інститут сім'ї, — зазначали Чепл і Кун, — деякі другорядні групи (наприклад, профспілки) досягнули такого рівня взаємодії, яка дорівнює взаємодії первинних груп або навіть переважає їх». Як стверджують Парсонс, Бейлз та Шілз, у більш розвинутих суспільствах не структури спорідненості, а соціальні інститути, такі як держава, церква, бізнес, університети та професійні організації, відіграють визначальну роль. Процес, завдяки якому неспоріднені інститути починають відігравати первісну роль у соціальній структурі, приводить до втрати функцій деякими або навіть всіма інститутами спорідненості.

Подібні погляди склалися у США в 50-ті роки, коли інститути державно-монополістичного капіталу ставили собі за мету — тотальний контроль над усіма суспільними процесами. Такі тенденції визначав ще в ХІХ ст. Г. Спенсер. Проаналізувавши регулятивну роль суспільства, тобто інститут влади, він привернув увагу до механізму соціального контролю. Політичне правління Г. Спенсер розглядав як один із видів цього контролю. Основоположник вчення про соціальні інститути стверджував, що весь соціальний контроль тримається в решті-решт на «жаху перед живими і перед мертвими». Жах перед живими підтримує держава, а жах перед мертвими — церква. Ці два інститути,

на його думку, виникли і поступово розвивались із «ембріональних» форм, які з'явилися ще у родовому устрої, у первісному суспільстві. Соціальний контроль за повсякденною поведінкою людей, вважає Спенсер, здійснюється «церемоніальними інститутами», що є давнішими за церкву і державу, а діють значно ефективніше. Церемонії регулюють спілкування, символізують «статус» і «ранг» суб'єктів, які вступають у відносини, підтримуючи «відчуття субординації».

Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків взаємодії і відносин конкретних суб'єктів (індивідів, груп). Соціальний інститут має надіндивідуальний характер, володіє власною, новою системою якостей та своєю логікою розвитку. Соціальні інститути — це організовані соціальні системи, які виконують певні функції, зі стійкою структурою, інтегрованими елементами. Вони включають систему цінностей, норм, ідеалів, зразків діяльності і поведінки всіх суб'єктів соціокультурного процесу. Для того щоб соціальний інститут функціонував, мало мати в його структурі повний набір соціокультурних елементів. Важливо, щоб вони стали частиною внутрішнього світу особистості, переросли в соціальні ролі і статуси. Процес формування ціннісних орієнтацій особистості, її сподівань — вагомий компонент інституціоналізації.

Кожний інститут виконує характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні *соціальні функції соціальних інститутів* як окремих видів соціальної системи. До них можна віднести такі.

1. Функція закріплення та відтворення суспільних відносин.

Кожний інститут володіє системою правил та норм, у межах яких має відбуватися діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

2. Регулятивна функція полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди стикається з інститутом, який регламентує його поведінку в цій галузі. Таке регулювання є необхідним для спільної діяльності людей.

3. Інтегративна функція. Ця функція містить процеси групування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, які відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій та систем ролей. Будь-яка інтеграція в інституті склада-

ється з таких елементів, як: консолідація (поєднання зусиль); мобілізація, коли кожний учасник групи вносить свої ресурси в досягнення мети; комфортність особистих цілей індивідів з цілями інших індивідів чи з цілями групи в цілому. Інтегративні процеси, що здійснюються за допомогою інститутів, необхідні для координації діяльності людей, створення організацій.

4. Транслююча функція. Кожний соціальний інститут передає соціальний досвід, кожне нове покоління соціалізується щодо цінностей, норм та ролей конкретного соціального інституту. Наприклад, сім'я, що виховує дитину, прагне орієнтувати її на ті цінності сімейного життя, яких дотримуються її батьки.

5. Комунікативна функція. Інформація, що створена в інституті, повинна поширюватись як усередині інституту з метою управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодії між інститутами. Комунікативні можливості інститутів неоднакові: одні спеціально призначені для передачі інформації (засоби масової інформації), інші мають досить обмежені можливості для цього; одні активно сприймають інформацію (наукові інститути), інші пасивно (видавництво).

Виконуючи свої функції, соціальні інститути стимулюють дії суб'єктів, згідно зі стандартами поведінки, і стримують девіантну поведінку, тобто контролюють поведінку суб'єктів. Кожний інститут виконує свою соціальну функцію. Їх сукупність складає загальні соціальні організації інститутів, як елементів, видів тих чи інших соціальних систем. Існують декілька основних соціальних інститутів: інститут сім'ї, який виконує важливу функцію — відтворення членів суспільства: інститути охорони здоров'я, соціального захисту. У надрах держави, де діють й інші інститути, наприклад освіти, реалізується важлива функція — соціалізації. У межах держави є функції виробництва і розподілення. Вони забезпечуються економічними, соціальними, політичними інститутами. Неабияка роль тут належить інститутам управління і контролю, тобто органам влади. Ці функції реалізують органи управління і контролю, спираючись на систему соціальних норм.

Функціональні якості різних соціальних інститутів відрізняються одна від одної. Наприклад, власність, обмін, банки, господарські об'єднання перебувають у віданні інституту економіки. Втім казати, що цей інститут та інші, наприклад, політичні, соціальні, відокремлює Велика Китайська стіна, було б помилково. У реальному житті їх функції взаємодіють так тісно, що провести будь-яку грань між ними дуже

важко. Політичні інститути — держава, партії, профспілки та інші суспільні організації — займаються питаннями виробництва, обміну, соціального захисту і санкцій. Крім того, вони регулюють виробництво та збереження моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримують соціально-класові структури.

Свої специфічні функціональні якості мають соціально-культурні та виховні інститути. По-перше, вони допомагають вирішувати проблеми соціалізації суб'єктів, індивідів, робиться це через засвоєння закріплених у свідомості, у нормах права стійких соціокультурних стандартів поведінки. Такі стандарти підтримуються і регулюються чи силою суспільної думки, чи силою закону. Обов'язковість виконання норм забезпечується примусово силою відповідних органів, системою інститутів держави, що мають особливі повноваження.

Існують ще специфічні функції соціальних інститутів, які називають церемоніально символічними. Вони регулюють акти групової, міжгрупової, індивідуальної поведінки, визначають порядок у діяльності суб'єктів.

Чим стабільніше, впорядкованіше функціонують усі соціальні інститути, тим сильнішим є суспільство та динамічнішим його розвиток. Але процеси, які відбуваються в суспільстві, постійно змінюють потреби різних суб'єктів (людей, груп, класів), тому змінюється характер взаємодії соціальних інститутів у соціальному середовищі.

Порушення нормативної взаємодії із соціальним середовищем називається *дисфункцією соціального інституту*. Як зазначалося раніше, основою формування та функціонування конкретного соціального інституту є задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. В умовах інтенсивного перебігу суспільних процесів, соціальних трансформацій може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, що змінилися, не знаходять адекватного відображення у структурі та функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті їх діяльності може виникнути дисфункція. З точки зору змісту дисфункція виступає як нечіткість цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у спаді його соціального престижу, авторитету, виродження його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність, що не спрямована на досягнення раціональної мети. Такий інститут починає долати труднощі: нестачу матеріальних засобів, кваліфікованих кадрів, зростання організаційних проблем. Усе це — зовнішні, формально-організаційні прояви дисфункції, а не змістові, про що зазначалося вище.

У такій ситуації втрачається основна якість соціального інституту — деперсоналізація. Принцип деперсоналізації полягає в тому, що функціонування соціального інституту, який задовольняє соціальні потреби, в основному не залежить від індивіда, від його нахилів, настанов, ціннісних орієнтацій та інших суб'єктивних характеристик. Оптимальна діяльність соціального інституту досягається за рахунок об'єктивно діючого механізму, який забезпечує розподіл соціальних ролей (коли кожен суб'єкт знає свій маневр), тим самим забезпечується виконання завдань інституту. Дисфункція в діяльності інституту змушує спрямовувати його діяльність на реалізацію інтересів окремих осіб залежно від їх персональних якостей.

Однією з явних ознак дисфункції соціального інституту є персоналізація його діяльності. Соціальний інститут, як відомо, функціонує за своїм об'єктивно діючим механізмом, де кожна людина на підставі норм та зразків поведінки, згідно зі своїм статусом, має певні ролі. Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб та об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої функції залежно від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей та властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може викликати стихійну появу нормативно нерегульованих видів діяльності, які прагнуть заповнити дисфункцію інституту за рахунок порушення існуючих норм та правил.

У своїх крайніх формах активність такого роду може виявлятися у протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так званої «тіньової економіки», що відбувається у суб'єктивних характеристиках. Прикладом дисфункцій є незареєстрованість злочинів у системі МВС. Для вирішення головного завдання МВС — боротьби зі злочинністю — повна та своєчасна рестрація всіх виявлених злочинів є вкрай необхідною. Але вона заважає особистому внутрішньому завданню міністерства — показати високу ефективність своєї роботи. Так загальна мета поступається особистій.

Функції та дисфункції бувають *явні*, якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлюються та очевидні, і *латентні*, якщо вони не заявляються, приховані. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те саме стосується і дисфункції. Наприклад, для одних важливо здобути у вищому навчальному закладі фундаментальні знання, стати спеціалістом, а для інших — ухилитися від служби в армії та ін.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте поняття «соціальний інститут».
2. Основні теоретико-методологічні підходи до аналізу соціальних інститутів.
3. Ендогенні та екзогенні зміни соціальних інститутів.
4. Складові елементи соціального інституту.
5. Етапи утворення соціального інституту.
6. Види соціальних інститутів.
7. Основні функції соціальних інститутів.
8. Дисфункції соціальних інститутів.
9. Інституціоналізація та її соціальна роль.
10. Соціальний інститут: формальний і змістовний аспекти.

Література

- Бовка, А. Довіра до соціальних інститутів [Текст] / А. Бовка // Соц. психологія. — 2004. — № 2. — С. 90–99.
- Головаха, Є. Соціальні зміни в Україні: пострадянська деінституціоналізація і особливості становлення нових соціальних інститутів [Текст] / Є. Головаха // Політ. думка. — 2001. — № 4. — С. 3–24.
- Макеєв, С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення [Текст] / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 5–20.
- Матусевич, В. Социальный институт: функция, генезис, структура [Текст] / В. Матусевич // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 43–56.
- Павенкова, М. В. Институт и институциональное как социологические категории [Текст] / М. В. Павенкова // Вестн. С.-Петербур. ун-та. Сер. 6. Философ., полит., социология. — 2001. — Вып. 3. — С. 42–50.
- Паніна, В. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві [Текст] / В. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
- Тур, М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів [Текст] / М. Г. Тур. — К. : ПАРАПАН, 2006. — 394 с.

Розділ 4

Соціальні організації

§ 1. Поняття, ознаки та структура соціальної організації

Однозначно визначити поняття «організація» складно, оскільки воно вельми багатоаспектне і може поширюватися на різні ситуації. Поняття «організація» включає дві складові — диференціація, «розчленовування», й об'єднання і координація одночасно. У класичній теорії управління поняття організації пов'язане з розподілом праці. При цьому розподіл праці характеризується як форма координації виробництва; працівники повинні знати, чим займаються їх колеги, і погоджувати свою діяльність з їх роботою. На підставі зазначеного *організацію можна визначити як соціальну систему, в якій суб'єкти, що усвідомлюють свою належність до даної системи, діють задля досягнення загальної мети.*

Організації є результатом цільового раціонального мислення і регульованої співпраці. Їм властиві такі ознаки:

по-перше, соціальну організацію створюють свідомо на певному етапі історичного розвитку задля певних інтересів-цілей, пов'язаних із соціальними потребами;

по-друге, соціальна організація включає керівний орган (і апарат управління), який формулює цілі, розробляє програми їх досягнення, вибирає засоби, контролює розуміння цілей виконавцями, а також виконання потрібних рішень по всій управлінській вертикалі за принципом зворотного зв'язку;

по-третє, організація діє на підставі статуту і інструкцій (внутрішньоорганізаційних норм), розроблених керівним органом. Вони регламентують соціальні статуси і ролі членів організації, а також заохочення і покарання за їх діяльність;

по-четверте, соціальна організація є складною системою посад (соціальних ролей і статусів), а також має чіткий розподіл праці, виконуваної її членами, між якими існують чітка субординація і координація діяльності, підпорядкування одних іншим;

по-п'яте, соціальна організація включає систему не тільки інституційних регуляторів (норм, цінностей, традицій), що надають соціального статусу і ролі її членам, але і всебічних санкцій, здійснюваних керівним органом за допомогою матеріальних ресурсів: фінансів, будівель, транспорту, зв'язку, охорони тощо.

Організація до певної міри є інструментом для досягнення мети. Цікаво, що певна мета, переслідувана організацією, не обов'язково збігається з метою людей, які беруть участь в її діяльності. Тому організація вимушена створювати різні системи стимулювання і заохочення, за допомогою яких вона залучає індивідів до дії для досягнення загальної мети.

Диференціація завдань і пов'язана з нею координація впливають на структуру і форму організації. Чим більш розвиненою є спеціалізація, тим багатобічними і складнішими будуть адміністративні функції організації, її планування, координація, мотивування тощо та складнішою є структура організації. **Структура організації** — прийнятий в організації спосіб розподілу діяльності, спосіб її поєднання, координація і контроль, закріплені в системі взаємопов'язаних безособових статусів (посадових і професійних), юридично закріплених спеціальних норм і формально-рольових розпоряджень підрозділів, функцій, закріплених за кожним підрозділом, і рольових позицій, системи ділових комунікацій між ними, форм і способів ухвалення рішень. Структура організації, таким чином, є однією з головних характеристик внутрішнього середовища і будови організації. Структури організацій розрізняються за:

- ступенем диференціації і спеціалізації видів діяльності і структурних підрозділів;
- мірою централізації в ухваленні рішень;
- рівнем централізації влади;
- числом поверхів ієрархії і довжини скалярного ланцюга;

- ступенем стандартизації і формалізації ділових відносин;
- мірою автономії працівників і структурних підрозділів;
- прийнятими формами і ступенем жорсткості контролю;
- способами комунікацій тощо.

Американський дослідник Д. П'ю уводить два вимірювання організаційної структури: *горизонтальне* — «структура діяльності» (включає такі характеристики, як ступінь структурної диференціації, формалізації і стандартизації діяльності); *вертикальне* — ступінь концентрації влади (включає такі характеристики, як ступінь автономії організації в ухваленні рішення і ступінь централізації в ухваленні рішень).

Найтипівішими організаційними структурами, що застосовуються в різних умовах і розрізняються за цими підставами, є функціональна, лінійно-штабна, дивізійна і матрична структури.

Формування того або іншого типу структур багато в чому залежить від ряду чинників, так званих «ситуативних змінних» і належать як до внутрішнього, так і до зовнішнього середовища організацій. До ситуативних змінних, що належать до внутрішнього середовища і впливають на структуру організації, можуть бути віднесені цілі, стратегія, технологія, розмір організації, тип персоналу, тип організаційної культури.

Під *цілями* організації звичайно розуміють ідеальний образ бажаного майбутнього або планований результат. Управління сучасною організацією припускає наявність не однієї мети, а їх розгалуженої системи. Наприклад, П. Дракер, один з авторів популярної на Заході концепції «управління за цілями», стосовно ділової комерційної організації виділяє такий зразковий набір цілей, орієнтованих на реалізацію в різних сферах: визначення секторів ринку, з якими організація працює; цілі, пов'язані зі ставленням до нововведень і галузей нововведень; забезпечення продуктивності організації; забезпечення певного рівня продуктивності; забезпечення матеріальних і фінансових ресурсів; досягнення певного рівня прибутків; розвиток ефективності системи управління і розвиток самих менеджерів; забезпечення визнання організації з боку зовнішнього оточення.

Під *стратегією* розуміють різновид довгострокового плану розвитку організації, орієнтованого на перспективи взаємовідносин із зовнішнім середовищем з урахуванням реальних і потенційних можливостей організації. Стратегія завжди виникає з приводу й у зв'язку зі зміною стану зовнішнього середовища та деякою мірою враховує ак-

туальні і потенційні можливості організації. Визначаючи логіку розвитку організації, стратегія водночас значно впливає на формування організаційної структури. Наприклад, так звана оборонна стратегія, орієнтована на утримання і зміцнення вже завойованих раніше фірмою позицій на ринку і така, що припускає її розвиток за допомогою злиття з організаціями-постачальниками і продавцями, приводила до створення централізованої функціонально розділеної (лінійно-штабної) структури. Позитивна стратегія, пов'язана з активним пошуком нових ринків і створенням нових напрямів діяльності (диверсифікація), приводила до формування децентралізованої (дивізійної) структури.

Технологія — сукупність засобів діяльності (устаткування, інфраструктура, інструменти, технічні знання і навички персоналу), що дозволяють забезпечити переробку сировини у кінцевий продукт (послугу) із заданими властивостями. У ширшому трактуванні — алгоритм будь-якої діяльності, що забезпечує досягнення запланованого результату, який дозволяє вживати це поняття до процесів переробки інформації і процесів управління.

Розмір організації — важливий чинник, що зумовлює ступінь розподілу праці в організації, ступінь її структурної диференціації (кількість спеціалізованих підрозділів), ступінь стандартизації і формалізації діяльності.

Персонал, будучи суб'єктом діяльності, носієм навичок, знань, культури і об'єктом організаційної дії, справляє могутній вплив на організаційну структуру і форми контролю. Під персоналом організації розуміють усю сукупність працівників, які виконують різні види діяльності в організації. Від морального стану персоналу, його відповідальності і сумлінності, здатності до конструктивної активності, кваліфікації, освіти залежить встановлення оптимальних форм організації, контролю і типу структур.

І завершальний компонент — *тип організаційної культури*. Американський дослідник Г. Саймон саме з рівнем і глибиною засвоєння персоналом норм і цінностей організаційної культури, яку він називає організаційною мораллю, пов'язує ступінь демократизації системи управління. У концепціях сучасних дослідників організаційна культура розглядається як один з елементів внутрішнього середовища організації, як формуючий і керуючий чинник, що зумовлює форми організаційної поведінки і тим самим способи організації діяльності. Згідно з таким підходом організаційна культура — це свідомо формований

керівництвом або селекціонований чинник, що безпосередньо детермінує поведінку людини. За Е. Шейном, організаційна культура в концепції розуміється як набір базових уявлень, що розділяється більшістю членів організації, і які група винайшла, запозичила в ході вирішення проблем адаптації до зовнішнього середовища, і вони визнані гідними і дієвими для того, щоб бути переданими іншим поколінням.

Відповідно до таких уявлень культура звичайно описується як багаторівнева система, що має ієрархічну будову: *ядро культури* — набір апріорних базових уявлень працівників організації, що розділяються більшістю, але неусвідомлюваних ними і які зумовлюють сприйняття реальності і детермінують їх поведінку; *середній рівень* — «рівень декларованих цінностей», більш усвідомлюваних членами групи, ніж базові уявлення; *третій рівень* — «рівень видимої культури», спостережувана поведінка, відтворювані зразки поведінки, організаційної структури, системи лідерства. Зміст цих уявлень визначається прийнятими принципами взаємодії із середовищем, уявленнями про повсякденне життя, відносини між природою і людиною, зміст людської діяльності, принципи людських взаємовідносин.

Існує й інша парадигма організаційної культури, запропонована дослідниками, що працюють у рамках феноменологічної традиції (П. Бергером, Д. Сильверманом та ін.). Розглядаючи єдність організаційної культури як передумову комунікацій і спільної діяльності і самого існування організації, вони в той же час заперечують маніпулятивну роль культури і розглядають людину не як «маріонетку культури», а як творця культури. Суть цієї концепції: принципова відмова від розгляду культури як елемента внутрішнього середовища, але розгляд її як самої природи організації.

Організація не може діяти ізольовано від зовнішнього оточення. Від нього вона отримує різноманітні ресурси та інформацію; виробляє продукт з урахуванням його потреб; виконує певні функції відносно соціуму; формує свою поведінку з урахуванням правил, встановлених зовнішнім оточенням. У широкому розумінні зовнішнє середовище — це сукупність зовнішніх стосовно організації чинників, що впливають на процеси життєдіяльності організації (природних, технологічних, культурних, економічних, юридичних тощо). У вузькому розумінні зовнішнє середовище має на увазі інші організації, з якими ця організація співпрацює або конкурує і від яких безпосередньо залежать її ефективність і життєздатність. Ступінь передбаченості, міра визна-

ченості — головні характеристики зовнішнього середовища, що впливають на поведінку організації. Передбачуваність змін зовнішнього середовища багато в чому зумовлює вибір стратегії, структури, напрямку розвитку організації, поведінку організації.

Таким чином, соціальна організація є сукупністю ієрархічно розташованих соціальних позицій, виконуваних функцій, форм діяльності, відносин і зв'язків працівників. У соціальній організації основною одиницею виступає не індивід як такий, а його роль. Тому соціальну організацію можна визначити як сукупність ролей, об'єднаних у систему завдяки каналам комунікації. Крім того, соціальна організація — це і цільова група, тобто об'єднання людей, що прагнуть реалізації певної мети впорядковано. Сучасне суспільство важко уявити без соціальних організацій — університетів, банків, прокуратури, підприємств, магазинів, транспортної системи тощо. Кожна соціальна організація має свою назву, статут, цілі, сферу діяльності, порядок роботи, штат співробітників, головний офіс, уніформу і т. ін. Втім головне, що привертає увагу соціологів до соціальної організації, — це наявність у ній соціальної ієрархії, особливої системи розподілу ролей і статусів, складної мозаїки соціальних відносин і взаємодії. Сюди включаються види, типи і форми влади, лідерство, престиж, службова кар'єра, винагороди, санкції, норми і правила поведінки і т. ін. Велика соціальна організація нагадує суспільство в мініатюрі, бо в ній ми знайдемо все основне, що існує в суспільстві. Якщо суспільна ієрархія складається з великих соціальних груп (класів, страт, каст), то організаційна — з малих: вища адміністрація, лінійні керівники, штабні керівники, нижчі управлінські кадри і службовці і нарешті рядові працівники.

■ § 2. Закони, принципи та типологія соціальних організацій

Уперше загальні закони організації були сформульовані основоположником організаційної науки О. Богдановим. Відкриті ним закони найменших, пропорційності, рівноваги та інші становлять основу формування загальної теорії систем і багато в чому передбачили системний підхід Л. Бергаланфі. До загальних законів організації належать такі закони: синергії, найменших, самозбереження, впорядкованості, єдності аналізу і синтезу, розвитку (онтогенезу), композиції і пропорційності.

Велике значення для оптимізації системи організації має **закон синергії**. За законом синергії сума властивостей організованого цілого повинна бути більша, ніж сума властивостей всіх елементів, що до нього входять. При цьому під властивостями елементів і цілого розуміють зміну різних параметричних характеристик (наприклад, для соціально-економічних систем це продуктивність праці, обсяг виробництва, прибуток, рентабельність та ін.), їх взаємозалежність і зміну у часі. Одержуваний при цьому організаційний сумарний ефект має назву синергетичного. Завдання організатора полягає в тому, щоб знайти такий набір елементів і так поєднати їх між собою, використовуючи прогресивні форми організації, за якої синергія забезпечувала б якісне збільшення потенціалу як частини системи, так і системи в цілому.

Проте слід мати на увазі й інше трактування закону синергії, а саме: для будь-якої організації існує такий набір елементів, за якого її потенціал завжди буде або істотно більшим за просту суму потенціалів елементів, що входять до неї, або істотно меншим. Таким чином, закон синергії указує на те, що в процесі формування і розвитку структури як об'єкта, так і суб'єкта організації необхідно оцінювати дві його складові: позитивну — творчу, організуючу і негативну — руйнівну, дезорганізуючу.

Дія на організацію зовнішніх і внутрішніх впливів приводить до зростання ентропії, що характеризує міру безладу системи, міру вірогідності перебування її в такому стані. Організація вважається успішною, якщо вона робить систему стійкою щодо деякого стану рівноваги. Усі організовані системи прагнуть рівноваги, але небагатьом з них це вдається. Організація, переходячи з будь-якого стану до стану рівноваги, переходить від великого числа станів (хаосу) до меншого (порядку). Таким чином, система прагне виживання, самозбереження.

Теоретичною основою для аналізу і характеристики загального стану організації служить **закон самозбереження**, а значить, самовиживання конкретної системи. Не випадково У. Ешбі вважає виживання основним критерієм ефективності її функціонування. Закон самозбереження затверджує: організована система прагне зберегти себе як цілісне утворення і використовує для цього весь свій потенціал.

Соціальна організація прагне досягнення рівноваги, якій властивий рух і розвиток за деякою висхідною траєкторією. При аналізі загального стану організації слід мати на увазі два види рівноваги: статичну

і динамічну. При статичній рівновазі має місце стабільне, поступове зростання і розвиток організації. Організація перебуває в статичній рівновазі, якщо її структура в часі не змінюється. При динамічній рівновазі мають місце якісний стрибок, різке зростання і розвиток організації. Динамічній рівновазі притаманна структурна перебудова, що якісно оновлює структуру елементного складу, їх зв'язки і взаємодії.

Найважливішою характеристикою організації, пов'язаної з виживанням, є стійкість. Стійкість — це здатність організації ефективно функціонувати в умовах зовнішніх дій і внутрішніх обурень.

Процес адаптації соціальних організацій — головна рушійна сила їх живучості, а здатність до адаптації є одним з критеріїв їх самозбереження. Адаптація — пристосування соціальної організації до умов зовнішнього і внутрішнього середовища, що змінюються, з метою підтримки ефективного функціонування організації. Конкретними формами адаптації організації до умов, що змінюються, є організаційне зростання і розвиток. Зростання соціальної організації визначається як збільшенням її розмірів, так і розширенням поля її діяльності. Під розвитком організації розуміють глибоку структурну, функціональну і елементну перебудову об'єкта, що підвищує потенціал організації і сприяє її самозбереженню і самоорганізації.

Таким чином, механізм дії закону самозбереження виявляється через стан рухомої статичної і динамічної рівноваги і стійкість системи. Самозбереження безпосередньо пов'язане з адаптацією системи щодо зовнішніх і внутрішніх змін. Зростання і розвиток організації виступають як необхідна і достатня умова самозбереження і самоорганізації.

Аналіз і синтез — нерозривні елементи людського пізнання. Суть аналізу полягає в розчленовуванні (уявному або реальному) об'єкта (цілого) на частини, у декомпозиції складного у вигляді простих складових. Суть синтезу полягає у з'єднанні (уявному або реальному) різних елементів об'єкта в єдине ціле (систему). Аналіз і синтез у людському розумінні постійно переплітаються і не можуть існувати один без одного, тому, говорячи про єдність аналізу і синтезу, ми маємо на увазі їх нерозривність і взаємодію в процесі будь-якої розумової діяльності.

Закон єдності аналізу і синтезу полягає в тому, що процеси розділення, спеціалізації, диференціації і т. п., з одного боку, доповнюються протилежними процесами — з'єднання, кооперації, інтеграції тощо — з другого. Аналіз і синтез — це два етапи дослідження орга-

нізацій. Завдяки використанню процедур аналізу і синтезу забезпечується настройка організаційної моделі системи на оптимальний варіант досягнення поставленої мети.

Принципи (лат. *principium* — начало, основа) **організації** — це найважливіші керівні правила, початкові положення, на засадах яких здійснюються функціональна, елементна і структурна побудова, функціонування і розвиток організації. До найважливіших принципів організації належать такі: цільової спрямованості (орієнтації) розвитку, цілісності, ієрархічної впорядкованості, істотних стійких зв'язків між елементами організації і їх властивостями, інтегративності, наукової обґрунтованості і оптимальності організації, оптимального поєднання централізації і децентралізації.

Принцип цільової спрямованості (орієнтації) розвитку. Визначення мети — це початок будь-якої організаторської діяльності. Її обов'язковим продовженням є визначення видів робіт, що потрібні для досягнення мети. При створенні будь-якої організації, по-перше, має бути чітко визначена мета функціонування, що являє матеріально (інформаційно) деяку кінцеву частину цілого; по-друге, забезпечена цілісність складу елементів для досягнення поставленої мети; по-третє, визначений критерій досягнення мети; по-четверте, встановлений план функціонування, що визначає порядок взаємодії елементів для виконання функцій по досягненню заданої мети.

Принцип цілісності організації передбачає необхідність розгляду організації як єдиного цілого, складається із взаємодіючих елементів, часто різноякісних, але одночасно сумісних щодо орієнтації на кінцеві результати. Усі організації мають розглядатися як системи у взаємозв'язку, єдності і взаємодії всіх їх функціональних сторін, компонентів і частин.

Принцип ієрархічної впорядкованості. Будь-яка організація є багаторівневою, багатоступінчастою, тобто впорядкованою. Така організація звичайно і позначається вже відомим словом «ієрархія».

Принцип істотних стійких зв'язків між елементами організації і їх властивостями припускає, що мають значення не будь-які, а лише істотні зв'язки між елементами організації, які перевершують за значенням співвідношення їх з елементами, що не входять до цієї організації. Саме ці зв'язки і визначають інтеграційні властивості організації, які відрізняють її від простого конгломерату і виділяють із соціуму у вигляді цілісного утворення.

Принцип інтегративності передбачає, що інтеграційні якості властиві лише організації в цілому, але не властиві жодному з її елементів окремо. Наявність інтеграційних ознак показує, що властивості організації хоча і залежать від властивостей елементів, але не визначаються ними повністю. Звідси можна зробити важливі практичні висновки про те, що організація не зводиться до простої сукупності елементів, що, розчленувавши її на окремі частини і вивчаючи кожну з них окремо, не можна пізнати всі властивості організації в цілому.

Принцип наукової обґрунтованості і оптимальності організації. Основний зміст цього принципу полягає у вимозі, щоб усі організаційні дії здійснювалися на базі застосування наукових методів і підходів. Для того щоб організація стала науково обґрунтованою, необхідне дотримання двох основних умов: постійне вивчення законів, закономірностей, принципів, методів і інших компонентів теорії організації; систематичне вдосконалення практики організації на основі останніх досягнень науки організації і передового досвіду в галузі організації.

Принцип оптимального поєднання централізації і децентралізації в організації. Проблема поєднання централізації і децентралізації в організації полягає в оптимальному розподілі (делегуванні) повноважень при ухваленні організаційних рішень. Організації, в яких керівництво вищої ланки залишає за собою значну частину повноважень, необхідних для ухвалення найважливіших рішень, називаються централізованими. Організації ж, в яких повноваження розподілені по нижчестоячих рівнях управління, називаються децентралізованими.

Усе різноманіття соціальних організацій можна класифікувати за різними підставами:

1. За роллю і місцем у системі суспільних відносин:

– промислово-господарські і фінансові організації. Промислові — це ті, які виробляють продукцію, — заводи, фабрики, кооперативи, фермерські господарства, артілі та ін. Фінансові організації забезпечують відносини між промисловими і іншими підприємствами за допомогою коштів. До них входять банки, страхові компанії, кредитні союзи тощо;

– адміністративно-управлінські. До них належать органи державної влади, місцевого самоврядування, податкові, контрольні, наглядові й інші організації;

– науково-освітні і науково-дослідні — ВНЗ, НДІ, наукові центри тощо;

– військові організації — ті, що виконують специфічні функції захисту, оборони країни;

– культурні організації, як правило, виконують культурні і виховні завдання. До них відносять: дитячі сади, ясла, гуртки самодіяльності, театри, філармонії, музеї, кінотеатри, телестудії тощо;

– соціальні організації (охорони здоров'я, соціального забезпечення і т. ін.).

2. Стосовно держави всі організації можна розподілити на:

– державні;

– недержавні (громадські). Останні у свою чергу поділяються на: політичні партії; асоціації (із захисту навколишнього середовища, прав споживачів, боротьби зі СНІДом тощо); творчі спілки; добровільні товариства (історичні, любителів книги, філателістів і т. ін.); клуби.

3. За інтенсивністю соціального контролю всі організації можна розділити на:

– добровільні асоціації, метою яких є захист інтересів їх членів. Наприклад, товариство із захисту прав споживачів;

– тотальні установи. Їх мета — захист суспільних інтересів. До тотальних організацій американський соціолог І. Гофман відносить: лікарні, притулки для людей похилого віку; казарми, військові вузи, морські судна; монастирі; в'язниці.

4. За ступенем прояву особистих якостей у соціальних відносинах організації розподіляються на:

– офіційні. За Амитаї Етціоні, офіційна організація включає розподіл завдань і влади, а також встановлені працевластувачем правила поведінки членів організації;

– неофіційні, які ґрунтуються на взаємовідносинах і особистому виборі членів спільності та характеризуються соціальною самостійністю.

Неофіційна організація значно впливає на офіційну і прагне змінювати відносини, що в ній склалися, за своїм бажанням. Організацію можна вважати більш ефективною, якщо позитивніше відгук, одержуваний офіційною стороною від неофіційної.

До особливого виду організацій належать злочинні угруповання. Вони мають і формальний (у тому значенні, що ролі досить чітко визначені і норми всім членам організації добре відомі), і неформальний (створені стихійно, не визнані державними органами) характер.

Французький соціолог Мішель Кроз'є, вивчаючи розвиток і стратегії різних організацій, вивів два їх основних типи: механічний і органіч-

ний, які вельми нагадують офіційний і неофіційний види. На думку М. Кроз'є, *механічний тип організації* характеризується такими ознаками: повна і точна (а значить, негнучка) схема виконання обов'язків кожним співробітником; слабкі зв'язки (як по вертикалі, так і по горизонталі) між співробітниками, які виконують рутинні (повсякденні) завдання; централізація влади на верхніх ступенях ієрархії, де розв'язуються перспективні і такі, що потребують творчих здібностей (не рутинні), проблеми. Такими рисами, як правило, володіють великі організації: державні структури, великі приватні підприємства. Для *органічного типу організації* характерне таке: схема виконання команд передбачає можливість зміни функцій співробітників залежно від їх компетенції; зв'язки між людьми, які виконують складні і прості функції, дуже розвинені, а ієрархія (вертикальні зв'язки) — слабка; ухвалення рішень роздроблене: на кожному рівні начальник стимулює роботу і виконує функцію арбітра, але не командує і не вирішує. Такі організації краще пристосовані до змін у суспільстві, до мінливого ринку і технологій, що розвиваються, але не завжди є адекватними для діяльності великих трудових колективів і для персоналу з невисокою кваліфікацією.

■ § 3. Управління організаціями

Управління — це складна і багатоманітна діяльність людей, заснована на достовірному знанні, систематична дія суб'єкта управління на соціальний об'єкт. Причому управлінням вважається не всяка дія на об'єкт (соціальну організацію), а тільки та, яка керує процесом без його руйнування або зміни його природи. Керованість процесом — це реальна можливість раціонального втручання в його хід, можливість впливу на нього в бажаному для суспільства напрямі.

Основоположник соціологічного дослідження організації М. Вебер розглядав її як систему влади і розробляв теоретичні основи управління, оптимальні для організації як такої. На його думку, вимогам спеціалізованої і багатогранної організації як найкраще відповідає бюрократична система.

Переваги бюрократії виявляються найяскравіше тоді, коли їй (бюрократії) при виконанні службових обов'язків можливо більшою мірою вдається виключити всі особисті, ірраціональні і емоційні елементи. Відповідно до цього *бюрократії властиві такі ознаки:*

– строгий розподіл праці, причому кожну функцію повинен виконувати компетентний і досвідчений фахівець. Останні приймаються на роботу згідно з наймом або за контрактом і одержують за свою працю заробітну платню;

– строга ієрархія влади на зразок піраміди. Керівник кожної ланки має чітко визначений обсяг владних повноважень. Представники нижчої ланки зобов'язані підкорятися керівникам вищого рівня;

– усі рішення і дії посадовців базуються на певних правилах і посадових інструкціях. Ці правила поведінки одноманітні і універсальні, тобто кожен член бюрократичної організації у своїх діях керується тільки ними;

– усі працівники такого роду організації зобов'язані забезпечувати позбавлений індивідуальності підхід до рішення управлінських завдань, тобто бути максимально об'єктивними, не допускати будь-яких суб'єктивних пристрастей або моральних оцінок до всіх справ, документів, осіб клієнтів, з якими має справу дана організація;

– формування персоналу бюрократичної організації також ґрунтується на раціональних критеріях. Службова кар'єра урядовця залежить перш за все від його ділових, професійних якостей, рівня професійної підготовки.

Бюрократична система управління раціональна і сприяє досягненню цілей організації.

Проте таке ідеальне положення не існує насправді, більше того, бюрократія, спочатку призначена для досягнення цілей організації, на ділі часто відходить від них і починає не тільки працювати вхолосту, але і гальмувати всі прогресивні процеси. Вона доводить формалізацію діяльності до абсурду, захищаючись формальними правилами і нормами від реальності.

Негативні якості, властиві бюрократії, частково аналізуються в моделі бюрократії Роберта Мертона. Він вважає, що постійне неухильне слідування формальним правилам, поступливість і конформізм, що виникає при цьому, зрештою приводять до втрати індивідами здатності ухвалювати самостійні рішення. Постійна опора на правила і керівництво до дії приводить до того, що вони стають загальними і остаточними, а їх дотримання — основним завданням і результатом. Усе це обумовлює відмову представників бюрократії від творчого, самостійного мислення і навіть від компетентності. Р. Мертон назвав це явище «навчанням нездатності». Наслідком такого «навчання» є стереотипний

бюрократ, що не має уяви і здатності до творчості, негнучкий у застосуванні офіційних норм і правил у ситуаціях, простих і зрозумілих для всіх, окрім нього. Інше слідство бюрократизації — кастовість, замкнутість бюрократів, піднесення їх над іншими людьми, спроба показати, що вони знають таємні пружини управлінського механізму.

Модель бюрократії Р. Мертона починається з вимог встановлення контролю над елементами соціальної структури організації. Ці вимоги полягають у спробі вироблення в членів організації необхідної поведінки і мотивації на виконання завдань. Керівник-бюрократ у таких умовах починає піклуватися перш за все про безпеку свого становища, а тому вважає за краще спиратися на формальні правила і свою формальну владу. За правилами він не бачить реальних виконавців і все більше втрачає контроль над ситуацією. Це примушує його ще більше піклуватися про зміцнення і захист свого службового становища. Коло змикається. Керівник не може забезпечувати належний контроль і ухвалення обґрунтованих управлінських рішень.

Проблема суперечності між бюрократичними принципами управління і творчою інноваційною діяльністю стала предметом соціологічного аналізу М. Кроз'є. У своїх працях він переконливо показав, що характер зв'язків, які склалися в бюрократичній організації, і відносин перешкоджає інноваційній діяльності. Ієрархічна система влади припускає оцінку дій підлеглих відповідно до внутрішніх інструкцій і наказів, які регулюють діяльність організації. Проте знання і здатність до інновацій не можуть передаватися у наказному порядку. Заходи заохочення, що практикуються в бюрократичній організації, також не сприяють творчості, а культивують конформізм поведінки співробітників.

Незважаючи на спочатку закладену в бюрократії небезпеку втрати компетенції і «обюрокрачування» діяльності у сфері управління, така форма управління в цей час є єдино працездатною і прийнятною. Тому одне з основних завдань сучасного управління — зміна ролі бюрократії в діяльності організації відповідно до принципів, розроблених М. Вебером. Шлях до досягнення цієї мети багато дослідників бачать у зміні установок представників бюрократії, у встановленні зв'язку їх благополуччя і кар'єри з кінцевим результатом діяльності організації.

Основоположні ідеї і правила поведінки керівників по здійсненню управлінських функцій називаються **принципами управління**. Ці

принципи можна розподілити на три групи: загальні, організаційно-технічні і часткові. Усі вони взаємопов'язані, і лише їх цілісне застосування забезпечує успіх в управлінні.

Загальні принципи властиві всім видам соціальної управлінської діяльності.

Принцип соціальної орієнтації управління: у системі управління перше місце повинні займати люди. Людський капітал зараз є основою конкурентоспроможності і ефективності, а витрати на людину розглядаються не як витрати, а як активи компанії.

Принцип наукової обґрунтованості: всі управлінські дії повинні виходити з наукових методів і підходів.

Принцип системності: у найзагальнішому вигляді цей принцип можна визначити як упорядкування системи. У діловій практиці це означає всебічне опрацювання ухвалюваних рішень, координацію зусиль на різних напрямках.

Принцип ефективності (оптимальності): його суть полягає в тому, щоб досягти поставленої мети у якомога коротший термін і за менших витрат матеріальних засобів і людської енергії.

Принцип демократизму: наявність у системі широкого спектра прямих і зворотних зв'язків не тільки по вертикалі — відповідно до ієрархії підпорядкування, але і по горизонталі — на основі сумісних інтересів. Але демократія — це не вседозволеність, а порядок, заснований на самоконтролі суспільства, громадянській зрілості людей.

Принцип змагальності, конкуренція: вибір найефективніших шляхів соціально-економічного розвитку, що виявляється в порівнянні, відборі і перетворенні в суспільне надбання кращих способів виробництва і господарювання.

Принцип стимулювання: найзагальнішим виразом цього принципу є поєднання матеріальних і моральних стимулів підвищення трудової активності. Головний супротивник матеріального стимулу — зрівнялівка, що руйнівню діє на мораль, знижує престиж добросовісної праці, ослаблює дисципліну.

Принцип саморегулювання: протистояння зовнішній дії і перебудові з метою збереження, саморозвитку системи.

До **організаційно-технічних принципів** належать: принцип розподілу праці, ієрархічності і зворотного зв'язку, оптимального поєднання централізації і децентралізації.

Сфера **часткових принципів** обмежена. Наприклад, існують принципи соціального партнерства, державної служби, принципи управління кадрами, принципи моралі тощо.

Успішне управління організації цілком залежить від стилю роботи керівника. **Стиль роботи керівника** — це певна манера поведінки, сукупність типових і стійких конкретних засобів і методів дії на колектив з метою ефективного вирішення завдань управління. Стиль керівництва визначається такими його складовими, як професійна компетентність, організаторські здібності, увага до людей, принциповість і коректність, демократичність керівництва, практика ухвалення рішень і здійснення контролю, оцінка праці підлеглих, ставлення до вищестоячого керівництва, морально-психологічний клімат у колективі.

Основними і найвідомішими є демократичний (колегіальний), авторитарний (директивний) і нейтральний (популістський, ліберальний) стилі керівництва. Хоча в управлінській науці приводиться достатньо велика кількість стилів керівництва і відповідних їм типів керівників, серед яких розрізняють новаторський, консервативний, інтуїтивний, дистанційний тощо, їх можна розглядати як проміжні або такі, що поєднують у собі елементи трьох основних типів. Характеристику основних стилів керівництва наведено у табл. 2.

Таблиця 2

Характеристика різних стилів керівництва

Формальна сторона	Змістовна сторона
<i>Демократичний (колегіальний) стиль</i>	
Інструкції у формі пропозицій	Заходи плануються не наперед, а в групі
Не суха мова, а товариський тон	За реалізацію пропозицій відповідають усі
Похвала і осуд — з порадами	Усі розділи роботи не тільки пропонуються, але і обговорюються
Розпорядження і заборони — з дискусіями	
Позиція керівника — усередині групи	
<i>Авторитарний (директивний) стиль</i>	
Ділові короткі розпорядження	Справи в групі плануються керівником наперед (у повному обсязі)
Заборони без поблажливості, із загрозою	Визначаються лише безпосередні цілі, далекі невідомі
Чітка мова, непривітний тон	Голос керівника є вирішальним

Формальна сторона	Змістова сторона
Похвала і осуд суб'єктивні	
Емоції не враховуються	
Показ прийомів — не система	
Позиція керівника — поза групою	
<i>Нейтральний (популістський, ліберальний) стиль</i>	
Тон — конвенціональний	Справи в групі йдуть самі собою
Відсутність похвали, осуду	Керівник не дає вказівок
Ніякої співпраці	Пропозиції по розділах роботи складаються з окремих інтересів або виходять від лідерів підгрупи
Позиція керівника — непомітно осторонь від групи	

У житті жоден з цих типів керівництва не реалізується в чистому вигляді. Для того щоб керівник працював ефективно, він повинен використовувати різні стилі керівництва залежно від конкретної ситуації. Тому кращий стиль керівництва — це гнучкий стиль керівництва, орієнтований на реальність. Ефективні керівники — ті, які можуть обирати поведінку залежно від вимог реальності.

У XXI ст. управління організацією починає зазнавати певних змін, оскільки ускладнюється функціонування самих організацій і процесу ухвалення рішень. Особливої значущості набуває проблема лідерства. Вимоги до керівників-лідерів організацій дедалі ускладнюватимуться. На перший план виходить стратегічне лідерство. Це складне комплексне явище включає здатність маневрувати за тих ситуацій, що склалися, а саме: уміння охоплювати перспективу, виявляти необхідність змін, розробити стратегію, плани і програми цих змін, мобілізувати енергію людей, використовуючи переконання і навчання для здійснення змін усередині організації.

Питання для самоконтролю

1. Поняття соціальної організації.
2. Характерні ознаки соціальної організації.
3. Охарактеризуйте структуру соціальної організації.
4. Які закони організації існують?
5. Принципи соціальної організації.
6. Надайте типологію соціальних організацій за різними критеріями.

7. Суть концепції бюрократії М. Вебера.
8. Модель бюрократії Р. Мертона.
9. Концептуальні підходи до розглядання феномену бюрократії М. Кроз'є.
10. Характеристика демократичного, авторитарного та нейтрального стилів управління організаціями.

Література

- Гавриленко, І. М. Соціологія організацій [Текст] : навч. посіб. для соц.-гуманіт. ф-тів вищ. навч. закл. / І. М. Гавриленко, В. І. Кузьменко, О. Л. Скідін. — К. ; Запоріжжя : ЗІДМУ, 2007. — 402 с.
- Добреньков, В. И. Фундаментальная социология [Текст] : в 15 т. Т. 14 : Власть. Государство. Бюрократия / В. И. Добреньков, А. И. Кравченко. — М. : ИНФРА-М, 2007. — XX, 964 с.
- Исаев, Б. А. Социология: краткий курс [Текст] / Б. А. Исаев. — СПб. : Питер, 2007. — 224 с.
- Кожевникова, Л. В. Социология [Текст] : учеб. пособие / Л. В. Кожевникова. — М. : МГИУ, 2007. — 203 с.
- Мильнер, Б. З. Теория организации [Текст]: учебник / Б. З. Мильнер. — 4-е изд., перераб. и доп. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 647 с.
- Подлесных, В. И. Теория организации [Текст] : учеб. для вузов / В. И. Подлесных. — СПб. : Изд. дом «Бизнес-пресса», 2003. — 336 с.
- Социология [Текст] : учеб. пособие / под ред. П. С. Емшина, Д. З. Мутагирова, Н. Г. Скворцова. — СПб. : Питер, 2004. — 400 с.
- Фролов, С. С. Социология организаций [Текст] : учеб. для студ. вузов / С. С. Фролов. — М. : Гардарики, 2001. — 382 с.

Розділ 5

Соціальна структура суспільства

§ 1. Соціальна група як елемент соціальної структури

Соціальна структура — це внутрішня будова суспільства, яка визначає його якість, тому зміна структури відбиває докорінне якісне зрушення в суспільстві. Структура соціального об'єкта забезпечує необхідну сталість у функціонуванні взаємопов'язаних соціальних елементів (перш за все груп та інститутів), що дозволяє накопичувати кількісні зміни до того моменту, коли виникає історична необхідність структурних зрушень у суспільстві. *Соціальна структура є засобом організації та зв'язку окремих елементів соціальної системи в єдине ціле.* Характер структурування соціальної системи відзначається як властивостями її елементів, так і основним системоутворюючим фактором, який упорядковує елементи. Вихідним для розуміння соціальної структури суспільства є поняття соціальної групи, спільності.

Соціальні групи — це відносно сталі спільності людей, що історично склалися, різняться роллю та місцем у системі соціальних зв'язків певного історичного суспільства. Слід відрізнити соціальні групи від випадкових несталих об'єднань людей, наприклад пасажирів транспорту, які їдуть в одному вагоні чи автобусі, або тих, хто перебуває у певний момент на одній вулиці чи в одному місці. Ці угруповання визначаються як агрегація — деяка кількість людей, що

зібралися у певному фізичному просторі і не здійснюють свідомих взаємодій. Соціальні групи згуртовуються на основі об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивним становищем людей у системі соціальних зв'язків, виконанням певних соціальних ролей, тобто для того щоб сукупність людей визнавалася групою, потрібні взаємодія між її членами та наявність сподівань, що їх поділяє кожний член групи відносно інших її членів. Соціальна група характеризується також наявністю загальних соціально вагомих ознак.

Соціальні групи поділяються за ознакою належності до них індивіда та за характером взаємовідносин між їх членами. За ознакою належності індивіда розрізняють *інгрупу* та *аутгрупу*. Кожний індивід виділяє деяку кількість груп, до яких він належить, та визначає їх як «мої». Це може бути «моя сім'я», «моя професійна група», «мій клас» та ін. Такі групи є інгрупами, до яких індивід відчуває свою належність і в яких він ідентифікується з іншими членами, тобто розуміє членів інгрупи як «ми». Інші групи, до яких індивід не належить, є для нього аутгрупами, тобто «не ми», «інші». У сучасному суспільстві індивід належить водночас до багатьох груп, тому велика кількість інгрупових та аутгрупових зв'язків може перехрещуватися. Наприклад, студент інституту прокуратури може розглядати студента слідчо-криміналістичного факультету як індивіда, який належить до аутгрупи, але вони можуть бути членами однієї волейбольної команди, де вони входять до інгрупи. Поняття інгрупи та аутгрупи є важливими, оскільки самовіднесення кожної особистості до них істотно впливає на поведінку індивідів у групі.

Крім інгрупи та аутгрупи, виділяють також *референтну групу*, яка означає реальну або умовно-соціальну спільноту, з якою індивід співвідносить себе як з еталоном і на норми, думки, цінності та оцінки якої він орієнтується у своїй поведінці та самооцінці. Іноді інгрупа та референтна група збігаються. Розрізняють нормативну та порівняльну функції групи. Нормативна виявляється у тому, що група є джерелом норм поведінки, соціальних настанов та ціннісних орієнтацій індивіда. Так, емігрант намагається якнайшвидше засвоїти норми та настанови корінних жителів тієї країни, до якої він приїхав, щоб не відрізнятись від оточуючих. Порівняльна функція виявляється у тому, що референтна група виступає як еталон, завдяки якому індивід може оцінювати себе та інших. Людина вибирає окремі референтні групи, належність

або неналежність до яких для неї особливо бажана, та формує «Я»-образ, основувавшись на оцінках цієї групи.

За характером взаємовідносин між членами групи розрізняють *первинні* та *вторинні* групи. У первинній групі кожний член бачить інших членів групи як особистостей та індивідуальностей. Таке бачення досягається завдяки соціальним контактам, що створюють інтимний, особистий та загальний характер внутрішніх групових взаємодій, до яких включаються численні елементи особистого досвіду. Члени таких груп, як сім'я, друзі прагнуть зробити соціальні взаємовідносини неформальними та пом'якшеними. У вторинних групах соціальні контакти є безособовими та мають утилітарний однобічний характер. Усі контакти є функціональними відповідно до соціальних ролей.

Аналіз соціальної структури суспільства потребує, щоб одиниця, яка вивчається як елементарна частинка суспільства, поєднувала усі види соціальних зв'язків. Такою одиницею аналізу є *мала соціальна група*, соціальні відносини якої виступають у формі безпосередніх особистих контактів. Студентська група, де всі один одного знають та спілкуються в процесі навчання, а інколи і поза навчанням, — це мала група. З другого боку, всі студенти вузів, що не мають постійного особистого спілкування, становлять *велику соціальну групу*. Мала група може бути як первинною, так і вторинною, відповідно до того, який тип взаємовідносин існує між її членами. Велика ж група може бути лише вторинною. Вивчення малих груп є дуже важливим, оскільки в них можна дослідити зародження соціальних процесів, механізми згуртованості, виникнення лідерства, рольових взаємовідносин.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, що об'єктивно розрізняються за своїм станом у системі соціальних зв'язків. Найважливішими соціальними спільнотами є: національно-етнічні утворення, що виникають на основі спільності історико-географічного походження та культури; демографічні, які пов'язані із соціально-біологічною природою людини; із розвитком суспільства виникають спільноти, що пов'язані з диференціацією діяльності людини, зі специфікою соціально-економічного стану, розвитком поселенських утворень.

Отже, розглянемо такі соціальні підструктури суспільства: 1) національно-етнічну; 2) соціально-поселенську; 3) соціально-професійну; 4) соціально-демографічну; 5) соціально-класову (стратифікаційну).

§ 2. Національно-етнічна структура

До *етнічних спільностей* належать сім'я, рід, плем'я, народність, нація. Вони об'єднуються на основі генетичних зв'язків і складають еволюційний ланцюг, початком якого виступає сім'я. **Сім'я** — найменша кровноспоріднена група людей, пов'язана спільністю походження (баба, дід, батько, мати, діти). Кілька споріднених сімей, які вступили до союзу, утворюють **рід**. Роди об'єднуються у клани. **Клан** — група кровних родичів, які мають ім'я предка. Клан зберігав спільну власність на землю, кровну помсту, кругову поруку. Як пережитки первісного часу вони залишилися у деяких регіонах Шотландії, в індіців Америки, в Японії та Китаї. Кілька об'єднаних кланів складають **плем'я**. Воно являє собою більш високу форму організації, яка охоплює велику кількість родів і кланів, що мають особисту мову або діалект, територію, формальну організацію (вождь, племенна рада), спільні церемонії. Їх чисельність іноді становила десятки тисяч людей.

У ході подальшого економічного і культурного розвитку племена перетворювалися на **народності**, які в свою чергу на найвищих стадіях розвитку перетворювалися у нації. Народності виникають в епоху рабовласництва і являють собою мовну, територіальну, економічну та культурну спільність. За чисельністю народність перевищує плем'я, кровнородові зв'язки не охоплюють народність. Народності (а певною мірою й інші донаціональні спільності) існують і сьогодні і не тільки у країнах, що розвиваються, а й у деяких індустріально розвинутих державах.

Нація — це форма спільності людей, що склалася історично, яка приходить на зміну народності. Її характеризують спільність економічних умов життя, спільність території, спільність мови, відомих рис психології (свідомість, інтерес, національний менталітет і т. ін.), а також спільність національного складу характеру, який виявляється в особливостях культури та побуту.

У сучасному світі проживає близько 3,5 тис. націй, народностей, племен. Більшість народів складають багатонаціональні держави, якщо у країнах Європи нараховується майже 300 націй і народностей, у США, Канаді, Латинській Америці проживає близько 600 націй і народностей, то в Азії, Африці, Австралії — понад 2600 різних націй і народностей, племен і родів.

Сучасні етнічні процеси не є однорідними. 1970–80-ті роки стали зламними в історії багатьох держав та етносів у зв'язку з етнічним від-

родженням, яке охопило всі континенти планети. Наприклад, у Бельгії в 60-ті роки піднялася потужна хвиля виступів усіх етнічних груп, які прагнули політичного самовизначення. І у 1970 р. парламент прийняв основні закони, які стосуються національного питання, почалися конституційні реформи, які передбачають поділ країни на чотири автономні регіони за національно-етнічною ознакою (Фландрія, Валонія, Брюссель та район німецьких кантонів Ейнен та Мальнеді). Протягом 1980 р. було сформовано автономні уряди та за Конституцією 1994 р. країну оголошено федеральною державою, яка складається зі спільнот та регіонів.

В Іспанії починаючи з 1979 р. набули статусу автономії Каталонія, Басконія, Валенсія, Галісія та Балеарські острови. Етнічні мови поряд з кастильською стали офіційними внаслідок громадянського виявлення волі. У цілому країна була поділена на 17 великих адміністративних одиниць — національних та територіальних. Національним автономіям були надані широкі права на використання природних ресурсів, великі можливості в розвитку національної культури, освіти тощо.

Характеризуючи етнонаціональні процеси, можна визначити серед них еволюційні, які викликають зміни всередині (наприклад, зміни класової структури, рівня освіти, статево-вікові тощо), та трансформаційні, які фіксують зміну самоідентифікації людей з приводу їх належності до певного етносу. Існує кілька типів трансформаційних процесів: асиміляція (поглинання одного етносу або його частини більш чисельним етносом), консолідація (об'єднання рівноправних етносів в один) та інтеграція — об'єднання певної кількості націй для посилення ефективності певних сфер життєдіяльності (наприклад, сучасних європейських країн).

Досить різноманітним за етнічним складом є населення України. Нині тут мешкає понад 100 національностей. Українці — головна складова національно-етнічної структури — становлять близько 77,8 % усієї людності і збільшують свою питому вагу. Росіяни становлять приблизно 17,3 % населення, а особи іншого етнічного походження — у межах 4,9 % (вони зменшують свою питому вагу в населенні України). На розвиток національно-етнічної структури населення України протягом останнього десятиріччя значно вплинула мала зовнішня міграція. Розпад Союзу призвів до виникнення етнічної міграції на його колишній території. Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років українці та кримські татари масово поверталися в Україну. Разом з українцями, переважно у складі мішаних родин, прибували й росіяни,

питома вага яких у національно-етнічній структурі іммігрантів мало поступалася питомій вазі українців. Євреї в цей час інтенсивно емігрували до США, Ізраїлю та Німеччини. Після різкого зниження рівня життя населення в 1992–1993 рр. на зміну притягальному факторові прийшов фактор відштовхуючий. Активізувалась еміграція росіян. Упродовж 1998 р. з України до Росії виїхало вдвічі більше росіян, ніж приїхало звідти в Україну. Міграційне сальдо по росіянах між Україною й Росією становило мінус 22 тис. чоловік, а враховуючи нерозподілених по країнах прибуття (вибуття) росіян — приблизно 30 тис. чоловік.

Українці мають багатий та цілком позитивний досвід взаємодії з іншими етнічними угрупованнями, з якими їм доводилося жити у складі єдиної держави. Це було результатом зваженої національної політики, яка виступає основою гармонізації міжнаціональних відносин.

Соціальні перетворення другої половини 80-х років ХХ ст. зумовили зміст національного самоусвідомлення та розвиток національної культури. 28 жовтня 1989 р. прийнято закон про мови в Україні, що надає статус державної українській мові та гарантує вільне функціонування й розвиток мов усіх національностей, які проживають в Україні. На межі 80–90-х років ХХ ст. відкриваються сотні факультетів з вивчення польської, болгарської, єврейської, кримсько-татарської та інших мов, видаються словники, розмовники і т. ін. В Україні почали діяти численні національні товариства культури національних меншин. Основи національної політики Української демократичної держави викладено в Декларації про державний суверенітет та Декларації прав національностей України. Підкреслюючи необхідність національно-культурного відродження українського народу, ці документи гарантують всім етнічним меншинам та окремим громадянам рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Документи стали правовою основою для збереження міжнаціональної злагоди в Україні.

■ § 3. Соціально-поселенська структура

Величезний вплив на соціальні процеси в суспільстві має поселенська структура. Вона включає різноманітні види поселенських утворень: сільських і міських.

Село було ранньою формою поселення, типовою для аграрної епохи. *Село* — це територіально розосереджена форма розселення

людей, зайнятих переважно сільськогосподарською працею. Його характеризують відносно невелика чисельність мешканців, які пов'язані родинними зв'язками, перебувають у регулярних контактах, об'єднаних загальним світоглядом, ментальністю, мотивацією. Під впливом індустріальної епохи село стає аграрно-індустріальним. Його індустріальність виявляється у виробництві предметів споживання, у зручностях побуту тощо.

Місто є значно розвиненішою і такою, що виникла пізніше за село, формою поселення. *Місто* — це відносно щільна і постійна концентрація людей, які забезпечують себе засобами для існування в основному за рахунок несільськогосподарської діяльності. Міста — відносно недавнє явище в людській історії. Тільки в епоху неоліту було створено відповідні умови для існування великих поселень людей. Для виникнення міст потрібними були новації. По-перше, культивування рослин і приручення тварин дало людям можливість «виробляти» їжу, за рахунок чого зростала чисельність населення в осілих людських общинах. По-друге, у період між 6000–4000 рр. до н. е. такі нововведення, як винахід плуга, який тягнули воли, колісного воза, човна, металургії, іригації і окультурення нових рослин, надали змогу інтенсивніше і продуктивніше використовувати досягнення епохи неоліту. Коли ці технічні досягнення почали застосовувати у місцевостях з найсприятливішими кліматом, ґрунтом, водою і топографією, результатом була достатньо продуктивна економіка, що привела до концентрації в одному місці людей, які самі не вирощували їжу для себе. Такі сприятливі умови спостерігалися в долинах широких річок з алювіальними ґрунтами, які не виснажувалися в результаті їх послідовного використання, із сухим кліматом, що зводив до мінімуму вилуговування ґрунту, з великою кількістю сонячних днів на рік і з найближчою річкою, що дає запас води для зрошування ґрунту. Серед ранніх центрів розвитку міст можна назвати Месопотамію, долину Ніла в Єгипті, долину річки Інд в Індії і басейн Хуанхе в Китаї.

У цілому слід зазначити, що в місті кількість населення є значно більшою, ніж у селі, рідкими є безпосередні контакти, меншою згуртованість (не такі однакові світогляд, ментальність і мотивації), слабкішими сімейні узи, наявні різні соціальні і етнічні групи, помітнішими є соціальна нерівність, динамічніший розвиток, частішими і гострішими є соціальні конфлікти. Місто виконує різноманітні функції: економічну (забезпечує ефективне використання індустріального і науково-

технічного потенціалу, трудових і природних ресурсів), політичну (пов'язану з організацією політичного життя), культурно-виховну (організація системи освіти, виховання і культурно-просвітницької діяльності), соціально-побутову (організація побуту, задоволення побутових потреб населення), демографічну (формування населення, трудових ресурсів, регулювання міграційних процесів, охорона здоров'я), екологічну (доцільне використання природних ресурсів і охорону навколишнього середовища).

Основною тенденцією розвитку поселенської структури є зростання ролі і питомої ваги міст (урбанізація). Якщо у 1800 р. у світі було менше 50 міст з населенням 100 тис. людей чи більше, то в 1950 р. налічувалося вже 906 таких міст, а в 1980 р. — 2002 міста. У наш час у світі налічується 26 міст з населенням понад 5 млн людей, 71 місто з населенням від 2 до 5 млн і 128 міст з населенням 1–2 млн жителів. Для багатьох країн міський спосіб життя є переважаючим. Так, якщо в 1974 р. міське населення становило 38 % населення світу, то в 2000 р. — 48 % (у розвинених країнах — 80 %, у таких, що розвиваються, — 44 %).

Загальною тенденцією розвитку поселенської структури є її ускладнення. Модель «місто-село» вже не вичерпує всього різноманіття зв'язків. Активний процес урбанізації приводить до появи зв'язків «місто-місто», «місто-передмістя», «місто-тимчасові поселення на селі в літній період» для забезпечення відпочинку і відновлення сил. У багатьох західних суспільствах стираються колишні відмінності між містами і сільськими місцевостями у міру того, як світ, за висловом Маршалла Маклухана, стає «уселенським селом» (global village). У багатьох випадках сільськогосподарські райони, розташовані між міськими центрами, також зазнають впливу урбанізації, внаслідок чого утворюється мегаполіс. У 1950-ті роки у світі було два мегаполіси — Нью-Йорк і Лондон, в 1980-ті роки — три мегаполіси з чисельністю населення понад 20 млн людей, до 2025 р. у світі буде понад 20 мегаполісів.

Урбанізація — суперечливий процес, що характеризується як позитивними, так і негативними рисами. Найважливіші *позитивні риси урбанізації* пов'язані з прогресивним розвитком виробництва, науки, техніки і суспільства в цілому. Більше людей дістають можливості для розвитку своїх здібностей, вибору професій. До *негативних рис урбанізації* слід віднести загострення соціально-економічних проблем, що наочно виявляється в розриві між містом і селом у галузі економіки,

у рівні розвитку культури і освіти, соціального забезпечення, охорони здоров'я і т. ін.; загостренні проблем забезпечення житлом мешканців міста і т. ін. Демографічні негативні наслідки урбанізації виявляються в нестійкості сім'ї, зниженні природного приросту населення, погіршенні здоров'я. Економічні — у збільшенні витрат на соціальну інфраструктуру, охорону навколишнього середовища, у транспортних витратах. До соціальних наслідків належать великі витрати на переміщення до місця роботи, до місць відпочинку, ослаблення соціального контролю, зростання поведінки, що відхиляється, зростання соціальної напруженості. Соціально-психологічні наслідки — це ослаблення споріднених зв'язків, анонімність спілкування і пов'язана з ними самотність, зростання емоційних психологічних навантажень. Екологічні — руйнування навколишнього середовища, забруднення води, повітря і т. ін.

Поселенські утворення постійно перебувають у полі зору соціологів. Різні аспекти життя села як соціально-територіальної спільності вивчає соціологія села. Об'єктом її дослідження є сільське населення, а предметом — закономірності виникнення, функціонування і розвитку сільської територіальної спільності, соціально-економічні зміни на селі, зміна характеру сільськогосподарської праці, соціальні аспекти міграції сільського населення, соціальна структура, спосіб життя сільського населення, особливості соціального клімату села, сільська сім'я, організація дозвілля на селі, престиж сільськогосподарських професій тощо. Усе це в сукупності дає можливість зрозуміти сільський спосіб життя. Спосіб життя визначається як сукупність стійких, типових, реальних форм життєдіяльності, узятих в єдності з її умовами. Для сільського способу життя характерні: переважна зайнятість населення в сільському господарстві і пов'язаних з ним галузях; нижчий (у порівнянні з промисловістю) рівень технічної озброєності і продуктивності праці, а отже, і нижчий рівень доходів і споживання населення; малі розміри поселень; нерозвинена мережа дорожньо-транспортних зв'язків з містами і сільськими поселеннями; невисокий рівень соціального і культурно-побутового обслуговування; специфічна система ціннісних орієнтацій і норм поведінки, характерних для сільських жителів.

Місто як поселенське утворення вивчається різними галузями наук: економічною, історичною, містобудуванням, архітектурою, географією, демографією тощо. Соціологія на відміну від цих наук вивчає місто як

єдиний організм, як цілісну, відносно самостійну соціально-економічну і культурну систему. Виділяються і вивчаються такі елементи міста: 1) господарська сфера; 2) соціально-побутова інфраструктура (житлово-комунальне господарство, торгівля і громадське харчування, побутове обслуговування, охорона здоров'я, дошкільне виховання, транспорт, освіта, матеріальна база культури); 3) природне середовище; 4) управління містом.

Перші праці з соціології міста виникли на початку ХХ ст. Це роботи М. Вебера, Г. Зіммеля, К. Бюхера та ін. М. Вебер звернув увагу на зв'язок міських поселенських утворень з індустріалізацією. Соціологи показали відмінність сучасного їм індустріального суспільства від аграрного. Якщо основною формою поселенських утворень аграрного суспільства були невеликі сільські спільності в кілька сот людей, багато хто з яких перебував у споріднених зв'язках, то в індустріальному суспільстві найхарактернішою формою стають міські утворення, що охоплюють великі маси людей. Безпосередні контакти, коли всі знали один одного, змінили складні опосередковані зв'язки. М. Вебер визначав місто як таке велике поселення, де взаємне особисте знайомство один з одним, що полегшує сусідські зв'язки, відсутнє. Незначну соціальну мобільність змінили інтенсивні соціальні переміщення. Строгий соціальний контроль спільності за поведінкою членів, який здійснювався за допомогою звичаїв і традицій, в індустріальному суспільстві змінили численні строго формалізовані правові норми.

Соціологи вивчають суперечності у функціонуванні, розвитку міста. Найбільше їх цікавить проблема збалансованого розвитку міста, зокрема, господарської сфери і інфраструктури, матеріальних умов і духовних процесів тощо. Так, у сучасній соціології склалися три теоретичні моделі міських структур: теорія концентричних кіл, теорія секторної структури і теорія декількох центрів.

Модель концентричних зон була розроблена соціологами з університету Чикаго в період між Першою і Другою світовими війнами. Згідно з їх баченням місто набуває форми концентричних кіл, кожна з яких має чіткі відмітні характеристики: центральний діловий район (розташовуються магазини роздрібною торгівлі, фінансові установи, готелі, театри і підприємства, що відповідають потребам покупців з ділової частини міста), перехідна зона (житловий район, що переживає стан занепаду унаслідок наступу на нього ділової частини міста і промислових підприємств), робочі квартали (проживають «блакитні

комірці» і низькооплачувані «білі комірці»), житлові зони (проживають дрібні підприємці, професіонали і управлінський персонал), приміська зона (жителі якої регулярно їздять на роботу до ділового центру міста).

Секторна модель Гомера Хойта базується на твердженні, що великі міста складаються не з концентричних кіл, а швидше з ряду секторів. Райони, де житло є порівняно недорогим, часто набувають клиновидної форми і тягнуться від центру міста до його околиці. У міру зростання міста дорогі райони починають виступати за міські межі, залишаючись при цьому в тому самому секторі. Престижні і дорогі райони не утворюють концентричної зони навколо околишніх районів міста, а типово розташовуються із зовнішнього краю декількох секторів. Промислові райони тягнуться уздовж річкових долин, русла річки або залізничного полотна, а не розташовуються по концентричному колу навколо ділового центру міста.

Модель безлічі центрів описує місто як структуру, що має не один, а кілька центрів. Кожен центр спеціалізується в конкретній діяльності і накладає свій відбиток на навколишню частину міста. Наприклад, діловий центр фокусується на комерційній і фінансовій діяльності. До числа інших центрів входять: зона «яскравих вогнів» (театри й інші розважальні заклади), зона урядових установ, центр оптової торгівлі, зона важкої промисловості і медичний комплекс. Модель безлічі центрів більш придатна для опису унікальних характеристик, властивих конкретним міським структурам, ніж для виявлення універсальних просторових характеристик у всіх містах.

Сьогодні соціологами активно вивчаються міський спосіб життя, його суперечності, екологічні наслідки. Для міського способу життя на відміну від сільського характерна велика різноманітність форм трудової діяльності, великий вибір соціальних позицій, постійне інтенсивне соціальне переміщення, а отже, великі можливості для розвитку здібностей людини, самоосвіти, споживання культурних цінностей. Цьому сприяє розвиток сфери обслуговування, але, з другого боку, посилюється залежність городянина від підприємств торгівлі і побутового обслуговування, зростає соціальна суперечність життя. Якщо в сільській місцевості переважає спілкування за територіальним принципом, то в міському середовищі — за виробничим. У міському способі життя виявляються і негативні наслідки урбаністичного процесу.

§ 4. Соціально-професійна структура

Динаміку розвитку соціальної структури суспільства не можна уявити поза динамікою її соціально-професійних змін. Вступаючи у трудове життя, людина неминуче стикається з необхідністю професіоналізації своєї діяльності, тобто спеціалізації за будь-якою професією, оволодіння нею і пов'язаною з нею певною кваліфікацією (тобто вона повинна індивідуально засвоїти суспільно вироблену систему знань і практичних навиків, необхідних для цього виду трудової діяльності).

Під *професіоналізацією*, перш за все, розуміють процес виникнення і розвитку, що історично заглиблюється, все нових професій і спеціальностей як наслідок безперервного прогресу розподілу праці. Розподіл праці і професійна спеціалізація — закономірність історичного розвитку. У Стародавній Греції в V–IV ст. до н. е. нараховувалося близько 50 професій: каменярі, теслярі, гончарі, шорники, майстри з обробці металів та ін. У XIV ст. у Франкфурті-на-Майні існувало вже близько 200 професій. Словник професій, опублікований у США в 1965 р., вже містив опис майже 22 тисяч видів робіт або понад 35 тисяч найменувань професій і спеціальностей. У наш час, за підрахунками фахівців, у світі нараховується 50 тисяч професій.

Процес професіоналізації має дві сторони — соціальну і індивідуальну. У широкому соціальному значенні професіоналізація означає створення і розвиток суспільних інститутів, а також правил і норм, пов'язаних із формуванням професійної структури суспільства, із зростанням загальних вимог до спеціалізації працівників. У вужчому значенні процес професіоналізації означає формування професійних груп, що мають специфічні інтереси і цінності, а також професійні позиції і ролі.

В індивідуальному значенні професіоналізація означає придатність і готовність до виконання цієї професійної ролі. Придатністю можна вважати реалізацію психофізіологічних даних (здібностей) працівника стосовно певного виду праці, готовністю — єдність знань, навиків і бажань виконувати цю працю.

Польський соціолог Я. Щепанський дає таке визначення професії: «Це система дій, внутрішньо, гармонійно пов'язаних між собою, яка заснована на певному знанні й умінні і спрямована на створення певного предмета або благ, що задовольняють потреби (у широкому розу-

мінні) ... виконання цих дій є економічною основою існування як самого працівника, так і його сім'ї».

Істотними *ознаками професії* є такі:

– професія завжди персоніфікована, тобто вона належить людині, вона є її носієм;

– професія має об'єктивні підстави своєї появи, оскільки її виникнення можливе тільки при відокремленні певної сукупності трудових функцій, закладених в об'єктивних чинниках праці і їх затребуваності. Цим обумовлена, з одного боку, її об'єктивна необхідність в суспільній праці, а з другого — її прояви як якісної форми праці, пов'язаної з людиною, її здібностями;

– основою будь-якої професії є професійні знання, уміння, навички, професійний і чуттєвий досвід людини;

– професія виступає найважливішою формою особового самовираження і задоволення потреб людини і суспільства;

– професії можна набути або шляхом спеціальної освіти і підготовки, або шляхом тривалої практичної діяльності в певній професійній галузі.

З цього виходить, що будь-яка професія має об'єктивні і суб'єктивні підстави. Розглядаючи *об'єктивну сторону*, не можна не згадати про поняття «посада», оскільки між професією і посадою існує тісний взаємозв'язок. Вона виявляється у тому, що їх формують об'єктивно існуючі трудові функції, обов'язки, які обумовлені засобами праці, об'єктом праці, умовами реалізації праці людини. Їх зміна в сукупності або окремо приводить до зміни складу і змісту професійно-кваліфікаційних вимог, яким повинен задовольняти працівник, що здійснює професійну діяльність і обіймає певну посаду. У свою чергу, зміна вимог до працівника викликає зміну його здібностей, перетворюючи їх на професійні здібності, якості фахівця, професіонала.

Суб'єктивною підставою професії виступає те, що вона є сукупністю цілеспрямовано сформованих і набутих якостей людини, професійних здібностей, а тому належить людині і є суб'єктивованою формою праці. Таким чином, трудова функція належить посаді, робочому місцю, а професія — самому працівнику.

Оскільки професія є складним, комплексним явищем, її можна розглядати як сукупність декількох елементів, об'єднаних у такі групи: 1) елементи, що характеризують об'єктивні підстави професії і пов'язані з трудовим процесом; 2) елементи, що характеризують підготовку

працівника до виконання даного виду праці; 3) елементи, що характеризують інституціоналізацію професії.

До *першої групи елементів* належать такі: сфера діяльності; вид праці (розумовий, фізичний); зміст трудових функцій; професійні обов'язки; основні виробничі операції; знаряддя праці; предмет (об'єкт) праці; результат праці; рівень технічної складності, автоматизації; робоче місце; робоча поза; санітарно-гігієнічні умови праці; професійні комунікації; психофізіологічні вимоги до працівника; пільги і компенсації; перспективи професійного зростання.

Друга група елементів включає загальну освіту і спеціальну професійну підготовку працівника — професійні знання, уміння, навички, досвід, а також його кваліфікацію. Загальноосвітній мінімум є необхідною передумовою професійного розвитку. Навіть професії мало-кваліфікованої праці (наприклад, вантажника, такелажника) і ті вимагають певних загальноосвітніх знань, здобутих у середній школі. Для участі в сучасному виробництві працівник зобов'язаний мати не тільки загальні, але і спеціальні знання трудових функцій, які йому належить виконувати. Це завдання реалізує мережа спеціальних навчальних закладів, починаючи від класів трудового навчання в школах, ліцеїв, коледжів, технічних училищ, і кінчаючи вузівською і післявузівською системами підготовки. Працівник, що одержав спеціальну підготовку і включився у процес праці, удосконалює свої знання, трудові уміння і навички. У цьому реальному зв'язку працівника з процесом праці формується його здатність виконувати дану роботу. Кваліфікація характеризує ступінь професійної підготовки працівника. Це сукупність таких якостей працівника, як: знання, або рівень загальної і спеціальної підготовки; уміння, або ступінь практичного опанування даного виду робіт; індивідуальні (особисті) ознаки працівника, серед яких виділяють професійну придатність і готовність до цього виду праці. Професійна придатність визначається як сукупність психофізичних властивостей працівника, що вказують на його відповідність або невідповідність даному виду праці. Професійною готовністю можна назвати поєднання підготовки працівника і його бажання виконувати дану роботу.

Третя група елементів, що характеризує професію, свідчить про офіційне суспільне її визнання, тобто про інституціоналізацію. Інституціоналізованою професією стає з моменту офіційного віднесення її до системи суспільного розподілу праці. На основі такого віднесення ви-

робляється соціальний статус професії, який характеризує офіційне і неофіційне визнання її необхідності і популярності. Виділяють дві форми статусу: економічну і престижну. *Економічний* статус залежить від рівня матеріальної винагороди, передбачуваної (актуально або потенційно) при виборі і реалізації професійного шляху. *Престижний* статус професії визначається змістовністю (творчим характером) даного виду праці і ступенем популярності професії.

Сучасний світ характеризується постійною появою нових професій. Нещодавно з'явилися такі нові професії, як брокер, дилер, агент служби зайнятості, податковий інспектор, агент з реклами, соціальний працівник, гувернантка, веб-майстер, бренд-менеджер тощо. На появу нових професій впливають чинники, пов'язані зі зміною змісту і характеру праці під впливом науково-технічного прогресу, упровадження нових технологій, зокрема інформаційних, їх ускладнення, переходу до ринкових економічних відносин, зміни форм організації виробництва і праці, умов підготовки працівників, як-от:

– *зміна функцій праці*. Прості, вузькі, одноманітні функції спеціалізованої праці при обслуговуванні верстатів, конвейерів змінюються комплексом нових, складніших функцій з управління, контролю, наладки, ремонту, програмування роботизованого виробництва;

– *унікалізація праці*. Зростає кількість найменувань професій, що не мають аналогів, які вимагають від працівників високої кваліфікації і водночас створюють особливу форму мобільності, що виявляється в межах вибраної професії. Наприклад, в Японії підприємці пропонують кожному своєму працівнику особливе, єдине найменування його спеціальності, виділяючи її почесність і важливість;

– *зміна у структурі кваліфікаційного комплексу працівника*. Якщо раніше його основним компонентом були навички і уміння, залежні від досвіду роботи, то тепер основного значення набувають знання. За умов динамічного суспільного виробництва постійно змінюються завдання господарських одиниць і методи їх реалізації, у зв'язку з чим у діяльності працівників все більшого значення набувають знання сучасних методів вирішення проблем, що виникають. Збільшується частка працівників, яким притаманні широта і різноманіття знань, зростає значущість творчих здібностей працівників.

Професіоналізація людської діяльності приводить до появи професійних груп. **Професійна група** — це закріплення конкретних видів праці за певними групами людей, це об'єднання людей спільністю знань

і навиків. Матеріальною основою відокремлення професій є знаряддя праці і технологічні процеси, а ступінь їх диференціації обумовлюється рівнем розвитку виробництва. Сукупність взаємозв'язаних професійних груп і є *професійною структурою* як однієї з підсистем соціальної структури суспільства.

Професійна група, як правило, має особливу культуру (субкультуру), зовнішнім виявом якої може бути професійна мова, що складається із спеціальних зворотів і термінів, які є зрозумілими членам групи і відрізняють цю групу від інших професійних груп. Професійна культура включає також особливі форми солідарності представників даної професії, що входять до різних організацій. Щоб показати, що професійна солідарність не має локалізованих групових обмежень, вводиться поняття професійного середовища (робоче середовище, середовище юристів, середовище вчених). Тут фіксуються ознаки, поширені на всіх учасників відповідних видів праці.

■ § 5. Соціально-демографічна структура

Соціально-демографічна підструктура є невід'ємним елементом, важливою складовою соціальної структури суспільства. Вона тісно пов'язана з етнічною, поселенською, професійною, класовою підструктурами, результатом чого є їх взаємовплив і взаємofункціонування. Відповідно до соціально-демографічної підструктури суспільство поділяється на певні соціальні групи, спільноти за такими критеріями: стать, вік, сімейний стан, тощо.

Статева структура — важливий фактор шлюбності (процесу укладання шлюбів) і формування сімейної структури населення. У демографії використовують два типи відносних показників для характеристики співвідношення статей. Перший тип — відсоткова частка населення певної статі в загальній кількості населення. І, другий, більш сприйнятливий, демонструє кількість чоловіків на 1000 жінок чи, навпаки, кількість жінок на 1000 чоловіків.

Статева структура населення складається під впливом трьох загальних факторів: 1) співвідношення статей серед немовлят; 2) статеві різниці у смертності; 3) статеві різниці в інтенсивності міграції населення.

Так, більшість населення нашої країни становлять жінки — 53,7 %. При цьому співвідношення між чоловіками і жінками неоднакове

у різних вікових групах. У дитячому і юнацькому віці хлопців дещо більше. Але вже в середньому віці співвідношення поступово змінюється на користь жінок, у старшому віці чоловіків майже у два рази менше, ніж жінок.

Тип *вікової структури* населення можна визначити за співвідношенням таких груп: 1) діти та підлітки до 16 років; 2) молоді люди від 16 до 30 років; 3) люди середнього віку 30–55 років; 4) люди похилого віку — 55 років і старші. Визначають три основні типи вікової структури населення:

– прогресивний — з великою часткою дітей у загальній кількості населення, якій відповідає високий рівень природного приросту населення;

– стаціонарний — з рівною часткою дитячих і дорослих вікових груп (природний приріст населення перебуває на постійному рівні);

– регресивний — з великою часткою дорослих і літніх людей; цьому типу вікової структури відповідає низький рівень народжуваності.

Вікова структура населення України має регресивний тип відтворення поколінь, що веде до «старіння нації». За шкалою ООН, старим населення вважається тоді, коли частка людей віком понад 65 років становить більше 7 %. В Україні вона загалом досягла 15,9 %, а серед сільських жителів — 19,8 %. Тому населення країни оцінюють як дуже і дуже старе.

Старіння населення — це процес, характерний для всіх європейських держав, але висока частка літніх людей там досягається, головним чином, тривалістю життя, а в Україні — за рахунок зменшення кількості дітей. Важливими наслідками старіння населення, як зазначають західноєвропейські дослідники, є, крім погіршення демографічних показників, ще й такі: зниження здатності до оволодіння новими професіями і застосування нових технологій, негативний вплив на ефективність виробництва, бо з віком величина зарплати збільшується, а продуктивність праці зменшується.

Сімейний стан людини — це її положення стосовно інституту шлюбу відповідно до законів та традицій країни. **Шлюбна структура населення** — це розподіл населення за шлюбним станом, зазвичай у сукупності з віком та статтю. Тому часто кажуть шлюбно-вікова структура.

Таким чином, об'єктом аналізу демографічної підструктури є кількість і якість населення, що виражається через чисельність і темпи

зростання, чисельність і склад сімей, структуру населення за статтю, віком, станом здоров'я.

Факторами, що впливають на чисельність населення, є народжуваність, смертність, шлюбність, міграція.

Народжуваність — частота дітонародження у тій чи іншій сукупності населення. Вона виражається як відношення кількості народжених дітей до тієї чи іншої чисельності населення (наприклад, до загальної кількості, до жінок дітородного віку і т. ін.). Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства. Потенційна можливість дітонародження — плідність — реалізується у сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально обумовлених потреб і врегульована соціальними і культурними нормами, традиціями, громадською думкою.

Смертність — це процес вимирання населення. Він складений із сукупності одиничних смертей, які настають у різному віці серед різних верств населення. Її вимірюють відношенням кількості померлих до чисельності всього населення або його окремих груп, диференційованих за статтю, віком, соціальною належністю, територією. Разом з народжуваністю смертність забезпечує безперервність процесу відтворення населення.

У широкому розумінні слова під шлюбністю розуміють усі процеси, що характеризують укладання та припинення шлюбів, тобто всі випадки зміни шлюбного стану. **Шлюбність** — це процес утворення подружніх пар, який включає в себе укладання як перших, так і повторних шлюбів. Поняття шлюбності поєднано з процесами овдовіння та розлучення та становить разом з ними відтворення шлюбної структури населення.

З поняттями кількості й якості населення тісно пов'язана категорія **міграції**. Під останньою розуміють усі види переміщень у просторі, що приводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій. Міграції супроводжуються збільшенням або скороченням чисельності населення, зміною його статевовікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу, соціальної структури територіальних спільнот як у місцях виходу, так і в місцях поселення мігрантів.

Молодь як соціально-демографічна група. Молодь — це соціально-демографічна група, що переживає період становлення со-

ціальної зрілості, адаптації до світу дорослих і майбутні зміни. Молодь має рухомі межі свого віку, вони залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, рівня культури, умов життя.

Дискусійним і дотепер є питання вікової періодизації молоді. Згідно з найпоширенішою точкою зору віковими межами молоді вважається період від 16 до 30 років. Існують й інші погляди на вікові межі: 11–25, 15–28, 16–24 роки тощо. Останнім часом нижньою межею молодіжного віку вважається 14, верхньою — 35 років. В основу цієї точки зору (14–35 років) покладено тезу про «продовження юності», збільшення часу входження у соціальне життя. Розширення загальноприйнятих у 60–70-ті роки ХХ ст. вікових меж молоді від 16–30 до 14–35 років відбиває об'єктивні процеси розвитку людства. З одного боку, життя все наполегливіше висуває завдання більш ранньої соціальної зрілості молоді, залучення її до трудової практики на ранніх етапах життя, з другого — розширюються межі середнього і старшого віку, тривалість життя загалом, подовжуються терміни навчання та соціально-політичної адаптації, стабілізації сімейно-побутового статусу.

Молодь як особлива соціальна група постійно перебуває у фокусі досліджень соціологів, оскільки саме вона є чутливим індикатором змін, що відбуваються, і визначає в цілому потенціал розвитку суспільства. Від того, наскільки вивчені світ цінностей сучасної молоді, її установки, життєві плани, багато в чому залежить ефективність заходів, що розробляються, у галузі освіти, у сфері праці і зайнятості. Не зрозумівши суспільства, в якому живе молодь, не можна зрозуміти саму молодь та її специфічні проблеми.

Молодь необхідно розглядати як самостійну систему усередині загальної соціальної системи, визнаючи внутрішні і зовнішні взаємозв'язки елементів цих систем залежно від конкретних функцій. Молодь як органічна частина суспільства на кожному етапі його розвитку виконує інтеграційні функції, об'єднуючи і розвиваючи досвід попередніх поколінь, сприяючи соціальному прогресу. При цьому важливою функцією молоді є трансформація з минулого в майбутнє культурної та історичної спадщини всього людства за умов природного розвитку соціальної системи. Таким чином, молодь є рушійною силою процесу розвитку суспільства, що потребує участі елементів соціальної системи в її формуванні і напрямі процесу розвитку шляхом прогресу.

Характерні риси демографічної ситуації в Україні. Демографічна ситуація — це прояв особливостей відтворення населення по основних його процесах у конкретному часі і місці (регіоні, країні). Вона визначається структурою населення і характером його руху, видами, типами і режимом відтворення, рівнем народжуваності і смертності, кількістю шлюбів та розлучень. В основі всіх цих процесів лежить соціально-економічне становище в країні.

Демографічна ситуація в Україні має такі характерні риси та перспективи:

– *перевага смертності над народжуваністю.* Вичерпання потенціалу демографічного зростання України визначає неможливість найближчим часом не лише розширеного, а й простого відтворення населення. Навіть за умови збільшення народжуваності до найвищого в сучасній Європі рівня (2 дитини на жінку) і зменшення смертності до найнижчого у світі рівня (середня очікувана тривалість життя при народженні — 80 років) протягом найближчого десятиліття чисельність населення України неухильно скорочуватиметься. За оптимістичним варіантом прогнозу, до 2026 р. загальна чисельність населення України скоротиться до 43,3 млн осіб, а за песимістичним — до 40,4. Відповідно неминуче зростатимуть рівні навантаження на населення працездатного віку, що викликатиме низку соціально-економічних проблем, які вимагатимуть посиленої уваги органів влади;

– *інтенсивно скорочується найбільш продуктивна група населення віком від 20 до 30 років завдяки міграційним процесам.* Від'їзд молоді суттєво знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу України. Досягнувши на певному етапі критичної маси, цей процес створює серйозні перешкоди для національного відродження країни.

Основні напрями демографічної політики в Україні. Стратегічне значення демографічного фактора має непересічне значення для майбутнього розвитку держави. Тому в практику державного управління необхідно запровадити принципи орієнтації розвитку країни, передусім на інтереси населення та сім'ї, на забезпечення умов їх всебічного розвитку і реалізації. Центральну роль у цьому мають відігравати: *подолання бідності; глибоке реформування сфери праці, оскільки саме тут формуються провідні важелі репродуктивних і міграційних настанов, вітальної поведінки, здорового способу життя; забезпечення ефективної зайнятості, яка має стати надійною гаран-*

тією належного рівня життя не тільки для самого працюючого, а і для його утриманців.

Основною складовою демографічної політики має бути збереження і поліпшення здоров'я населення як одного з найважливіших пріоритетів нації, що дбає про своє сучасне і майбутнє. Це сприятиме не тільки зниженню смертності та відповідному пом'якшенню депопуляції, але й загальному благополуччю суспільства, гуманізації його розвитку.

Поліпшення умов розвитку сім'ї та дитородної функції населення. Слід забезпечити подальший розвиток системи надання житлових і споживчих кредитів молодим сім'ям із частковим їх погашенням при народженні дитини; сприяти модернізації та розвитку на якісно новому рівні системи дитячого дошкільного виховання і ранньої освіти дітей, підвищенню якості обслуговування, використанню нових форм організації роботи на засадах різних форм власності.

Пом'якшення негативних наслідків процесу старіння. Основним завданням у цій сфері має бути максимально повне використання життєвого досвіду літніх людей, створення для них умов гідного життя.

Активна міграційна політика. Активізувати захист інтересів громадян України за кордоном шляхом впровадження спеціальних посад у дипломатичних та консульських представництвах за кордоном у країнах призначення мігрантів, створення спеціальних приймалень, забезпечення юридичних консультацій.

Інформаційне та наукове забезпечення демографічної політики — забезпечити систематичне висвітлення у засобах масової інформації розвитку демографічних, зокрема міграційних процесів.

§ 6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність

Різноманітність відносин, ролей, позицій породжує відмінності між людьми у кожному конкретному суспільстві. Виникає потреба певним чином упорядкувати ці відносини між категоріями людей, які розрізняються за багатьма аспектами.

Існує велика кількість моделей соціально-класових структур, причому соціологи вважають, що в сучасному суспільстві основа цих структур є незмінною, змінюються лише окремі структурні одиниці

залежно від культурних, економічних та інших особливостей кожного суспільства. Визначення класових позицій індивідів та груп здійснюється за допомогою складних індексів, які дозволяють оцінити позиції індивідів та груп за багатьма вимірюваннями.

У сучасних суспільствах співіснують кілька систем нерівності (або ієрархії): влади, власності, престижу. Для опису системи нерівності між групами (спільнотами) людей у соціології використовують поняття «соціальна стратифікація» (від лат. *stratum* — настил, шар і *ficatio*, від *facio* — роблю). Отже, **стратифікація** — це нашарування груп, що мають різний доступ до соціальних благ унаслідок їх становища в соціальній ієрархії. Кожне суспільство має свою систему соціальних стратифікацій. Існує два її різновиди: замкнута (жорстка) та відкрита. Замкнута стратифікація передбачає існування жорстких меж страт, заборони переходу з однієї верстви до іншої (кастовий лад в Індії, каста у деяких країнах Африки). Однак у сучасному суспільстві поширена відкрита стратифікація, яка не має формальних обмежень для переходу з однієї верстви до іншої. Стратифікація припускає, що певні соціальні відмінності між людьми набувають характеру ієрархічного ранжування, тобто розташування соціальних позицій за їх вагомістю.

Для визначення всього спектра відмінностей між людьми існує поняття соціальної диференціації, стосовно якої соціальна стратифікація виступає як часткове поняття. Термін «диференціація» вживається для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів та організацій. Саме диференціація зумовлює майнову, статусну та владну нерівність. Крім того, диференціація включає і такі соціальні відмінності, які не пов'язані з соціальною нерівністю.

У теорії стратифікації в центрі уваги постійно перебуває проблема рівності — нерівності. Під рівністю розуміють рівність особисту, рівність можливостей досягти бажаних цілей, рівність умов життя (добробут, освіта та ін.), рівність результатів. Нерівність виявляється у тому самому. На особливу увагу заслуговують розподіл прибутків та добробуту, відмінності в якості та тривалості освіти, участь у політичному житті, у владних структурах, володіння власністю та рівень престижу.

Дослідження основних компонентів нерівності, як правило, починається з поняття влади, що розглядається як спроможність суб'єкта в своїх інтересах визначати цілі та напрями діяльності інших соціальних суб'єктів (безвідносно до їх інтересів), розпоряджатися матеріаль-

ними, інформаційними та статусними ресурсами суспільства, формувати та нав'язувати правила та норми поведінки (встановлення заборон та приписів), надавати повноваження, послуги та привілеї. Крім того, поміж соціальними суб'єктами існують взаємозв'язки, за яких один суб'єкт перетворює іншого на об'єкт своєї дії. У структурі владних відносин основою є розпорядження ресурсами, що дозволяє суб'єктові підкоряти собі інших людей.

Другий компонент соціальної нерівності — це власність, яка є одним із важливих соціальних інститутів. Це основне економічне відношення між індивідуальними та груповими учасниками процесу виробництва, що опосередковане їх ставленням до засобів виробництва. Власність розкривається як процес розпорядження, володіння та привласнення. Це означає, що власність є владними відносинами, формою економічної влади, тобто владою власника предмета над тими, хто ним (предметом) не володіє, але потребує його. Багатство та бідність створюють багатомірну стратифікаційну ієрархію.

Третім компонентом вимірювання нерівності є соціальний престиж, що, безумовно, визначається двома першими. Американський соціолог Л. Уорнер, спираючись на існуючі уявлення про соціальну нерівність, виділяє п'ять ознак класу (верстви): рід занять, джерело доходу, розмір доходу, район мешкання, тип житла. Відповідно до цього він поділяє суспільство на три класи (або верстви): вищий, середній, нижчий, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію, тобто кожний має дві верстви — вищу та нижчу.

Однак у суспільстві відбуваються постійні зміни, переміщення людей та соціальних груп з одного класу (верстви) до іншого, переміщення в межах однієї верстви з однієї групи до іншої, зміна владних верств, створення нових соціальних груп та ін. Усі соціальні переміщення особистості або соціальної групи включаються у процес мобільності. За визначенням П. Сорокіна, *«під соціальною мобільністю розуміють будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта чи цінності, створеної чи то модифікованої завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої»*. Він відрізняє два типи соціальної мобільності: горизонтальну та вертикальну. *Горизонтальна мобільність* — це перехід від однієї соціальної позиції до іншої, що лежить на тому ж рівні, наприклад, перехід студента з однієї групи до іншої. Індивід не змінює соціального статусу, він залишається в тій самій соціальній верстві.

Важливішою є *вертикальна мобільність*, коли внаслідок сукупності соціальних взаємодій індивід або соціальний об'єкт переміщується з однієї верстви до іншої (наприклад, службове підвищення — професійна мобільність, істотне поліпшення добробуту — економічна вертикальна мобільність або перехід до іншого рівня влади — політична вертикальна мобільність). Суспільство може підвищувати статус одних індивідів та знижувати статус інших. Залежно від цього розрізняють висхідну та низхідну соціальну мобільність, тобто соціальне піднесення та соціальний спад. Висхідні течії мобільності існують у двох основних формах: як індивідуальне піднесення (індивідуальна мобільність) та як створення нових груп індивідів із включенням груп до вищої верстви поряд з існуючими групами цієї верстви або замість них (групова мобільність). Аналогічно низхідна мобільність існує у формі виштовхування окремих індивідів з високих соціальних статусів на більш низькі, а також у формі зниження соціальних статусів цілої групи.

Стратифікація — процес об'єктивний, що відбувається у будь-якій спільності. Так, в угрупованні засуджених, яке за типом є закритим суспільством, а за характером соціальної структури — станомо-кастовим, також є три основні страти: вища, середня та нижча, які у свою чергу мають внутрішню диференціацію. Так, виокремлюють п'ять каст, по дві з вищої та нижчої і одну середню: особливо привілейовані (злодій, пахан, риг зони); привілейовані (борзий, бугор); нейтральні (мужики); непривілейовані (шістка, шмига, чушка); цілком позбавлені привілеїв (ті, кого «опустили», ображені). Ранжування соціального статусу засудженого здійснюється за стажем злочинної діяльності (кількість судимостей), за видом злочинної діяльності, за строком позбавлення волі, за особистими якостями, соціально-регіональним походженням та фізичною силою.

У період якісного оновлення суспільства, істотних змін соціально-економічних та політичних відносин процеси соціальної мобільності є особливо інтенсивними. Це можна простежити в нашій країні. З'явилися нові соціальні групи — підприємці, банкіри, фермери, відбуваються зміни в політичній еліті та ін.

У цей час особливої гостроти набуває проблема маргінальності. Ракурси розуміння маргінальності можна визначити ключовими словами: *окраїнність, проміжне становище, існування на межі різних культур, дії у ролі, яка лежить між двома поряд розташованими ролями*. Поняття *маргінальності* характеризує стан тих, хто відірвався від своєї верстви, але ще не адаптувався до нової, не прийняв її цін-

ностей та норм, тобто термін «маргінальність» визначає перехідний, структурно не визначений соціальний стан суб'єкта.

Маргінал — це особистість або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в рамках процесів переходу від одного типу соціальності до іншого, або в межах одного типу соціальності внаслідок її серйозної деформації. Основним критерієм, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза. Другий базовий критерій — невизначеність соціального стану, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Третій — це статутна неузгодженість чи несумісність. Типовим прикладом маргінальності є стан людини, яка переїжджає із села до міста, змінює рід занять (була вчителем — стала реалізатором), включається до управлінської структури, не маючи досвіду. Труднощі адаптації до нового соціокультурного середовища породжують явища так званої соціальної фрустрації, тобто внутрішнє напруження, стреси, відчуття безвиході. Усе це може виявлятися у формі девіантної поведінки і підвищувати рівень криміногенності суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення соціальної структури суспільства та охарактеризуйте її роль.
2. Дайте поняття та характеристику соціальної групи.
3. Визначте засади класифікації соціальних груп та охарактеризуйте їх основні види.
4. Історичні типи етнічних спільностей (спільнот).
5. Етнічні процеси та тенденції розвитку етносів.
6. Національно-етнічна структура українського суспільства: загальна характеристика.
7. Якими є сутність та наслідки урбанізації.
8. Назвіть суттєві ознаки професії.
9. Що таке професійна група і професійна структура?
10. Назвіть основні соціальні чинники процесу «старіння нації». Поміркуйте над тим, які шляхи запобігання цьому процесу можуть бути використані в рамках соціально-демографічної політики.
11. У зв'язку з якими соціальними процесами змінюється вікова періодизація молоді.
12. Дайте визначення соціальної стратифікації та охарактеризуйте її види.

13. У чому полягає сутність процесу мобільності та які види мобільності виділяють соціологи?
14. Дайте поняття та визначте основні критерії маргінальності.

Література

- Арбеніна, В. Г. Етносоціологія [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Арбеніна. — Х. : ХНУ, 2007. — 314 с.
- Вівчарик, М. М. Україна: від етносу до нації [Текст] / М. М. Вівчарик. — К. : Вища школа, 2004. — 239 с.
- Волков, Ю. Г. Социология [Текст] : учебник / Ю. Г. Волков, В. И. Добренев, В. Н. Нечипуренко, А. В. Попов / под ред. проф. Ю. Г. Волкова. — 3-е изд. — М.: Гардарики, 2007. — 512 с.
- Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії [Текст] / за ред. В. Шешенко. — К., 2001. — 560 с.
- Етнопонаціональні трансформації в Україні [Текст] / ред. Б. В. Попов. — К. : Укр. центр духов. культури, 2003. — 308 с.
- Євтух, В. Концептуальні засади вирішення етнопонаціональних проблем [Текст] / В. Євтух // Політмент. — 2007. — № 4. — С. 14–56.
- Заставецька, О. В. Географія населення України [Текст] / О. В. Заставецька, Б. І. Заставецький, Д. В. Ткач. — Тернопіль, 2007.
- Коваліско, Н. Багатовимірний аналіз соціальної стратифікації сучасного українського суспільства (регіональний аспект) [Текст] / Н. Коваліско, Р. Савчинський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 5–37.
- Кресіна, І. До питання про прояви дискримінації на расовому та етнічному ґрунті [Текст] / І. Кресіна // Політ. менеджмент. — 2007. — № 4. — С. 31–40.
- Лукашевич, М. П. Соціологія. Загальний курс [Текст] : підруч. для студ. ВНЗ / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. — 2-ге вид. — К. : Каравела, 2006. — 407 с.
- Нельга, О. Етнос, народ, нація як поняття і соціокультурні феномени [Текст] / О. Нельга // Філософ. думка. — 2006. — № 4. — С. 36–55.
- Прибиткова, І. М. Основи демографії [Текст] / І. М. Прибиткова. — К. : АртЕк, 1997. — 254 с.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. Г. Городяненко. — К. : Академія, 2008. — 544 с.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. Н. П. Осипової. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.
- Економика и социология труда [Текст] : учебник / под ред. д-ра экон. наук, проф. А. Я. Кибанова. — М. : ИНФРА-М, 2009. — 584 с.
- Якуба Е. А. Социология [Текст] : учеб. пособие для студ. / Е. А. Якуба. — Харьков : Константа, 1995. — 192 с.

Розділ 6

Особистість у системі соціальних зв'язків

§ 1. Соціологічний вимір особистості. Соціальна якість особистості

Будь-яка проблема, що вивчається соціологією, органічно пов'язана з проблемою особистості. Особистість — елемент будь-якої соціальної системи. Усі соціальні явища в кінцевому підсумку опосередковані індивідуальною дією людини. Наслідки будь-якої соціальної дії, таким чином, залежать, у всякому разі частково, від її впливу на особистість. Включення людини в суспільство здійснюється через різні соціальні спільноти (соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації), які персоніфікуються кожною конкретною особистістю. Унаслідок цього людина включається до безлічі соціальних систем та до системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей. Кожна з цих систем певною мірою впливає на неї. Отже, особистість стає не лише елементом соціальної системи, а й сама являє собою систему, яка має надзвичайно складну структуру. Без дослідження системи особистості і без вивчення процесів, які охоплюють повсякденне спілкування і міжособисті відносини, неможливо зрозуміти ті соціальні процеси, які управляють складними структурами суспільств.

Індивід включається до функціонування соціальної системи як особистість, наділена певними індивідуальними якостями. Унаслідок цього особистість не є механічним продуктом соціальної системи,

вона також самодетермінована. Кожна особистість має певні індивідуальні та соціальні якості. Але щоб зрозуміти, що таке особистість, слід з'ясувати відмінності в термінах: «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість».

Людина — поняття загальне, родове, воно охоплює всіх людей як представників окремого виду *Homo sapiens* та вказує на якісні відміни людей від тварин (свідомість, мова, здатність до спільної праці та ін.).

Індивід розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду.

У понятті «*індивідуальність*» відбиваються відмінності однієї людини від іншої, специфічні біологічні та соціальні властивості (успадковані чи набуті).

Поняття «особистість» уводиться для того, щоб підкреслити «надприродну», соціальну сутність людини, тобто наголос ставиться на соціальній основі. **Особистість** — це конкретне відображення сутності людини, інтеграція в індивіді соціально значущих рис та соціальних відносин даного суспільства, яка певним чином реалізується у практичній діяльності. Те, що є особливо важливим для людини, виступає врешті-решт як мотиви та цілі її діяльності. Завданням соціології є вивчення цих цілей і мотивацій для того, щоб їх результат був не випадковим, а наближався до бажаного. Існує певна межа, різниця між цілями людей і цілями суспільства. Соціологія має виявляти ступінь відхилення цілей людей від цілей суспільства.

Категорія «особистість» стосується кожної людини, оскільки вона індивідуально відображає значущі риси даного суспільства. Обов'язковими характеристиками особистості є ціннісні орієнтації та соціальні відносини, відносна самостійність (стосовно суспільства) та відповідальність за свої вчинки, а також самосвідомість. Дуже важливо враховувати, що особистість є не лише результатом, а й причиною тих соціально значущих дій, які відбуваються у даній соціальній сфері. Суспільні відносини (економічні, політичні, соціальні, ідеологічні) певного конкретно-історичного типу суспільства по-різному відбиваються і виявляються, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її діяльності. Людина водночас постає як об'єкт і суб'єкт суспільних відносин. У процесі своєї діяльності вона інтегрує відносини докільця і разом з тим виробляє особливе ставлення до навколишньої дійсності. Соціальні відносини, опосередковуючись вну-

трішнім станом людини, виявляються в її діяльності як особисте ставлення до зовнішнього світу.

Специфіка особистості визначається її соціальною якістю, тобто сукупністю соціально-психологічних властивостей і рис, взаємопов'язаних певним чином та зумовлених типом соціальної взаємодії особистості з іншими людьми в конкретних соціально-історичних умовах і обставинах. Соціальна якість виявляється тільки у взаємодії з іншими людьми, у певних соціальних обставинах, у конкретних вчинках, справах, оцінках, тобто в діяльності та продуктах цієї діяльності.

До найбільш вагомих властивостей особистості належать:

1. Самосвідомість — відокремлення індивідом самого себе від оточуючого соціального середовища, усвідомлення себе як «Я», що водночас протистоїть «іншим» та нерозривно пов'язане з ними.

2. Самооцінка — оцінка особистістю своїх здібностей, можливостей, свого місця серед інших людей. Основна функція самооцінки — регуляція поведінки особистості, самокорекція особистістю своїх вчинків.

3. Активність — здатність особистості самостійно, енергійно та інтенсивно здійснювати соціально значущі дії.

4. Інтереси — ставлення особистості до свого положення та умов життя в даній соціальній і економічній структурі, а також до обумовлених цим станом потреб. В основі інтересів лежать потреби людей, які зрештою виражають вимоги соціальних законів і внаслідок цього інтерес виступає як результат усвідомлення будь-якої потреби. Інтереси — це постійний спонукальний механізм пізнання та діяльності особистості, що підштовхує її до перетворення будь-якої сфери діяльності відповідно до своїх потреб, уявлень, цілей.

5. Спрямованість — сукупність стійких мотивів, що орієнтують діяльність особистості, незалежно від соціальних ситуацій, в яких вона знаходиться, її прагнення досягти певної мети.

6. Переконавання — особисті соціально-психологічні потреби, в основі яких лежать певні уявлення, ідеї, принципи, що визначають ставлення людини до дійсності та спонукають її діяти відповідно до своїх ідеалів, принципів, поглядів, світогляду.

7. Настанова — соціально-обумовлена схильність особистості до певної дії в конкретних умовах.

8. Ціннісна орієнтація — системно пов'язані ціннісні уявлення про світ, його процеси і відносини, про те, що є більшою цінністю, що

меншою, що слід мати за мету, а що ні. Ціннісні орієнтації зумовлюють вчинки та дії людини.

9. Ідентичність — почуття існування унікальної індивідуальності, що відрізняється від інших індивідів, або відчуття себе як частини унікальної групи, що відрізняється від інших груп у використанні групових цінностей. Це результат свідомого та емоційного самоотождолення індивіда з іншими людьми, соціальною спільністю або ідеалом шляхом виборчої та внутрішньо узгодженої інформації про нього самого як єдності особистого та соціального, що розкривається у взаємодії з іншими особистостями та спільностями. Ідентичність виступає як виявлення та результат ідентифікації — процесу отождолення особистістю самої себе з певною етнічною, територіальною, мовною, релігійною та ін. спільністю (я — студент, я — харків'янин).

Ці елементи в їх стійкому взаємозв'язку і утворюють систему особистості.

Однак індивіди, які включені до процесу соціальної взаємодії, мають безліч властивостей, врахувати які практично неможливо. Коли йдеться про особистостей як про членів соціальних груп, соціальних інститутів і соціальних організацій, то маємо на увазі не властивості окремих людей, а соціальні типи особистостей. У цьому терміні фіксується узагальнене відображення сукупності повторюваних істотних соціальних якостей особистості, які входять до будь-якої соціальної спільноти.

Соціологи виділяють декілька типів особистості.

1. Ідеальний — тип особистості, що виступає ідеалом для членів даного суспільства, ідеал, якого вони прагнуть.

2. Базисний — тип особистості, потрібний для розвитку суспільства у певний проміжок часу, нормативний для даного типу культури або соціальної верстви.

3. Модальний — тип особистості, найпоширеніший у цей час, який втілює у собі середні загальноприйняті риси, притаманні певній культурі, яка домінує в даному суспільстві. Модальну особистість мають на увазі, коли говорять про «типового» підприємця або адвоката, або українця.

4. Маргінальний — тип особистості, яка завдяки умовам життя або життєвим обставинам опинилася на межі двох культур, соціальних груп або життєвих стереотипів.

5. Реактивний — тип особистості, яка в своїх основних рисах і вчинках залежить від різних зовнішніх впливів, з яких не може

виділити головне, найбільш суттєве, внаслідок чого, як правило, «пливе за течією», а у своїх знегодах звинувачує обставини, що склалися.

6. Проактивний — тип особистості, спроможний за будь-яких обставин активно реалізовувати свої плани, досягати власних цілей у житті, якомога менше відчувати на собі вплив оточуючих, а більше впливати на них та на зовнішні обставини.

7. Кримінальний — тип особистості, який є доволі розповсюдженим під час кризових та перехідних етапів розвитку суспільства. Він характеризується тим, що, як правило, добре знає основні норми, закони, правила поведінки, але порушує їх заради корисливих прагнень, може вчинити злочин задля досягнення мети.

Об'єктом соціологічних досліджень є не індивідуальні властивості, а соціальні думки та почуття, які виявляються в діях індивідів; не інтереси і відносини окремої особистості, а інтереси і відносини людей, які мають схожі соціальні характеристики і здійснюють свою життєдіяльність у схожих об'єктивних умовах, їх інтереси і відносини, які виявляються в соціальних діях за конкретних історичних умов.

Засади для соціологічної типологізації особистостей можуть бути різними, зокрема, системи потреб, соціальних інтересів, ціннісних орієнтацій і т. ін. Найважливіші з них — статус і роль у системі соціальних відносин.

Соціальний статус — становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке визначається соціально значущими для даної суспільної системи ознаками (професійно-кваліфікаційними, економічними і т. ін.). Залежно від того, чи набуває людина свого статусу завдяки успадкованим ознакам (стать, національність, раса і т. ін.), чи здобуває його внаслідок власних зусиль (освіта, професія), розрізняють відповідно статус «природжений» (аскриптивний) та здобутий.

До змішаних статусів відносять такі позиції, які мають водночас властивості природженого та здобутого статусів. Наприклад, діти впливових політичних діячів — батьки не можуть передати їм свій статус, але можуть сприяти їх кар'єрі, створювати певні переваги, щоб вони якнайшвидше здобули відповідний статус. Змішаний статус може характеризуватися також тим, що людина його отримує за обставинами, які від неї не залежать (наприклад, безробітний, інвалід).

Оскільки кожну людину характеризує декілька статусів, Р. Мертон запровадив поняття «статусний набір». Статусний набір — це сукуп-

ність статусів, що характеризують особистість у різноманітні її взаємодії з іншими особистостями з точки зору прав та обов'язків. У цій сукупності, як правило, виділяється головний статус, той статус, який визначає настанову та спрямованість особистості, зміст і характер її діяльності, ступінь її впливу на інших тощо.

Соціальний статус особистості не є незмінним. Він може змінюватися з часом, іноді доволі суттєво.

Соціальний статус особистості характеризується:

1. Певними правами та обов'язками.
2. Обсягом влади та авторитету.
3. Рівнем соціального престижу та поваги в суспільстві.
4. Обсягом та асортиментом послуг, що споживаються.
5. Оцінкою тих або інших подій суспільного життя.

У реальному житті соціальний статус особистості виявляється в різних ролях, які виконує ця особистість у процесі взаємодії з іншими людьми.

Соціальна роль — *нормативний зразок поведінки індивіда, який займає певну соціальну позицію (у суспільстві, соціальній організації, соціальній групі) і виконує відповідні функції. Можна сказати також, що соціальна роль — це відповідний прийнятим нормам спосіб поведінки людей залежно від їх статусу.* Поняття соціальної ролі належить до таких ситуацій, коли регулярно, протягом тривалого часу особистість відтворює в певних обставинах певні стереотипи поведінки, що відбивають очікування інших людей. Ці очікування, вимоги, побажання відтворюються в конкретних соціальних нормах.

Людина у своєму житті виконує багато ролей, що пов'язані із соціальним статусом. Сукупність соціальних ролей, які відповідають соціальному статусу, мають назву рольового набору. Ролі можуть бути закріплені формально або мати неформальний характер. Ситуація, що пов'язана з необхідністю задовольняти суперечні вимоги декількох ролей, має назву рольового конфлікту.

Деякі ролі індивід обирає вільно, прагнучи активно опанувати (наприклад, роль дружини, матері, чоловіка), інші ж йому дано незалежно від його волі й бажання (роль жінки, чоловіка, члена етнічної групи). Із соціальною роллю пов'язані певні права і обов'язки індивіда, ступінь реалізації яких залежить не тільки від змісту рольових вимог, а й від можливостей, здібностей самого індивіда. Таким чином, будь-яка роль персоніфікується та суб'єктивується, тобто здійснення індивідом пев-

ної соціальної ролі зумовлено не тільки об'єктивними, а й суб'єктивними факторами. Соціальна роль характеризується комплексом нормативних вимог до поведінки й очікувань (експектацій). Членам соціальної групи, які виконують ту чи іншу роль, представники групи (суспільства), що взаємодіють з ними, ставлять вимоги, встановлюють приписи способів соціальної поведінки, відносин, настанови і т. ін. Ці вимоги, накази набувають форми очікування певної поведінки. Так, від матері оточуючі очікують, що вона піклуватиметься про свою дитину, від фахівця — що він професійно виконуватиме свої функціональні обов'язки, і т. ін.

Таким чином, соціологія особистості досліджує особистість у системі соціальних зв'язків. Соціальні зв'язки — уся сукупність факторів, які зумовлюють спільну діяльність людей у конкретних умовах місця і часу заради досягнення конкретних цілей. Зв'язки можуть бути особисті, соціально-групові, організаційні, інституційні і т. ін. Вивчення особистості в системі соціальних зв'язків передбачає насамперед дослідження її соціальних функцій (ролей) і статусів. Соціальні ролі можна розглядати як механізм взаємодії особистості і суспільства. Статус також може розглядатися через сукупність прав і обов'язків. Особистість соціально наділяється статусом і володіє ним відносно інших статусів. Здійснюючи права і виконуючи обов'язки, які становлять її статус, особистість відіграє певну роль. Але при цьому необхідно враховувати і відносну автономію особистості в системі соціальних зв'язків.

§ 2. Соціальна діяльність і соціальна поведінка особистості

Соціальна діяльність і соціальна поведінка людей обумовлена як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Об'єктивна детермінація являє собою сукупні цілі, інтереси, потреби суспільного розвитку, які реалізуються різними типами соціальних спільнот. Суб'єктивна — це сукупність ціннісних орієнтацій, інтересів, цілей особистості, соціальних спільнот тощо.

Основою соціальної діяльності і соціальної поведінки людей є об'єктивні умови життя, які породжують певні потреби та інтереси. Інтереси в свою чергу створюють у людей ті чи інші мотиви діяльності. Так об'єктивна детермінація переходить у суб'єктивну. Процес та-

кого переходу може бути розглянутий як результат дії таких груп механізмів: 1) мотивації соціальної діяльності людини, тобто усвідомлення потреб у вигляді інтересів; 2) перетворення інтересів у мету діяльності, тобто формування диспозиційної структури особистості; 3) індивідуальної поведінки і відносин людини.

Процес переходу від суб'єктивної детермінації до об'єктивної включає механізми: 1) переходу від індивідуальної поведінки та індивідуальних відносин до соціальної поведінки і соціальних відносин груп особистості; 2) виявлення у соціальних відносинах, які формуються на різних рівнях життєдіяльності суспільства (особистість, група, нація і т. ін.), соціальних закономірностей.

Усю практичну діяльність людей можна розглядати як форму задоволення потреб, що виникли як відображення об'єктивних умов і усвідомлення реальних можливостей їх задоволення. Потреби виражають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу. Розрізняють природні потреби та соціальні, тобто створені суспільством. Під природними потребами розуміють звичайні потреби людини в їжі, одягу, житлі і т. д. До соціальних потреб належать потреби людини в духовній культурі, у спілкуванні, у трудовій діяльності. Існує також значення соціальної потреби у вузькому розумінні, що ґрунтується на уявленні про неї як про особливий вид суспільної потреби, яка існує поряд з економічними, моральними та іншими потребами. Однак у будь-якому разі соціальна потреба — це одвічний імпульс до діяльності за відсутності будь-яких умов життєдіяльності соціального суб'єкта, форма вираження його потреб у чомусь.

Американський соціолог А. Маслоу запропонував ієрархію людських потреб, яка складається з п'ятих рівнів:

- 1) фізіологічні (потреби в їжі, повітрі, русі тощо);
- 2) екзистенціальні (потреби у самозбереженні, впевненості у наступному дні);
- 3) соціальні (потреби у спілкуванні, належності до колективу);
- 4) потреби престижу (потреба в повазі, визнанні, службовому просуванні);
- 5) духовні (самовиявлення через творчість).

Найвищий рівень потреб становлять усвідомлення і засвоєння цінностей. Ціннісна орієнтація формує настанову діяльності, яка в свою чергу значною мірою визначає спрямованість соціальної поведінки особистості.

Умови діяльності можуть виступати у вигляді: предметних ситуацій; умов спілкування; існуючих норм і цінностей соціальної спільноти і суспільства взагалі; існуючих соціальних інститутів; особливостей соціальних організацій, в які включено індивідів; соціальних статусів, які вони займають та соціальних ролей, які вони виконують відповідно до соціальних статусів. Умови діяльності детермінують соціальну поведінку особистості. Важливим фактором поведінки і діяльності будь-якого соціального суб'єкта, — чи то особистість, група, або суспільство взагалі — є соціальний інтерес. В основі інтересів лежать потреби людей, інтерес є результатом усвідомлення будь-якої потреби. Втілення потреби в інтерес, а інтересу в мету — це дві стадії діяльності суб'єкта, кожна з яких може бути охарактеризована як мотив діяльності. Мотив діяльності — це конкретні внутрішні спонуки до дії, які є відображенням у свідомості людей їх об'єктивних потреб та інтересів. Вони обумовлюють розробку цілей діяльності. Поряд із внутрішніми спонуканнями до діяльності (мотивами) на стадії переходу від інтересу до мети існують і зовнішні імпульси або стимули. Стимули — це об'єктивні фактори, що включені у різні сфери життєдіяльності суспільства. На відміну від мотивів стимули включають елементи, що виражають специфіку зовнішнього середовища.

Взаємодія мотивів і стимулів створює механізм мотивації соціальної діяльності особистості. Цей механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів, які не лише виконують функцію мотивації соціальної діяльності, але й є функцією формування диспозицій особистості, які фіксуються в настановах різного рівня. Диспозиції особистості, що формуються внаслідок взаємодії стимулів і мотивів у конкретних умовах навколишнього середовища, виступають як механізми саморегуляції соціальної поведінки особистості.

У соціальній поведінці як зовнішньому прояві діяльності виявляється конкретна позиція людини, її настанова. У процесі соціальної поведінки особистості настанова виконує дві функції: як регулятор її соціальної поведінки, визначаючи її загальну спрямованість, та як ставлення діючого індивіда до інших людей і до об'єктів навколишнього середовища, тобто виступає як відносини особистості. Слід зазначити, що люди взаємодіють один з одним як індивіди, що перебувають на певному рівні розвитку суспільства і відчують на собі його вплив. Саме тому їх особисте ставлення один до одного, яке складається на засадах прийнятих (або неприйнятих) норм та цінностей да-

ного суспільства, постійно відтворює соціальні відносини. У процесі взаємодії індивідів не тільки реалізуються вже створені соціальні відносини, але й формуються нові, відповідно до умов життя. Таким чином, як соціальні, так і індивідуальні відносини не можна зрозуміти у відриві одне від одного.

Соціальна поведінка — це якісна характеристика соціальної дії та взаємодії, це те, як людина поводить себе в тій або іншій ситуації, у тому або іншому соціальному середовищі. Отже, соціальна поведінка — спосіб виявлення особистістю переваг, мотивів, настанов, можливостей та здібностей у соціальній дії або взаємодії.

Соціальна поведінка може залежати від багатьох факторів.

1. Індивідуальні емоційно-психологічні властивості суб'єкта соціальної взаємодії (наприклад, це може бути непередбаченість, епатаж, або, навпаки, розсудливість, поміркованість, зовнішній спокій).

2. Особиста (групова) зацікавленість у подіях, що відбуваються (наприклад, депутат наполегливо лобює законопроект, хоча при обговоренні інших питань він є достатньо пасивним).

3. Адаптивна поведінка — поведінка, яка пов'язана з необхідністю пристосовуватися до об'єктивних умов життя.

4. Ситуативна поведінка — поведінка, яка обумовлена обставинами, що реально виникли, коли суб'єкт у своїх діях вимушений враховувати цю ситуацію.

5. Поведінка, яка обумовлена моральними принципами та цінностями.

6. Компетентність особистості в тій чи іншій політичній ситуації або політичних діях. Сутність компетенції полягає в тому, наскільки добре суб'єкт володіє ситуацією, розуміє те, що відбувається, знає «правила гри» та вміє їх використовувати.

7. Поведінка, що обумовлена різного роду маніпулюванням (наприклад, коли неправдою, популістськими обіцянками людей примушують поводитися певним чином).

8. Насильницьке примушування до певного виду поведінки.

Також на характер поведінки впливають мотивація та ступінь залучення особистості до тієї або іншої події чи процесу.

Можна виділити чотири рівні соціальної поведінки: реакція суб'єкта на актуальну ситуацію, на ті або інші події, що змінюють одна одну; звичні дії або вчинки, що виступають як елементи поведінки, в яких відбивається стійке ставлення одного суб'єкта до інших; цілеспрямо-

вана послідовність соціальних дій та вчинків у тій або іншій сфері життєдіяльності для досягнення суб'єктом більш віддалених цілей (наприклад, вступ до ВНЗ, здобуття фаху, створення сім'ї); реалізація стратегічних життєвих цілей.

§ 3. Соціалізація людини

Опосередковуючою ланкою між цілями суспільства й особистості виступає та чи інша соціальна система. Існують два механізми, які інтегрують особистість у соціальну систему: соціалізації та соціального контролю. Предметом нашого дослідження є процес соціалізації. Механізм соціалізації розглядається як засоби, за допомогою яких культурні зразки — цінності, погляди, мова та ін. — формують основні параметри особистості (свідомість, почуття, здібності і т. ін.) у процесі навчання та виховання, опанування соціальних ролей. **Соціалізація** — це процес інтеграції індивіда в суспільство, у різні типи соціальних спільностей (група, соціальний інститут, соціальна організація) через опанування ним елементів культури, соціальних норм та цінностей, на засадах яких формуються соціально значущі риси особистості. Процес соціалізації за своєю суттю є культурним процесом, якщо розглядати культуру не просто як сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людиною, а насамперед з точки зору діяльності, яка має результатом і ту саму сукупність цінностей, і саму людину як найважливішу з них; діяльності, яка перетворює скарб людської історії на внутрішній скарб особистості і творчої діяльності з вироблення нових матеріальних та духовних цінностей, тобто єдиного у своїй основі процесу розвитку людських здібностей, які виявляються як предметно, так і духовно. Цей процес складається з виховання й освіти як специфічних засобів соціалізації людини та включає її у процес суспільного виробництва, у суспільно-історичну людську життєдіяльність.

Культура в цьому плані виконує багато функцій. Перш за все вона є засобом зберігання та трансляції людського досвіду, тобто її можна визначити як соціальну пам'ять. Культура поєднує духовні багатства, що нагромаджені людством у минулому, та духовні цінності сучасного суспільства і завдяки тому вона виконує освітню, виховну, комунікативну та регулятивну функції. Індивід стає особистістю шляхом

засвоєння культури: цінностей, норм, звичаїв, традицій його соціальної групи, суспільства, мови та певних знань. Без перебільшення можна сказати, що культура робить людину людиною. Вона здійснює соціальний контроль, стимулює та регулює поведінку людей. Як засіб соціального впливу культура забезпечує опанування та перетворення світу, тобто має інноваційну функцію. Культура також виконує функції інтеграції та диференціації суспільства. Освоєння культури створює у людей почуття належності до певної групи, нації, народу та ін., тому культура забезпечує цілісність спільностей, суспільства. Однак, якщо культура поєднає одні з них, протиставляючи іншим, то вона є джерелом дезінтеграції.

Значне місце у розвитку особистості й суспільстві посідає *освіта*. Протягом тисячоліть соціальний прогрес усього людства та окремих країн не був безпосередньо пов'язаний з освітою, яка була надбанням лише вузького, привілейованого прошарку населення. Нині освіта є потенційно могутнім чинником соціально-економічного, науково-технічного і культурного розвитку суспільства. Вона проникає у всі клітини соціального організму, бере на себе відповідальність у вихованні молоді, розвитку людини, у підготовці кваліфікованих кадрів для всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Розвиток науково-технічного прогресу, постійно прискорюваний процес оновлення знань передбачають і потребують високої професійної й загальнокультурної підготовки кожної людини, створення умов для безперервного самовдосконалення особистості. В усьому світі сьогодні зростає кількість молоді, що навчається. Освіта являє собою процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок з метою підготовки людини до життя і праці. Вона є найважливішою, стрижневою сферою духовного зростання людини, формування інтелектуального й етичного потенціалу суспільства.

Не менш важливим є виховання. *Виховання* — це процес систематичного і цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою її підготовки до соціально значущої діяльності (виробничої, політичної, художньої та ін.). Виховання тісно пов'язане з освітою і навчанням. Цілі, зміст і організація виховання визначаються пануючими суспільними відносинами.

Таким чином, культура являє собою не що інше, як якісно визначений конкретно-історичний спосіб розвитку (творення і відтворення) людини, тобто розвиток сутності людини. Процес створення і відтво-

рення сутності людини є процесом її соціалізації, який реалізується в конкретних методах, засобах і формах виховання і освіти.

Тут же встановлюються зразки спілкування, те, що соціологи називають соціальною взаємодією. Її можна визначити як процес, в якому люди діють та впливають один на одного, внаслідок чого коригують свою діяльність і свою поведінку.

Соціалізація, тобто шляхи, якими люди опановують суспільний досвід, набувають досвіду та одержують атит'юди¹, відповідні їхнім соціальним ролям, має дві цілі: сприяти взаємодії через соціальні ролі та забезпечувати збереження суспільства передачею новим членам відповідних переконань та зразків поведінки.

У процесі соціалізації можна виділити два структурні елементи: соціальну адаптацію та інтеріоризацію. Процес *адаптації* означає *приспосовування людини до соціально-економічних умов, до рольових функцій, соціальних норм, які складаються на різних рівнях життєдіяльності суспільства, до соціальних груп і соціальних організацій, соціальних інститутів, які виступають як середовище її життєдіяльності*. *Інтеріоризація* — це процес включення соціальних норм та цінностей до внутрішнього світу людини. Характер перетворення соціальних норм, цінностей та інших компонентів навколишнього середовища на внутрішнє «Я» зумовлений структурою кожної конкретної особистості, яка сформована попереднім досвідом. Особистість не розчиняється у середовищі, а ставить до нього активно, маючи певну автономність. Взаємодія соціальної системи і особистості здійснюється за допомогою певних механізмів впливу не тільки з боку соціальних систем на соціальні якості індивідів, а й навпаки — особистість може впливати на зміну соціальної системи, виступаючи як суб'єкт соціальної взаємодії. Перше розглядається як механізм соціалізації, друге — як механізм зміни соціальної системи.

Можна сказати, що у фазі соціальної адаптації поведінка особистості значною мірою регулюється немовби «зовні». Зрозуміти це допомагають чотири психологічних механізми соціалізації дітей: *імітація* — усвідомлене прагнення копіювати поведінку батьків і вчителів, які є для дітей зразками; *ідентифікація* — засіб, яким діти сприймають і засвоюють цінності, в які вірять батьки та інші дорослі; *сором* та

---

¹ Атит'юди (соціальні настанови) — суб'єктивні орієнтації індивідів як членів соціальної спільності на ті чи інші цінності, які диктують індивідам певні соціально ухвалені способи поведінки.

провина — негативні механізми, що забороняють чи стримують деякі види поведінки. Сором звичайно асоціюється з відчуттям викриття та ганьби; почуття провини може виникати незалежно від того, знає хто-небудь про поганий вчинок чи ні.

Щодо інтеріоризації, то тут поведінка особистості регулюється немовби «зсередини», за допомогою самосвідомості людини, здатності до рефлексії, до морального та емоційного переживання; зовнішній нагляд дедалі більше поступається місцем самоконтролю, «сором» перед іншими при порушенні суспільних норм — почуттю «провини», яка переживається зсередини.

У процесі соціалізації виділяють також три етапи: дотрудовий, трудовий, посттрудовий, які мають певні особливості.

Деякі соціологи вважають, що слід говорити не лише про соціалізацію, але й про ресоціалізацію особистості, адже властивості особистості, які сформовані раніше, протягом життя можуть змінюватися. Ресоціалізація означає опанування нових цінностей і ролей для заміни тих, що раніше були недостатньо засвоєні чи не відповідають новій ситуації. Ресоціалізація може виявлятися у чому завгодно: від занять з виправлення навичок читання, до професійної перепідготовки людей, робочі місця яких ліквідовано у зв'язку з новими економічними умовами. Прикладом такої ресоціалізації може бути й така її форма, як психотерапія. Люди, які проходять лікування, намагаються розібратися зі своїми конфліктами і змінити дещо у поведінці, базуючись на цьому розумінні. Перебування в місцях позбавлення волі та набуття там трудових навичок також є прикладом ресоціалізації.

Таким чином, процес соціалізації забезпечує спадкоємність історичного розвитку. Через соціалізацію індивіди успадковують соціальний досвід, перетворюючи його на власні настанови, орієнтації, навички, здібності. Вплив соціальної системи, відбиваючись крізь внутрішнє «Я» людини, виявляється у зміні її поведінки, яка починається з порушення рівноваги в її адаптації до особливостей даної системи і закінчується стабілізацією, але вже на новому рівні.

Факторами, які визначають соціальні зміни, є об'єктивні передумови, а також індивідуальні особливості особистості та специфіка її взаємодії із середовищем.

Істотним моментом соціалізації людини є розвиток її соціальної активності, що виявляється в поведінці особистості та її діяльності. **Соціальна активність** особистості — це системна соціальна якість,

в якій виявляється та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв'язків особистості із соціумом, рівень перетворення особистості в суб'єкта суспільних відносин. Соціальна активність є вихідною соціальною якістю, що відображає цілісне, стає активне ставлення до суспільства, проблем його розвитку і визначає якісні особливості свідомості, діяльності та становища особистості. Соціальна активність характеризується не тільки усвідомленням та прийняттям інтересів суспільства і певних спільнот, але й готовністю та умінням реалізовувати ці інтереси, активною діяльністю самостійного суб'єкта. Важливими ознаками соціальної активності особистості є сильне, стає прагнення впливати на соціальні процеси та дієва участь у суспільних справах, прагнення змінити, перетворити або, навпаки, зберегти, зміцнити існуючий соціальний лад, його форми та елементи.

Процеси оновлення та розвитку суспільства неможливі, якщо до них не залучити основну масу населення, якщо соціальна активність має низький рівень, якщо відсутній розвиток її нових нетрадиційних форм. Однак ця потреба суспільства нині не задовольняється. Існує суперечність між необхідністю розвитку творчої активності та реальним станом активності мас, між цією потребою та деструктивними, негативними і дестабілізуючими факторами прояву активності. Більше того, сучасні дослідники соціально-економічних процесів запровадили нове поняття «соціальне виключення» (social exclusion), яке відображає явище, що істотно перешкоджає розвитку соціальної активності. Безробіття та «нова бідність», що притаманні як промислово розвинутому світу, так і посткомуністичним країнам (хоч і різною мірою), а також соціальні наслідки глобалізації сприяють поширенню такого явища, як «соціальне виключення». Перш за все це поняття стосується тривалого безробіття, некваліфікованої праці та статусу емігрантів.

Основу концепції соціального виключення становлять три парадигми.

Парадигма солідарності розглядає соціальне виключення як розрив соціальних зв'язків, відсутність взаємовідносин між індивідом та суспільством, тобто розглядається, з яких соціальних інститутів виключаються індивіди та групи. Соціальне виключення — це загроза моральній спільності та системі цінностей, що становлять основу соціального ладу.

Парадигма спеціалізації трактує соціальне виключення як наслідок індивідуальної поведінки, розподілу праці та обміну в цій сфері, дискримінації та нереалізованих прав і свобод.

Парадигма монополії уявляє суспільство як ієрархічну структуру з різними групами, що контролюють ресурси. Такий стан породжує несправедливість. Діє ієрархія включень та виключень. Ті, хто мають ресурси, солідаризуючись усередині своєї групи, не допускають до неї інших: обмежують доступ до освіти, професії, культури, послуг і т. ін.

Таким чином, соціально продукується особистість виключеного індивіда. Бідність — це часткова форма соціальної виключеності. Велике значення мають характер, період і темпи зубожіння, а також його масштаби. Існують різні методологічні підходи до дослідження соціальної виключеності — груповий, інституційний та правовий. Правовий підхід концентрує увагу на реалізації прав, що впливають на добробут та забезпечення засобів існування, на соціальних гарантіях та стандартах, тобто на комплексі соціальних прав у суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Дайте поняття особистості та розкрийте специфіку соціологічного підходу до аналізу особистості.
2. Охарактеризуйте соціальну якість особистості.
3. Наведіть визначення поняття соціального статусу та охарактеризуйте його види.
4. Розкрийте зміст поняття «соціальна роль».
5. У чому полягає сутність процесу соціалізації та яка його структура?
6. Розкрийте зміст поняття «соціальна активність особистості».

Література

- Васильчук, Ю. А. Социальное развитие человека. Фактор социума [Текст] / Ю. А. Васильчук // Обществ. науки и современность. — 2003. — № 6. — С. 28–41; 2004. — № 1. — С. 5–17.
- Заславская, Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе [Текст] / Т. И. Заславская // Обществ. науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 5–17; № 4. — С. 13–26.
- Злобіна, О. Категорія «особистість» у системі понять соціологічної теорії [Текст] / О. Злобіна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 121–135.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. Г. Городяненко. — К. : Академія, 2008. — 544 с.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. Н. П. Осипової. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 336 с.

Розділ 7

Соціологія сім'ї

§ 1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу

Людина нерозривно пов'язана з іншими людьми, суспільством. Ці зв'язки, виступаючи як умови й обставини її життя і діяльності, формують її духовний світ, поведінку. І найважливіше місце тут посідає сім'я. *Закономірності виникнення, функціонування і розвитку сім'ї як соціального феномену, який поєднує у собі риси соціального інституту і малої соціальної групи, вивчає галузь соціології — соціологія сім'ї.*

Соціологія сім'ї як теорія «середнього рівня» розглядає особливу сферу життєдіяльності та культури узгоджено діючої групи людей (сім'ї), які пов'язані сімейно-родинними відносинами, фокусуючи увагу на спільній життєдіяльності членів, тобто на сімейному способі життя. Соціологія сім'ї має справу з груповим, а не індивідуальним суб'єктом життєдіяльності. Підкреслюючи групову якість сімейної життєдіяльності, соціологія сім'ї розглядає індивіда як члена сім'ї, як складову частину цілого, досліджуючи особистість насамперед крізь призму соціокультурних внутрішньосімейних ролей, сімейної належності особистості. В соціології сім'ї особистість постає конкретно як чоловік або дружина, батько або мати, син або дочка.

Індивідуальна своєрідність накладає відбиток на стиль виконання внутрішньосімейних ролей, який виявляється через конфігурації між-особистісних взаємозв'язків і взаємовідносин. Соціологія сім'ї вивчає сімейно-родинні форми спільного життя малої групи людей, сімейний спосіб життя порівняно з поодиноким-парубочьким, вивчає в єдності

і цілісності взаємозв'язок батьківства — подружжя — спорідненості, тобто власне сім'ю.

Посередницька роль сім'ї в узгодженні інтересів особистості і суспільства (держави) є предметом власне соціологічного дослідження сім'ї. Ступінь узгодженості — розузгодженості цих інтересів визначає різноманітні наслідки для особистості, сім'ї і суспільства, що і фіксується у соціології сім'ї.

Отже, соціологія сім'ї вивчає типи соціальних відносин, що характерні для сім'ї; чинники, що визначають чисельність і структуру сімейної спільноти; зв'язок сім'ї з іншими соціальними спільнотами і сферами соціального життя; суспільні функції сім'ї та її особливості як соціального інституту, як психологічної групи; мотивацію шлюбів та розлучень, а також соціальні та психологічні фактори, які сприяють плануванню сімейного життя, виникненню та подоланню внутрішньосімейних конфліктів; інтеграції та дезінтеграції сім'ї; історичні типи і форми шлюбно-сімейних відносин, тенденції та перспективи їх розвитку.

Центральною рядоутворюючою категорією цієї галузі соціологічного знання є поняття сім'ї. *Сім'я* — це соціальний інститут (з точки зору суспільного санкціонування шлюбно-сімейних відносин) і разом з тим мала соціальна група, що володіє історично означеною організацією, члени якої пов'язані шлюбними або родинними відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною відповідальністю, соціальна необхідність в якій обумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення. Як основний соціологічний підхід до дослідження сім'ї виступають соціальний інститут і мала група.

Сім'я аналізується як інститут тоді, коли особливо важливо з'ясувати, наскільки спосіб життя сім'ї, її функціонування в певних рамках відповідають чи не відповідають тим чи іншим сучасним суспільним потребам. Розглядаючи сім'ю як соціальний інститут, вивчають: суспільну свідомість у сфері шлюбно-сімейних відносин, узагальнені характеристики сімейної поведінки окремих груп населення за різних економічних та культурних умовах, вплив суспільних потреб на характер відносин та спосіб життя сім'ї; причини та наслідки недостатньо високої ефективності функціонування інституту сім'ї за тих чи інших умов; соціальний механізм зміни сімейних норм та цінностей; ефективність реалізації інститутом сім'ї своїх основних

функцій за різних ідеологічних, політичних, соціально-економічних та культурних умов; співвідношення зразкових сімейних норм і цінностей та реальної поведінки членів сім'ї і т. д.

Аналіз сім'ї як соціального інституту дає змогу виділити такі дуже важливі для вивчення питання: яким чином трансформація, розвиток потреб суспільства впливають на характер шлюбно-сімейних відносин і спосіб життя сім'ї; які типи сімейної поведінки повинні вважатися дисфункціональними стосовно суспільних потреб; чим відрізняються сімейні норми і цінності у різних культурах і за різних політичних, ідеологічних і соціально-економічних умов; який соціальний механізм змін цих норм і в якому напрямі вони змінюються; яким чином відбувається соціальне регулювання сімейної поведінки і стосунків у сім'ї; яке співвідношення норм, цінностей, приписуваних зразків поведінки та інших елементів суспільної ідеології у сфері шлюбно-сімейних відносин і реального виконання ролей, особливостей поведінки і стосунків подружжя.

Як *малу соціальну групу* сім'ю розглядають у тих випадках, коли дослідженню підлягають відносини між індивідами, з яких складається сім'я. У процесі аналізу сім'ї як малої групи доцільно виділити три основних типи характеристик.

1. Характеристики групи взагалі: цілі та завдання сімейної групи; склад і структура сім'ї, її соціально-демографічний склад, групова згуртованість, групова діяльність та характер групової взаємодії сімейної групи, структура влади, комунікацій у сім'ї та ін.

2. Характеристики зв'язків та відносин сімейної групи з ширшими суспільними системами в межах соціальної структури суспільства. Тут насамперед слід виділити функції сім'ї стосовно суспільства.

3. Цілі, завдання та функції щодо індивіда, групова регуляція поведінки та взаємодій індивідів у сім'ї, груповий контроль, групові санкції, сімейні цінності, норми та зразки поведінки, включення індивіда в сім'ю, його задоволеність перебуванням у сім'ї та її функціональними вимогами і т. ін.

Кожний з цих підходів до вивчення сім'ї має свою специфіку. Парадигма соціального інституту орієнтована в основному на зовнішні зв'язки сім'ї, водночас її внутрішні зв'язки досліджуються крізь призму понять, що характеризують малу групу. Сьогодні є достатні передумови для визначення питання про інтеграцію двох зазначених підходів у межах зображення сім'ї як соціальної системи.

§ 2. Соціальні функції сім'ї

Під **соціальними функціями** сім'ї слід розуміти *спосіб виявлення активності, життєдіяльності сім'ї та її членів*. Можна виділити функції суспільства щодо сім'ї, сім'ї щодо суспільства, сім'ї щодо особистості та особистості щодо сім'ї. У зв'язку з цим функції сім'ї можна розглядати як соціальні (стосовно суспільства) та індивідуальні (щодо особистості). Функції сім'ї тісно пов'язані з потребами суспільства в інституті сім'ї та з потребами особистості за належністю до сімейної групи. Функції сім'ї глибоко історичні, тісно пов'язані з соціально-економічними умовами життєдіяльності суспільства, тому з часом змінюються характер функцій та їх ієрархія.

Можна виділити найважливіші типи функцій сім'ї, які подані у зв'язку з основними сферами її життєдіяльності: репродуктивна, виховна, господарсько-побутова, функція дозвілля, емоційна (табл. 3).

Таблиця 3

Основні функції сучасної сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Репродуктивна	Біологічне відтворення суспільства	Задоволення потреби в дітях
Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримання культурної неперервності суспільства	Задоволення потреби у батьківстві, контактах з дітьми, їх вихованні, самореалізації в дітях
Господарсько-побутова	Підтримання фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми	Отримання господарсько-побутових послуг одними членами сім'ї від інших
Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх та непрацездатних членів суспільства	Отримання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших (у разі непрацездатності або в обмін за послуги)
Сфера первинного контролю	Моральна регламентація поведінки членів сім'ї в різних сферах життєдіяльності, а також відповідальності та зобов'язань у відносинах між подружжям, батьками та дітьми, представниками старшого та середнього поколінь	Формування та підтримка правових і моральних санкцій за порушення моральних норм взаємовідносин між членами сім'ї

Продовження табл. 3

Сфера сімейної діяльності	Суспільні функції	Індивідуальні функції
Сфера духовного спілкування	Розвиток особистості членів сім'ї	Духовне взаємозбагачення членів сім'ї. Зміцнення дружніх основ шлюбного союзу
Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам сім'ї. Відтворення соціальної структури	Задовільнення потреб у соціальному просуванні
Дозвільна	Організація раціонального дозвілля. Соціальний контроль у сфері дозвілля	Задоволення потреб у спільному проведенні дозвілля, взаємозбагачення інтересів вільного часу
Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів та їх психологічна терапія	Отримання індивідами психологічного захисту емоційної підтримки в сім'ї. Задоволення потреб в особистому щасті та коханні

Сім'я відіграє ключову роль у практичному розв'язанні соціально-економічних та духовно-моральних питань життєдіяльності суспільства. У сім'ї відображаються всі суспільні процеси, вона зазнає впливу всіх суспільних диспропорцій, суперечностей. Успішне виконання сім'єю своїх функцій визначається не тільки її внутрішнім станом, але і соціальним здоров'ям суспільства.

Для сучасного розвитку нашого суспільства, коли воно переживає гострі економічні та політичні труднощі (що, звичайно, відбивається на сім'ї), характерне зростання ролі та значення сім'ї. Пояснюється це її специфічними функціями, виконуючи які, вона забезпечує фізичне та духовне відтворення населення.

§ 3. Фази та типи розвитку сім'ї

Сім'я у своєму розвитку пройшла такі фази: проміскуїтет, кровно-споріднена сім'я, пуналуальна сім'я, синдіасмічна сім'я і моногамна сім'я. Загальною тенденцією, яка характеризує розвиток сім'ї, є звуження кола статевих партнерів й укріплення зв'язків, що об'єднують членів сім'ї.

Проміскуїтет — форма спільного життя, яка характерна для нижчого ступеня дикунства, за якого не було відокремлених сімейних груп, сімейне життя було ідентичне суспільному, тобто між членами суспільства існували необмежені статеві зносини, які не регулювали-

ся ніякими нормами. Згодом відбулося обмеження статевого спілкування і починали виокремлюватися групи, між якими таке спілкування було дозволене. Цей процес, безумовно, був тривалим і привів до виникнення особливої форми сім'ї — кровноспорідненої.

Кровноспоріднена сім'я — форма групового шлюбу, за якої статеві стосунки дозволені лише між членами роду або племені, що належать до одного покоління. Усі, хто належать до одного покоління, тобто брати і сестри, незалежно від ступеня їх спорідненості, утворюють одну сім'ю. Така сім'я є ендогамною спільнотою, бо включає людей одного покоління, що належать лише до одного роду або племені. Звуження кола статевих партнерів привело до виникнення більш розвиненої форми сім'ї — пуналуальної.

У пуналуальній сім'ї зі статевих стосунків вилучаються найближчі кровні родичі по жіночій лінії, а пізніше ця заборона поширюється й на решту більш віддалених родичів того самого покоління. Цьому типу сім'ї усе ще притаманний груповий шлюб, однак принцип ендогамії замінюється екзогамією, тобто можна сказати, що це шлюб між людьми, які належать до одного покоління, але до різних родів. Таким чином, пуналуальна сім'я є формою шлюбних стосунків, за якої шлюбними партнерами є група сестер з одного роду і група братів з іншого роду. В межах такого типу сімейного життя дедалі більше поширюються стійкі і тривалі зв'язки між одним чоловіком й однією жінкою; це перший крок до появи парного шлюбу.

Синдіасмічна сім'я — перехідний історичний тип сім'ї, що виникає на межі дикунства і варварства, в якій один чоловік живе з однією жінкою, а полігамія залишається виключним правом чоловіка. Шлюбні зв'язки легко розриваються, і тоді діти залишаються з матір'ю. Регулюючи статеві стосунки певного чоловіка й певної жінки, синдіасмічна сім'я вважала дійсним біологічного батька і створювала умови для появи моногамної сім'ї, яка виникає за часів розкладу родового ладу, утворення приватної власності і класів.

Моногамна сім'я відзначається тісним зв'язком між одним чоловіком і однією жінкою. Безпосередньо причиною виникнення моногамної сім'ї було прагнення забезпечити безперечність батьківства і право потомства на володіння сімейним майном. Зміцнення моногамної сім'ї відбувалося у період розкладу старого родинного ладу і виникнення нових форм людських спільнот. Таким чином, історично сім'я розвивалася від нерегульованих статевих зносин до обмежених у моногамній сім'ї.

Можна сконструювати три ідеальні історичні типи моногамної сім'ї: патріархальний (традиційний), дітоцентристський (сучасний) і подружній (постсучасний).

Патріархальний тип сім'ї найбільш *архаїчний, який характеризується залежністю дружини від чоловіка і дітей від батьків*. Панування чоловіка виявляється в тому, що в його руках зосереджені економічні ресурси, він приймає основні рішення, згідно з якими сімейні ролі чітко розподілені. У традиційній сім'ї панує абсолютна батьківська влада та авторитарна система виховання. Суть патріархальної моногамії спрощено можна звести до двох принципів: жорстка статевікова субординація і відсутність індивідуальної виборності на всіх стадіях сімейного циклу.

Дітоцентристський тип сім'ї формується в Європі з другої половини XIX ст. Йому *властиві підвищення ролі приватного життя, почуттєві сторони шлюбу та інтимності*. Більш-менш рівноправні стосунки між чоловіком і дружиною привели до появи стійкої залежності експресивної задоволеності від подружньої, а також до усвідомлення того, що сексуальність у межах шлюбу не зводиться до дітонародження. Дітоцентристська сім'я за природою є малодітною.

Зародження виборності у передшлюбний період визначило нову сімейну стратегію. Через те що вибір — основа особистості, спільне мешкання чоловіка і дружини в умовах відсутності ритуалізованих очікувань й однозначно закріплених ролей потребує взаємної адаптації їх індивідуальних планів і стереотипів поведінки. Інакше кажучи, має виникнути ряд тісно пов'язаних між собою пристосованих стосунків, кожний з яких впливає на стабільність індивідуальної сім'ї.

Подружній тип моногамної сім'ї зароджується останніми десятиліттями. У такій сім'ї *стратегічні відносини визначаються не спорідненістю (як у патріархальній) і не батьківством (як у дітоцентристській), а властивістю*. Норма сімейного життя змінюється: батьки в такій сім'ї відмовляються повністю підкоряти власні інтереси інтересам дітей. Акцент на подружнє життя означає можливість більш повної реалізації особистісної взаємодії чоловіка і дружини, яка регулюється моральними принципами та іманентними цінностями. У сучасній сім'ї виробляється антирутинний механізм — автономія подружжя. Інтереси кожного з подружжя є ширшими за сімейні, і коло значущого спілкування для кожного з них виходить за межі подружнього життя. При цьому слід відзначити взаємозв'язок і взаємодоповнюваність механізмів стійкості (адаптація, інтимність) і розвитку (автономія).

У цілому можна говорити про еволюцію моногамної сім'ї від патріархального типу до подружнього.

Типи сімейних структур, які визначаються за критеріями батьківства — шлюбу — спорідненості, різноманітні і підкреслюють будь-які властивості, пов'язані з лініями батька або матері. У зв'язку з цим розрізняють соціальне батьківство і фізіологічне батьківство та відповідно материнство.

За критерієм влади розрізняють патріархальні сім'ї, де батько є главою сімейної «держави», і матріархальні сім'ї, де найвищим авторитетом вважається мати. Якщо ні батько, ні мати не виконують чітко визначених функцій глави сім'ї, а переважає ситуаційний розподіл влади між ними, слід говорити про егалітарні сім'ї (егалітарність розуміється як рівний вплив подружжя, із взаємозамінними ролями). Виділяють ще так звану партнерську сім'ю, де відбувається спільне обговорення рішень, причому якщо чоловік має більший вплив, то таку сім'ю називають партнерською сім'єю з домінуванням чоловіка, якщо дружина — то з домінуванням дружини. Крім того, виділяють сім'ї, в яких прийняття рішень належить одному з подружжя, — автономні сім'ї.

За критерієм соціального стану подружжя (або батьків подружжя) сім'ї можуть бути гомогенними, якщо подружжя приблизно з однієї соціальної страти, і гетерогенними, якщо вони походять з різних соціальних груп, каст, класів.

У сучасних урбанізованих агломераціях найбільш поширені **нуклеарні сім'ї**, які складаються з батьків та їх дітей, тобто з двох поколінь. Розширена сім'я являє собою дві нуклеарні сім'ї й більше з єдиним домогосподарством і складається з трьох і більше поколінь — прабатьків, батьків і дітей (онуки).

У **повторних сім'ях** (які основані на повторному шлюбі) разом з подружжям можуть мешкати діти даного шлюбу і діти попереднього шлюбу кого-небудь з подружжя, які мають рідного батька або матір. Зростання розлучень збільшує частку повторних сімей, які у минулому виникали з причин попередньої смерті одного з подружжя, і діти в них набагато рідше могли мати при одній матері двох батьків (при одному батькові двох матерів).

Репродуктивна сім'я складається з батьків і неповнолітніх дітей, **орієнтаційна сім'я** — це батьківська сім'я, з якої вийшли дорослі діти, які мають свої репродуктивні сім'ї.

У соціології та демографії за кількістю дітей сім'ї поділяють на три типи: малодітні, середньодітні і багатодітні.

Нові форми сім'ї. шлюбні контракти на певний період часу; шлюб з випробним терміном (без народження дітей); груповий шлюб, полігінія, «серійна моногамія», тобто багаторазовий вступ до шлюбу; «консенсуальний шлюб», тобто шлюб за згодою сторін, але без його реєстрації; «візитні союзи», тобто роздільне проживання подружжя із зустрічами на короткий час — час нанесення візиту; шлюб між особами однієї статі; сімейне життя в комуні (типу ізраїльських кібуців або сімейних комун в американському суспільстві).

§ 4. Тенденції шлюбно-сімейних відносин в Україні

Функціонування сім'ї в кризовий період розвитку країни визначається закономірностями різних родів спільності.

По-перше, на трансформацію цього соціального інституту впливають довгострокові тенденції, які притаманні будь-якому індустріальному суспільству в цілому. Вони визначають генеральний напрям шлюбно-сімейних процесів.

По-друге, на сім'ю суттєво впливають середньострокові та короткострокові тенденції розвитку суспільства, які обумовлені власне кризою останнього. Саме вони ініціюють ті шлюбно-сімейні процеси, яких не було б, якщо б вони не виявилися так виразно за умов інших конкретних форм суспільного розвитку.

Особливості зміни сім'ї, які спостерігаються та фіксуються емпірично, є результатом взаємодії цих двох груп чинників. Можна також визначити деякі обставини економічного і культурного характеру, які обумовлюють розвиток сім'ї. Нестабільна економічна ситуація в країні, зміна морально-етичних орієнтирів призвели до руйнування сімейних відносин, зростання рівня дитячої бездоглядності та безпритульності, збільшення кількості неповних сімей, загострення проблеми насильства в сім'ї. Найбільш уразливими в сучасних соціально-економічних умовах залишаються багатодітні сім'ї. Чітко простежується зниження рівня матеріального забезпечення сім'ї із збільшенням кількості дітей. Найгострішою проблемою сімей особливо багатодітних залишається забезпечення їх житлом. До цього часу в більшості сімей збереглися негатив-

ні гендерні стереотипи у розподілі сімейних обов'язків. Сім'я не виконує повною мірою виховної функції у зв'язку з відсутністю цілеспрямованої, поетапної, організованої системи підготовки майбутніх батьків до виконання соціальних обов'язків чоловіка і дружини, батька і матері, умов для підвищення їх педагогічного рівня.

Серед чинників, які обумовлюють соціальні і демографічні характеристики сім'ї, її структуру, функції та потреби, важливе місце посідає освіта. Рівень освіти впливає також на орієнтації чоловіків і жінок на створення сім'ї, стійкість і стабільність сімейних стосунків, на виконання сім'єю репродуктивної функції.

Сьогодні за умов докорінних змін в українському суспільстві в проведенні соціальної політики необхідно враховувати тенденції розвитку шлюбно-сімейних відносин. Серед них можна назвати такі:

1) сім'я продовжує існувати та зберігати певний авторитет у багатьох людей, незважаючи на кризові явища, які в ній відбуваються;

2) сім'я стає демократичнішою, рівноправною, змінюються ролі подружжя;

3) спостерігається лібералізація міжстатевих стосунків; зростає кількість дітей, народжених поза шлюбом і покинутих дітей.

На фоні зламу звичайних соціальних цінностей сьогодні непомірно зростає гедонізм та індивідуалізм, особливо серед молоді, що створює безпосередню загрозу інституту сім'ї, яка основана на шлюбі. До цього слід додати, що в ході демократизації шлюбно-сімейних норм терпимість з боку громадської думки до альтернативних стилів життя поступово зростає;

4) спостерігається укладення шлюбу за шлюбним договором. Можна припустити, що це явище набуватиме поширення у зв'язку зі зростанням соціальної диференціації суспільства;

5) знижується шлюбний вік. Молодь, що бере шлюб, менше підготовлена до сімейного життя в моральному та матеріальному планах;

6) скорочується дітонароджуваність, зростає нуклеаризація, що впливає на виховання молоді;

7) спостерігається безумовний вплив релігії на формування та життєдіяльність сім'ї;

8) зростає недовгочасність шлюбу і нестабільність соціального інституту сім'ї;

9) зростає сімейна девіація — зловживання алкоголем і наркотиками, сімейне насильство, включаючи інцестуозне.

Зважаючи на складність становища, в якому перебуває сучасна сім'я, необхідно проводити не тільки профілактичну роботу, а здійснити комплекс заходів, спрямованих на його поліпшення та надання допомоги сім'ям, які потрапили у складні життєві обставини. З метою створення умов для утвердження в суспільстві духовно і фізично здорової, матеріально забезпеченої, соціально благополучної сім'ї, забезпечення виконання сім'єю основних її функцій розроблена Концепція Державної програми підтримки сім'ї у 2006–2010 роках.

Розв'язання проблеми можливе шляхом здійснення комплексу взаємопов'язаних заходів, спрямованих на:

економічну підтримку сім'ї з використанням важелів податкової та кредитної політики;

забезпечення відповідного соціального захисту, в тому числі удосконалення механізмів надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям;

здійснення соціального супроводу сімей;

здійснення освітніх, інформаційних заходів, спрямованих на підвищення престижу інституту сім'ї, розв'язання соціальних проблем різних категорій сімей.

Засобами розв'язання проблеми є:

щорічне збільшення обсягів кредитів, що надаються молодим сім'ям для будівництва або придбання житла;

запровадження системи квотування та резервування земельних ділянок місцевими органами виконавчої влади для будівництва житла для молоді;

підвищення рівня державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям до прожиткового мінімуму;

надання державної допомоги сім'ям з дітьми, передусім по догляду за дитиною до трьох років, на рівні прожиткового мінімуму, встановленого законом для дитини відповідного віку;

підвищення ефективності роботи сімейних клубів, інших служб для надання соціально-психологічної допомоги у виконанні батьківських обов'язків;

надання психологічної допомоги сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, насамперед молодим, багатодітним, неповним сім'ям та сім'ям, в яких є батьки-інваліди чи виховуються діти-інваліди та діти з вадами розумового або фізичного розвитку;

удосконалення законодавства з питань запобігання насильству в сім'ї, зокрема в частині встановлення адміністративної відповідальності за пропаганду насильства та жорстокості;

розширення повноважень спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань запобігання насильства в сім'ї;

вдосконалення системи санкцій щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї;

створення дієвої системи надання допомоги потерпілим від насильства в сім'ї;

підготовка та видання спеціальної літератури, створення циклів теле- та радіопередач для батьків з питань виховання дітей;

проведення широкомасштабної інформаційно-просвітницької та роз'яснювальної роботи щодо пропаганди сімейних цінностей та здорового способу життя, зокрема серед молоді;

залучення громадських організацій до виконання інформаційно-освітніх програм з питань сімейних відносин, виховання дітей, формування здорового способу життя.

Виконання Програми дасть змогу підвищити рівень економічного благополуччя та соціального захисту сімей, передусім тих, які мають дітей, створити оптимальні соціально-економічні умови для становлення, розвитку, повноцінного і самодостатнього функціонування сім'ї та виховання в ній дітей, формування культури сімейних відносин, підвищення відповідальності батьків за сім'ю та виховання дітей.

Таким чином, сім'я як одна з найдавніших біосоціальних спільнот нині зазнає величезних змін. Ці зміни мають глобальний універсальний характер і пов'язані з руйнацією традиційних цінностей і форм сімейного життя і шлюбу. Проте це не означає занепаду сім'ї як такої; сучасність відкриває нові обрії у стосунках чоловіка, жінки і дитини. Роль соціології полягає саме в тому, що вона здатна вчасно помітити нові явища, дослідити їх, виявити тенденції і перспективи, нагромадити соціологічну інформацію для вироблення виваженої державної сімейної політики, яка діє в масштабах усієї країни. Це одне з нових і важливих завдань вітчизняної соціології.

Питання для самоконтролю

1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу.
2. Сім'я як соціальний інститут і мала соціальна група.
3. Соціальні функції сім'ї.

4. Типи і фази розвитку сім'ї.
5. Тенденції шлюбно-сімейних відносин в Україні.

Література

- Амджадін, Л. Трансформаційні зміни інституту сім'ї та шлюбних відносин в українському суспільстві: гендерний аналіз [Текст] / Л. Амджадін // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2007. — № 3. — С. 60–74.
- Антонов, А. И. Социально-конвенциональные истоки теории семьи в американском феминизме [Текст] / А. И. Антонов, Т. Ч. Филилипс // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18 «Социология и политология». — 2002. — № 1. — С. 117–128.
- Байдалакіна, А. Теоретичні проблеми визначення поняття «сім'я» в умовах розвитку суспільних наук [Текст] / А. Байдалакіна // Підприємництво, господарство і право. — 2007. — № 3. — С. 52–54.
- Глиняний, В. П. Мета шлюбу за стародавніми законами [Текст] / В. П. Глиняний, Л. В. Глиняна // Актуал. проблеми держави і права. — Одеса : Юрид. літ., 2003. — Вип. 18. — С. 145–150.
- Кравченко, Т. В. Сучасна сім'я у фокусі наукових досліджень [Текст] / Т. В. Кравченко // Український соціум. — 2006. — № 2 (13). — С. 43–48.
- Туляков, В. А. Профілактика насильства в сім'ї: проблеми і перспективи [Текст] / В. А. Туляков // Актуал. проблеми держави і права. — Одеса : Юрид. літ., 2003. — Вип. 18. — С. 764–769.

Розділ 8

Соціологія соціальних відхилень (девіантної поведінки)

§ 1. Соціальні норми: поняття, загальні риси, основні види

Соціальна норма визначає межу, інтервал допустимої (дозволеної або обов'язкової) поведінки, діяльності людей, соціальних груп, соціальних організацій, які історично склались у конкретному суспільстві. Соціальна норма поведінки містить у собі характеристику таких явищ, становищ і процесів, що є закономірними для даної суспільної системи, типовими і корисними для неї за даних історичних умов, відбивають її соціальну природу. Можна зазначити, що норма — це міра корисного, суспільно необхідного функціонування суспільства і його соціальних інститутів, поведінки малих соціальних груп й окремих індивідів. Соціальні норми, подібно до інших цінностей, виконують функції оцінки й орієнтації особистості, спільноти, а також регулюють поведінку та здійснюють соціальний контроль за нею. Вони мають яскраво виражений вольовий характер, але на відміну від індивідуального волевиявлення виражають типові соціальні зв'язки, дають типовий масштаб поведінки. Норма не тільки оцінює й орієнтує подібно до ідей, ідеалів, а й приписує.

У соціальних нормах використовуються три основних способи (методи) соціального регулювання і контролю:

- *дозвіл* — указує на варіанти поведінки, що не заборонені (дозволені). Це найбільш м'який спосіб контролю;
- *припис* — указує на певні, обов'язкові варіанти поведінки;
- *заборона* — указує на варіанти поведінки, що заборонені, але нічого не говорить про варіанти дозволеної поведінки.

Відповідно і всі норми за способом контролю можна розподілити на три групи:

- *дозволяючі* — надають певні права, наприклад право на відпочинок;
- *зобов'язуючі* — накладають певні обов'язки, наприклад обов'язок дітей з утримання батьків;
- *забороняючі* — встановлюють заборони на здійснення якої-небудь конкретної дії (бездіяльності), наприклад на розкрадання чужого майна.

Соціальна норма характеризується такими властивостями, як соціальна обумовленість, або суспільна корисність; обов'язковість; реалізованість у поведінці.

Соціальна обумовленість норми означає її похідність (але не довольність) від характеру соціальних умов. Кожна норма встановлюється тому, що відповідає якимось суспільним потребам, є корисною, вигідною для інтересів якої-небудь соціальної групи (або суспільства в цілому). Але інтереси групи змінюються, те, що вигідно для однієї соціальної групи, стає не вигідним для іншої. Норма, що втрачає свою корисність, відмирає. Тому соціальні норми історично мінливі. З цього випливає, що норми мають не абсолютний, а відносний характер.

Властивість *обов'язковості* вирізняє норму від інших, подібних за формою, велінь — побажання, поради, рекомендації. Без цієї властивості норма втрачає свої контрольні функції.

Втім навіть найкорисніша і необхідніша норма буде неефективною щодо соціального контролю, якщо вона *не реалізується в поведінці людей*. Норма — це ідеальний зразок поведінки, а не сама реальна поведінка. Ефективність соціального контролю визначається ступенем реалізації норм у поведінці людей. Найбільша ефективність виявляється у звичній поведінці: звичка умиватися вранці як спосіб реалізації санітарно-гігієнічних норм є важливішою, ніж умивання з бажання заохочення або страху перед покаранням.

Існують три основні *форми реалізації* соціальних норм: використання, виконання, дотримання.

1. *Використання норми* полягає у здійсненні (або нездійсненні) суб'єктивних прав, наданих нормою. Людина може вступити (або не вступити) у політичну партію, тим самим вона вільна використовувати (або не використовувати) своє право на участь у громадських об'єднаннях.

2. *Виконання норми* полягає у здійсненні суб'єктом обов'язків, покладених на нього нормою. Наприклад, найманий працівник зобов'язаний виконувати умови контракту або колективного договору з роботодавцем.

3. *Дотримання норми* полягає у стримуванні від дії, забороненої нормою. Наприклад, громадянин не здобуває, не зберігає і не носить зброї, забороненої законом.

Для правових норм у тих випадках, коли норма не використовується, не вповнюється або не дотримується, починає діяти особлива форма реалізації — *застосування норми*. Тут норма реалізується шляхом утручання державного органу або посадової особи (вирок суду, штраф за безквитковий проїзд).

Отже, **соціальні норми** — це правила, які виражають вимоги суспільства, соціальної групи до поведінки особистості, групи в їх взаєминах один з одним, соціальними інститутами, суспільством у цілому. Різноманітність соціальної реальності, соціальних потреб породжує і різноманітність норм. Їх класифікують за різними підставами.

За об'єктом, або сферою діяльності, виділяють норми, які діють у сфері певних видів відносин: політичні, правові, економічні, естетичні, релігійні тощо.

За змістом виділяють норми, які регулюють майнові відносини; спілкування; які забезпечують права і свободи особистості; які регламентують діяльність установ, взаємовідносини між державами тощо.

За місцем у нормативно-ціннісній ієрархії розрізняють основні та другорядні; загальні і конкретні норми.

За формою утворення і фіксації — твердо фіксовані та гнучкі норми.

За суб'єктом, носієм норм — загальнолюдські норми, норми суспільства, групові, колективні.

За масштабами застосування — загальні й локальні.

За способом забезпечення — норми, що спираються на внутрішнє переконання, громадську думку або на примус, на силу державного апарату.

За функціями — норми оцінки, орієнтуючі, контролюючі, регламентуючі, каральні, заохочувальні.

За ступенем стійкості (сталості) — норми, які спираються на соціальну звичку, на звичай, традиції, і норми, які не мають такої основи.

Акт поведінки — вчинок — це реакція індивіда на конкретну ситуацію. Якщо обирається варіант поведінки, який порушує соціальні норми, то йдеться про соціальне відхилення. Поняття «відхилення» має значення лише у зв'язку з поняттям «норма» та вже за своїм вихідним визначенням означає щось «ненормальне» з точки зору оцінної норми: якщо є норма, то існує відхилення від неї.

§ 2. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень

Під *соціальною поведінкою, що відхиляється (девіантною поведінкою)*, розуміють: а) вчинок, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам; б) соціальне явище, яке виражає в масових формах людську діяльність, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим, визнаним у даному суспільстві нормам.

У першому значенні девіантна поведінка переважно є предметом дослідження психології, педагогіки, психіатрії, у другому — предметом соціології та соціальної психології (звичайно, це відносний розподіл).

Суспільно негативні процеси та явища, що реалізуються в поведінці людей, вивчає спеціальна соціологічна теорія — соціологія девіантної поведінки.

Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Вивчення природи, видів, причин, тенденцій соціальних відхилень має як наукове, так і практичне значення. Воно повинно служити основою для вдосконалення соціальних відносин та інститутів, а також юридичних норм і практики їх застосування для зміцнення системи соціального контролю, послідовної реалізації заходів морального й правового виховання, соціальної профілактики та відповідальності. Усі ці заходи спрямовані на те, щоб забезпечити максимальне задоволення інтересів суспільства та громадян. Для розкриття природи та причин соціальних відхилень необхідно насамперед, виходити з того, що вони, як і соціальні норми, відображають відносини людей, які складаються в суспільстві.

Соціальна норма та соціальні відхилення — два полюси однієї осі соціально значущої поведінки індивідів, соціальних груп, класів та інших соціальних спільнот. Соціальні відхилення так само різноманітні, як і самі соціальні норми. Більше того, різноманітність відхилень перевищує різноманітність норм, бо норма типова, а відхилення від неї можуть бути індивідуальними. Аморальний вчинок однієї людини може бути зовсім не схожим на вчинок іншої, навіть злочини, ознаки яких чітко зафіксовано у кримінальному кодексі, також різноманітні, як і самі люди, що їх вчиняють.

Незважаючи на різноманітність, соціальні відхилення у кожному суспільстві мають істотні загальні риси, які й дають змогу розглядати в єдиній сукупності такі різні явища, як, скажімо, крадіжка та проїзд на червоне світло світлофора, бюрократизм і порушення законів про охорону природи, пияцтво та самогубство.

Загальні риси соціальних відхилень полягають у їх історичному походженні та причинах існування, а також у соціальних наслідках для суспільства. В історії існує чимало прикладів взаємозв'язку та взаємопереходів різних видів девіантної поведінки, змін їх соціальної оцінки та значущості. Так, діяльність перших християнських громад, які зазнавали переслідувань як злочинні організації, була об'єктивно прогресивною. Пізніше християнство, визнане у різних формах усіма європейськими державами, стає оплотом реакції, мракобісся, жорстко розправляється зі своїми супротивниками, відправляє на шибениці та вогнища справжніх героїв людства.

Відхилення від соціальних норм, незважаючи на значне різноманіття, мають деякі *загальні причини*, які підтримують їх існування, а іноді призводять до їх зростання й поширення. Хоч усі ті причини у своєму конкретному вияві можуть бути різними, а часом і протилежними в різних суспільствах, за своєю суттю вони зводяться до об'єктивних і суб'єктивних суперечностей суспільного розвитку, які порушують взаємодію особистості із соціальним середовищем і спричиняють форми поведінки індивідів (або діяльності соціальних груп), які не узгоджуються з існуючою нормативною системою.

Поведінка людей, що відхиляється, по-перше, існує тому, що нова соціальна система виникає не на порожньому місці, а виростає з ряду елементів попередньої, зруйнованої системи.

По-друге, процес розвитку нової соціальної системи є звичайно нерівномірним, що породжує диспропорції у співвідношенні деяких її

елементів та призводить до відставання деяких з них та до тих чи інших дефектів функціонування.

По-третє, може спостерігатися неповна адаптація системи, що розвивається, до зовнішніх і внутрішніх умов її існування.

Інакше кажучи, соціальний, культурний, технічний розвиток може часом не встигати за суспільними, духовними або економічними потребами, що нещодавно виникли. Усе це в сукупності й служить конкретним джерелом різних негативних явищ.

Отже, *основною причиною соціальних відхилень є суперечність між вимогами нормативної системи та інтересами діючих суб'єктів*. А ця суперечність у своїй основі має соціальний характер.

Попри все різноманіття *наслідків* негативних соціальних відхилень, їх суть є такою: шкода, збиток, який спричиняється інтересам того класу, соціальної групи або суспільства, що встановили і використовують відповідну систему нормативного регулювання. Соціально-негативна поведінка негативно впливає на розвиток особистості, перешкоджає поступальному рухові суспільства.

Якщо розглядати не індивідуальний вчинок, а сукупність вчинків, що відхиляються від соціальних норм, то і тут ми знайдемо ряд особливостей, характерних для всіх них, а саме: однакова спрямованість відхилень, що трапляються у схожих груп (верств) населення у більш-менш однакових умовах; близькість або єдність причин, внаслідок діяння яких вони виникають і відображаються зовні; певна повторюваність, стійкість зазначених явищ у часовому та територіальному розрізах. Сукупність зазначених ознак свідчить про те, що мова йде про явища, які поширюються у суспільстві або мають таку тенденцію.

Отже, *соціальні відхилення* можна визначити як *порушення соціальних норм, які характеризуються певною масовістю, стійкістю та поширеністю за схожих умов*.

■ § 3. Типологія соціальних відхилень

Класифікація типів девіантної поведінки пов'язана з труднощами, оскільки будь-яку поведінку такого роду (проведення абортів, пристрасть до спиртних напоїв або вживання свинини тощо) можна вважати як девіантною, так і недевіантною — усе визначається стандартами, на підставі яких вона оцінюється. Будь-яка типологія має в сво-

їй основі об'єктивні властивості явищ, що вивчаються, і разом з тим будується з урахуванням цілей і завдань наукового дослідження або практичної діяльності.

Соціальні відхилення можуть бути класифіковані за кількома способами. Найважливішим є розподіл відхилень за різними видами *залежно від типу норми, що порушується* (право, мораль, правила спілкування та ін.). При цьому негативні відхилення поділяють на злочини, інші правопорушення (адміністративні, цивільні, трудові, фінансові та ін.), аморальні вчинки і т. ін. Практичне значення даної класифікації пов'язане з тим, що від неї залежить різниця санкцій, які застосовуються, а також процедур вияву та покарання винних.

За характером норм, що порушуються, можна також виділити відхилення в національному та міжнародному масштабах. Йдеться про нормативні засади поділу: чимало видів поведінки являють собою порушення норм права, моралі, звичаїв, які існують у даній країні; деякі види пов'язані з порушенням загальнозживаних норм і принципів міжнародного права і моралі (агресивні війни, расова дискримінація, геноцид, міжнародний тероризм та ін.).

Можлива класифікація *залежно від прийняття чи заперечення людиною цілей суспільства та соціально схвалених засобів їх досягнення* (як це робить Р. Мертон). Відповідно до цієї класифікації можна виділити: інновацію, ритуалізм, ретритизм, бунт.

Класифікувати соціальні відхилення можна і *залежно від елементів внутрішньої структури*. Якщо додержуватися характеристики девіантної поведінки за допомогою чотирьох елементів, що використовуються в юриспруденції (суб'єкт, об'єкт, об'єктивна та суб'єктивна сторони), то до головних типів соціальних відхилень необхідно віднести такі:

за суб'єктом поведінки виділяють поведінку, що відхиляється від норми:

- індивідуума;
- громадян, посадових осіб;
- діяльність трудових колективів та їх органів;
- діяльність неформальних соціальних груп;

за об'єктом девіантна поведінка може бути, по-перше, віднесена до різних сфер суспільного життя; по-друге, розглянута під кутом зору різної соціальної спрямованості (проти інтересів особистості, соціальної групи чи суспільства взагалі); по-третє, можуть бути виявлені

конкретні цінності та інтереси правопорушень або аморальних вчинків (життя, здоров'я особистості, майно та ін.);

за *об'єктивною стороною* виділяють соціальні відхилення, які виникають внаслідок діяльності або бездіяльності; спричиняють конкретні шкідливі наслідки або створюють небезпеку їх виникнення тощо;

за *суб'єктивною стороною* девіантна поведінка характеризується різною мотивацією, різними цілями, різним ступенем передбачення та бажання можливих наслідків.

Класифікація може бути пов'язана як з *об'єктом*, так і з *суб'єктивною стороною* соціальних відхилень: а) поведінка, орієнтована на зовнішнє середовище (екстравертивна). Вона може бути цільовою, заздалегідь запланованою, або афективною (наприклад, свари в сім'ї); б) поведінка, орієнтована на самого себе (інтравертивна) — пияцтво, алкоголізм, самогубство, наркоманія тощо. Отже, кожна форма девіантної поведінки має свою специфіку та особливості дослідження.

■ § 4. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки

Антропологічний підхід був розроблений відомим італійським судовим психіатром і криміналістом Чезаре Ломброзо. У результаті багаторічного спостереження за ув'язненими в Туринській в'язниці Ломброзо висунув теорію так званого «природженого злочинця». У психології злочинця спостерігається вияв якостей, властивих первісній людині. Під цими якостями він мав на увазі порушення рівноваги між інтелектом і інстинктами, домінування агресивних дій, низький ступінь розвитку особистості. На підставі закону спадковості схильність до злочинної поведінки передається з покоління в покоління. Багато які з індивідів від народження мають кримінальні похили. Злочинні схильності виявляються часто і у зовнішньому вигляді людини. Ломброзо перелічив ряд зовнішніх ознак, характерних для злочинців — низьке, похиле, зрізане чоло; вилицюватість; опуклі надбрівні дуги; сильно розвинена нижня і висунута вперед верхня щелепа; бугри на черепній коробці; довгі руки; низьке і мускулясте тіло тощо. Італійський психіатр відзначав, що рівень освіти і добробут впливають на види злочинів. Серед неписьменних найбільш поширені крадіжки,

грабежі і дітовбивства, серед малограмотних — шантажі, грабежі і нанесення побоїв, серед осіб із середньою освітою — хабарництва, погрози і підробки. Розкрадання грошей і документів, підробки і політичні злочини найбільш поширені серед людей з вищою освітою. Що стосується матеріального становища, то злочини часто вчиняють не тільки злидарі і люмпени, але і представники інших прошарків суспільства, зокрема, заможні. Ломброзо зробив чималий внесок у справу вивчення кримінальної особистості, хоча багато вчених і критикують його за перебільшення ролі спадкоємних факторів.

Психологічний підхід. Австрійський лікар і психолог Зигмунд Фрейд бачив причину злочинної поведінки у властивих людині інстинктах руйнування й агресії. Його учень Альфред Адлер на перше місце поставив «комплекс переваги» і «комплекс неповноцінності». Почуття власної неповноцінності штовхає багатьох людей на шлях злочину. При цьому настанови особистості змінюються і комплекс неповноцінності змінює комплекс переваги, що полягає у прагненні піднятися в очах інших. Американський психолог Джон Доллард причиною злочинної поведінки вважав агресію, що виникає на ґрунті фрустрації. Фрустрація — це реакція індивіда на неможливість реалізації своїх цілей, незадоволеність бажань. Фрустрація може дістати розрядки в будь-який момент. Такою розрядкою може стати безглузда агресія у ставленні до інших людей. Але фрустрація може призвести і до депресії, заглиблення в себе, до вживання наркотиків і алкоголю, а також до самогубства. Таким чином, стає зрозумілою природа жорстоких і невмотивованих злочинів, наприклад безладної стрілянини у перехожих.

Як і в антропологічному підході, у психологічній концепції є свої недоліки. Це насамперед зменшення ролі соціальних факторів у появі кримінальної особистості, недооцінка потреб і соціальних орієнтацій особи. Проте внесок психологічної концепції у дослідження антисоціальної і злочинної особистості є значним і допомагає детальному аналізу причин злочинної та агресивної поведінки.

Соціологічний підхід знайшов вияв у теоріях аномії, культурного перенесення, диференціальної асоціації, конфлікту та стигматизації (навішування ярликів).

Теорія аномії. Французький соціолог Е. Дюркгейм стверджував, що девіантна поведінка відіграє функціональну роль у суспільстві, оскільки покарання девіанта сприяє усвідомленню меж того, що вважається припустимою поведінкою, і виконує роль факторів, що спонукають людей

довести свою прихильність моральному порядку суспільства. Е. Дюркгейму належить поняття «аномії» — суспільного стану, що характеризується занепадом системи цінностей, обумовленим кризою всього суспільства, його соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості. Коли суспільство перебуває в стані аномії, люди визначають, що їм важко координувати свою поведінку відповідно до норм. У періоди швидких суспільних змін люди перестають розуміти, чого чекає від них суспільство, і випробовують труднощі в узгодженні своїх вчинків з діючими нормами. Колишні норми вже не здаються відповідними, а нові норми, що зароджуються, ще нечітко сформульовані, щоб служити ефективними і значущими орієнтирами в поведінці. У такі періоди можна чекати різкого зростання кількості випадків девіантної поведінки.

Американський соціолог Роберт К. Мертон спробував застосувати дюркгеймівські поняття «аномія» і «соціальна солідарність» при аналізі соціальної дійсності США. Для більшості американців життєвий успіх, особливо той, що виражений у матеріальних благах, перетворився в культурно визнану мету. При цьому тільки певні фактори, наприклад, добра освіта і високооплачувана робота, набувають схвалення як засоби досягнення успіху. Ніякої проблеми не було б, якби всі американські громадяни мали однаковий доступ до припустимих засобів досягнення матеріального успіху в житті. Але насправді це не так. Бідні люди і представники національних меншостей часто відчують себе загнаними в кут, оскільки їм доступні лише низький рівень освіти і нікчемні економічні ресурси.

Якщо ж вони інтерналізували як мету матеріальний успіх — а це стосується всіх індивідів — обмеженість у засобах може штовхнути їх до неконформності і здійснення асоціальних вчинків, коли вони розуміють, що не в змозі досягти культурно визнаних цілей культурно визнаними засобами. Тоді одним з можливих рішень стане зняття моральних обмежень — готовність домагатися високого статусу, соціального і матеріального успіху будь-якими доступними засобами, включаючи хибні і злочинні.

Однак «відсутності можливостей» і нестримного прагнення до матеріального благополуччя недостатньо для того, щоб підштовхнути людину в бік девіації. Суспільство з жорсткою класовою або кастовою структурою може не давати усім своїм громадянам рівних шансів висунутися й водночас високо цінувати багатство: прикладом такого

суспільства може служити феодальна система Середньовіччя. Лише тоді, коли суспільством проголошуються загальні символи успіху для всього населення, і при цьому для безлічі людей обмежується реальний доступ до соціально визнаних засобів досягнення таких символів, створюються умови для антигромадського поведіння. Мертон виділив п'ять типових реакцій на дилему мети — засобу, чотири з яких являють собою девіантні адаптації до умов аномії (табл. 4).

Таблиця 4

Типові реакції на дилему «мета — засіб»

Типи адаптації	Культурні цілі	Інституціоналізовані засоби
Конформність	+	+
Інновація	+	–
Ритуалізм	–	+
Ретритизм	–	–
Бунт	+ –	+ –

Примітка: + прийняття; – заперечення; + – заперечення існуючої системи цінностей і заміна її новою системою.

Конформність має місце, коли члени суспільства приймають і мету — досягнення матеріального успіху, і соціально затверджені засоби для її досягнення. Подібна поведінка становить опору стабільного суспільства.

Інновація спостерігається, коли індивіди твердо дотримують культурно встановлені цілі, але відкидають схвалені суспільством засоби їх досягнення. Такі люди здатні торгувати наркотиками, підробляти чеки, шахраювати, привласнювати чуже майно, красти, брати участь у крадіжках зі зломом і в розбійних пограбуваннях або займатися проституцією, вимаганням і купувати символи успіху.

Ритуалізм має місце, коли члени суспільства відкидають культурні цілі або принижують їхню значущість, але при цьому механічно використовують схвалені суспільством засоби досягнення таких цілей. Наприклад, цілі організації перестають бути важливими для багатьох ревних бюрократів, однак останні культивують засоби як самоціль, фетишизуючи інструкції і паперову тяганину.

Ретритизм полягає в тому, що індивіди відкидають як культурні цілі, так і визнані засоби їхнього досягнення, нічого не пропонуючи навізаїн. Наприклад, алкоголіки, наркомани, бродяги стають ізгоями

у власному суспільстві; «вони живуть у суспільстві, але не належать до нього».

Бунт полягає в тому, що бунтарі відкидають і культурні цілі суспільства, і засоби їхнього досягнення, але при цьому висувають на їхнє місце нові норми. Такі індивіди поривають зі своїм соціальним оточенням і включаються в нові групи з новими ідеологіями, наприклад поповнюють радикальні громадські рухи.

Типи індивідуальної адаптації Мертона характеризують рольову поведінку, а не типи особистості. Людина може змінювати свою позицію і переходити від одного типу адаптації до іншого.

Теорія культурного перенесення. Ряд соціологів підкреслює схожість між способом здійснення девіантної поведінки і способом здійснення будь-якого іншого стилю поведінки. Одним з перших такого висновку дійшов французький соціолог і соціальний психолог Габриель Тард, який ще наприкінці XIX століття сформулював теорію соціального наслідування для пояснення девіантної поведінки. Тард стверджував, що злочинці, як і «порядні» люди, наслідують поведінку тих індивідів, з якими вони зустрічалися в житті, яких знали або про яких чули. Але на відміну від законслухняних громадян вони наслідують поведінку злочинців. Інакше кажучи, молоді люди стають правопорушниками, тому що спілкуються і товаришують з тими підлітками, у яких кримінальні моделі поведінки вже укоренилися.

Теорію диференціальної асоціації розробив Едвін Г. Сазерленд. Вона базується на ідеях символічного інтераціоналізму і підкреслює роль соціальної взаємодії в процесі формування поглядів і вчинків людей. Згідно з поглядами Сазерленда, індивіди стають правопорушниками, тому що опиняються в оточенні, яке додержується девіантних моделей, мотивів і методів. Такі індивіди можуть навчитися вживати і діставати заборонені наркотичні засоби або красти, а потім збувати крадене. Чим раніше почнуться контакти індивіда з криміногенним оточенням, чим частішими, інтенсивнішими і тривалішими будуть ці контакти, тим вище імовірність того, що такий індивід теж стане правопорушником. Але в цьому процесі задіяне не одне просте наслідування. Девіантна поведінка формується на основі не тільки наслідування, але і навчання; дуже багато залежить від того, чому саме і від кого вчаться індивіди.

Теорія конфлікту. Прихильники теорії культурного перенесення підкреслюють, що для індивідів, які належать до різних субкультур,

характерні моделі поведінки, що трохи розрізняються, оскільки процес їхньої соціалізації базується на різних традиціях. Прихильники теорії конфлікту згодні з цим положенням, але намагаються відповісти на запитання: яка соціальна група зуміє виразити свої принципи в законах суспільства і змусити членів суспільства підкорятися цим законам? Оскільки інституціональний порядок викликає зіткнення інтересів основних груп — класів, статей, расових і етнічних груп, організацій бізнесу, профспілок і т. п., — виникає ще одне запитання: хто одержує левову частку переваг від конкретної соціальної системи? Або, інакше кажучи, чому структура суспільства дає переваги одним соціальним групам, а інші групи залишаються в не вигідному становищі і навіть клеймуються як такі, що переступають закон?

Хоча останніми десятиліттями з'явилося багато нових напрямів конфліктологічного підходу до проблеми девіації, його походження ведеться від марксистської традиції. Відповідно до ортодоксальної марксистської теорії, правлячий клас капіталістів експлуатує і грабує народні маси і при цьому йому вдається уникнути відплати за свої злочини. Трудящі — жертви капіталістичного гноблення — у своїй боротьбі за виживання змушені робити вчинки, що правлячий клас таврує як злочинні. Інші типи девіантної поведінки — алкоголізм, зловживання наркотиками, насильство в родині, сексуальна розбещеність і проституція є продуктами моральної деградації, заснованої на безпринципній гонитві за наживою і гнобленні бідняків, жінок, представників етнічних меншостей. Психологічні й емоційні проблеми обумовлюються відчуженням людей від засобів виробництва, за допомогою яких вони здобувають собі засоби до життя, тобто від самого базису свого існування.

Сучасний марксистський підхід до проблеми девіації сформулював американський соціолог Ричард Квінні. Згідно з поглядами Квінні, правова система США відбиває інтереси й ідеологію керівного капіталістичного класу. Закон оголошує нелегальними деякі вчинки, що ображають мораль можновладців і становлять загрозу їхнім привілеям і власності. Закон — це інструмент керівного класу. Кримінальне право, зокрема, являє собою засіб, який створений і використовується правлячим класом для збереження існуючого порядку. У Сполучених Штатах держава і її правова система існують для захисту і підтримки капіталістичних інтересів правлячого класу. Для того щоб зрозуміти природу злочину, необхідно зрозуміти розвиток політичної економії в капіталістичному суспільстві. Але якщо держава служить інтересам

капіталістичного класу, то і злочин у кінцевому підсумку являє собою класово обумовлений політичний акт, закладений у структурі капіталістичної соціальної системи. У цілому, за Квінні, злочин властивий капіталістичній системі. Коли суспільство створює соціальні проблеми і не може справитися з ними природно, воно вигадує і вводить політику контролю за населенням. Отже, злочин і кримінальне правосуддя становлять невід'ємну частину більш великих проблем історичного розвитку капіталізму.

Теорія конфлікту спонукала соціологів до вивчення впливу інтересів правлячого класу на створення і виконання законів. Багато соціологів відзначають, що злочин визначається в основному з погляду шкоди, завданої власності (крадіжка зі зломом, грабіж, викрадення автомобілів, вандалізм), у той час як корпоративні злочини немов лишаються в тіні. Більше того, покарання за злочини проти власності — тюремне ув'язнення, а найбільш загальноприйнятою формою покарання за правопорушення у сфері бізнесу є грошове стягнення.

У теорії конфлікту є багато чого справедливого. Є очевидним, що укладають закони і забезпечують їх виконання наділені владою індивіди і соціальні групи. Унаслідок цього закони не є нейтральними, вони служать інтересам певної соціальної групи і виражають основні її цінності.

Теорія стигматизації (теорія навішування ярликів). Прихильники цієї теорії (від гр. *stigma* — тавро) взяли за основу головну ідею конфліктології, відповідно до якої індивіди часто не можуть порозумітися один з одним, тому що мають різні інтереси і погляди на життя; при цьому ті, хто перебувають у владі, мають можливість виражати свої погляди і принципи в нормах, які керують інституціональним життям, і з успіхом навішують негативні ярлики на порушників цих норм. Їх цікавить процес, у результаті якого окремі індивіди дістають клейма девіантів і починають розглядати свою поведінку як девіантну.

Прихильники теорії стигматизації, зокрема американський соціолог Говард Беккер, стверджують, що, по-перше, жоден вчинок сам по собі не є кримінальним або некримінальним. «Заперечність» вчинку обумовлена не його внутрішнім змістом, а тим, як оточуючі оцінюють такий вчинок і реагують на нього. Відхилення завжди є предметом соціального визначення.

По-друге, усім людям властива девіантна поведінка, пов'язана з порушенням якихось норм. Прихильники даної теорії заперечують по-

пулярну ідею про те, що людей можна розділити на нормальних і тих, хто має якісь вади. Наприклад, деякі перевищують швидкість їзди, вчиняють крадіжки в магазинах, приховують доходи від податкової інспекції, пиячать, беруть участь в актах погромів, наприклад на честь перемоги улюбленої футбольної команди, порушують права приватної власності або без дозволу використовують транспортні засоби своїх знайомих тощо. Прихильники теорії стигматизації називають такі дії первинною девіацією, визначаючи її як поведінку, що порушує соціальні норми, але звичайно випадають з поля зору правоохоронних органів.

По-третє, чи будуть конкретні вчинки людей розглядатися як девіантні, залежить від того, що вчиняють ці люди, і від того, як реагують на це інші люди, тобто ця оцінка залежить від того, яким правилам зволіє суворо дотримуватися суспільство, у яких ситуаціях і стосовно яких людей. Не всіх осіб, що перевищують швидкість, вчиняють крадіжки, приховують доходи, порушують права приватної власності і т. ін., засуджують.

По-четверте, «навішування ярликів» на людей має для них певні наслідки. Воно створює умови, які ведуть до вторинної девіації — девіантної поведінки, що виробляється в індивіда у відповідь на санкції з боку інших. Прихильники теорії стигматизації стверджують, що таке нове відхилення від норми ініціюється недоброзичливими реакціями з боку законодавчих органів і законослухняних громадян. Індивід дістає публічне визнання, що зводиться до стереотипу, і оголошується правопорушником, «чокнутим», фальшивомонетником, гвалтівником, наркоманом, ледарем, збоченцем або злочинцем. Ярлик сприяє закріпленню індивіда в статусі аутсайдера («людини не нашого кола»). Подібний «головний» статус применшує всі інші статуси індивіда у формуванні його соціального досвіду й у результаті відіграє роль пророцтва, що самореалізується. Порушники норм починають сприймати свій статус як конкретний тип девіантності і формувати на основі цього статусу власне життя.

По-п'яте, ті, хто дістав клейма правопорушників, звичайно виявляють, що законослухняні громадяни засуджують їх і не хочуть мати з ними справи; від них можуть відвернутися друзі і рідні; у деяких випадках їх можуть ув'язнити або помістити в лікарню для душевнохворих. Загальний осуд і ізоляція підштовхнуть стигматизованих індивідів до девіантних груп, що складаються з людей, доля яких схожа

на їхню. Участь у девіантній субкультурі — це спосіб справитися з критичною ситуацією, знайти емоційну підтримку й оточення, де тебе сприймають таким, який ти є. У свою чергу вступ до подібної девіантної групи зміцнює в індивіда уявлення про себе як про правопорушника, сприяє виробленню девіантного життєвого стилю і послабляє зв'язки із законотворчим оточенням.

Отже, згідно з теорією стигматизації, девіація визначається не самою поведінкою, а реакцією суспільства на таку поведінку. Коли поведінка людей розглядається як така, що відхиляється від прийнятих норм, це дає поштовх ряду соціальних реакцій. Інші визначають, оцінюють поводження і навішують на нього певний ярлик. Порушник норм починає погоджувати свої подальші вчинки з такими ярликами. У багатьох випадках в індивіда виробляється самоуявлення, що збігається з цим ярликом, у результаті чого він здатний стати на шлях девіації.

Теорія стигматизації, не концентруючи уваги на причинах здійснення девіантних вчинків, допомагає зрозуміти, чому той самий вчинок може розглядатися як девіантний чи навпаки залежно від ситуації і характеристик індивіда, про якого йде мова. Багато прихильників теорії стигматизації звернулися до положень теорії конфлікту, в першу чергу до існуючої в суспільстві нерівності, щоб зрозуміти, що є основою структури соціальних інститутів, як складаються і запроваджуються в життя закони.

Отже, жодна теорія не здатна дати повного пояснення девіантній поведінці. Кожна висвічує якесь одне важливе джерело відхилення поведінки від норми. А девіантна поведінка може набувати безлічі форм. Тому варто ретельно аналізувати кожен форму девіації для визначення задіяних у ній специфічних факторів.

§ 5. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримання суспільного порядку

Повноцінний *соціальний контроль* — це сукупність засобів та методів впливу суспільства на небажані форми поведінки з метою їх знищення або мінімізації. Отже, дієвим соціальний контроль може бути лише тоді, коли використовують різні його механізми, враховуючи особливості самих відхилень.

До таких механізмів належать:

- 1) власне контроль, який здійснюється зовні, у тому числі шляхом покарань та санкцій;
- 2) внутрішній контроль, який забезпечується інтеріоризацією соціальних норм та цінностей;
- 3) побічний контроль, зумовлений ідентифікацією з референтною законослухняною групою;
- 4) «контроль», заснований на широкій доступності різних засобів досягнення цілей та задоволення потреб, альтернативних протиправним або аморальним.

Враховуючи якість, спрямованість та поширеність соціальних відхилень сьогодні в нашій країні, можна запропонувати таку **стратегію соціального контролю**: заміщення, витиснення найнебезпечніших форм соціальної патології суспільно корисними або нейтральними; *спрямованість* соціальної активності у суспільно схваленому або нейтральному напрямі; *легалізація* (як відмова від кримінального чи адміністративного переслідування) «злочинств без жертв» (гомосексуалізм, проституція, алкоголізм тощо); *створення* організацій соціальної допомоги: суїцидологічних, наркологічних, геронтологічних; *реадаптація* та *ресоціалізація* осіб, які опинилися поза громадськими структурами; *лібералізація* та *демократизація* режиму утримання у в'язницях та колоніях за відмови від примусової праці та скорочення частки цього виду покарання у системі правоохоронної діяльності; *безумовне скасування страти*.

Соціальний контроль лише тоді буде ефективним, коли його методи відповідатимуть суті відхилення та враховуватимуть причину його походження. Таким чином, з огляду на місце та роль девіації в житті суспільства, її вивчення має бути об'єктом пильної уваги для раціонального використання в соціальному управлінні.

Питання для самоконтролю

1. Соціальні норми: поняття, загальні риси, основні види.
2. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень.
3. Типологія соціальних відхилень.
4. Форми девіантної поведінки.
5. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки.
6. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей та підтримання суспільного порядку.

Література

- Дюркгейм, Э. Норма и патология [Текст] / Э. Дюркгейм // Социология преступности. — М. : Прогресс, 1966.
- Дюркгейм, Е. Самогубство [Текст] / Е. Дюркгейм. — К. : Основа, 1998.
- Заросинський, О. Запобігання наркоманії і токсикоманії серед неповнолітніх [Текст] / О. Заросинський // Право України. — 2005. — № 2. — С. 59–62.
- Ківенко, Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма [Текст] / Н. В. Ківенко. — Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002.
- Мельник, П. Психологічні механізми девіантної поведінки [Текст] / П. Мельник, І. Лановенко // Право України. — 2000. — № 4.
- Піщенко, Г. Соціокультурні та геополітичні чинники поширення наркоманії та ВІЛ/СНІДу в Україні [Текст] / Г. Піщенко, О. Тушенко // Право України. — 2005. — № 2. — С. 73–76.
- Рущенко, І. П. Соціологія злочинності [Текст] / І. П. Рущенко. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001.
- Торстен, С. Социологический подход к изучению причин преступности [Текст] / С. Торстен // Социология преступности. — М. : Прогресс, 1966.
- Шестопалова, Л. Суїцид в Україні та Росії: порівняльний аналіз [Текст] / Л. Шестопалова // Право України. — 2000. — № 8. — С. 103–107.

Розділ 9

Соціальний конфлікт

§ 1. Сутність, функції та типологія конфлікту

Конфлікт (від лат. *conflictus* — зіткнення) розуміється як *протиставлення сторін (суб'єктів), обумовлене протилежністю інтересів, цінностей, норм*. Конфлікти супроводжують суспільство впродовж усього його існування і стільки ж вивчаються наукою. Належна увага приділяється аналізу їх сутності, ролі, проявів, динаміки, причин, шляхів попередження та подолання. Так, Льюїс Козер (США) вважав, що конфлікт являє собою боротьбу за цінності й претензії на певний соціальний статус, владу і недостатні для всіх матеріальні блага; боротьбу, в якій метою конфліктуючих сторін є нейтралізація, завдання шкоди або знищення супротивника. Ентоні Гідденс додає, що конфлікт — це реальна боротьба між людьми або групами, незалежно від того, якими є витoki цієї боротьби і які способи і засоби мобілізує кожна із сторін. Конфлікт — це результат соціальної напруги, яка виникає через незадоволення базових потреб людей і соціальних груп. Конфлікт також — результат соціальної нерівності між людьми (П. Сорокін). Конфлікт — це і результат незбігу цілей та інтересів людей (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс). Соціальний конфлікт існує, якщо дві або більше сторін упевнені, що їх інтереси, цілі їх діяльності є несумісними. Ми розглядаємо конфлікт як сприйняття або упевненість сторін у тому, що їх прагнення не можуть бути досягнуті одночасно.

Під *предметом конфлікту* розуміють існуючу об'єктивно чи уявно проблему, що і є причиною незгоди між сторонами. Кожна зі сторін зацікавлена у розв'язанні цієї проблеми на свою користь. Предметом конфлікту є та основна суперечність, через яку і задля вирішення чого суб'єкти заходять у суперечність. Це може бути проблема влади, володіння цінностями, проблема першості чи сумісності.

Об'єкт конфлікту — це матеріальні чи духовні цінності, володіти чи використовувати які намагаються обидві сторони. Об'єктом конфлікту може виступати будь-який предмет чи елемент матеріального світу або соціальної реальності, що може бути предметом особистих групових чи державних інтересів. Щоб стати об'єктом конфлікту, цей елемент повинен знаходитися на перехресті інтересів різних соціальних суб'єктів, які бажають одноосібно контролювати їх. Причому зіткнення інтересів має бути усвідомлене сторонами. Конфлікт може і не мати явного об'єкта. Існують так звані безоб'єктні конфлікти. Вони не базуються на взаємних прагненнях до контролю над чим-небудь.

Для того щоб конфлікт було визнано *розпочатим*, потрібні як мінімум три умови: а) перший учасник свідомо й активно діє на шкоду другому; б) другий учасник усвідомлює, що вказані дії спрямовані проти нього, його інтересів; в) у зв'язку з тим він і сам починає активно протидіяти першому учаснику. Тобто поки діє лише один учасник або однією чи всіма сторонами проводяться розумові операції (планування дій, протидій тощо), конфлікту як такого ще не відбувається. Навіть привід для конфлікту або агресивні дії однієї сторони — це теж ще не конфлікт. Конфлікт завжди починається як двостороння чи багатостороння *поведінка*.

Функції конфлікту можна поділити на кілька великих груп. Передусім визначимо *позитивні та негативні*. Хоча майже в кожній сфері людських відносин закладений конфлікт і хоча конфліктні епізоди є найбільш значущими в житті людей і найбільше привертають увагу, було б помилкою вважати, що будь-яка взаємодія людей обов'язково пов'язана з конфліктом. Але конфлікт все ж таки виникає, і як правило, він вирішується.

З позитивних перш за все визначимо те, що, *конфлікт є сприятливим ґрунтом для вивчення соціальних змін*. Якщо люди не задоволені умовами свого життя або політикою, вони повинні розпочати боротьбу з існуючим порядком, інакше вони не зможуть добитися змін на краще. Майже кожен новий закон у цивілізованих країнах приймається в пар-

ламентів після довготривалих дебатів і перехресного тиску груп з опозиційними інтересами.

Другою позитивною функцією соціальних конфліктів є те, що *за їх допомогою вдається примирити законні інтереси людей*. Більшість конфліктів не закінчується тим, що одна сторона має виграти, а інша — програти. Зазвичай при задоволенні інтересів обох сторін вдається досягти певного синтезу — виробляється інтегративна узгода, яка відповідає інтересам першої і другої сторін і, таким чином, тих великих груп, представниками яких вони є. А якби, бажаючи уникнути конфліктів, люди не висували своїх вимог, навряд чи можна було б дійти згоди з розв'язання важливих питань. З цієї точки зору конфлікт можна розглядати як творчу силу.

Третьою позитивною функцією конфлікту є те, що *конфлікт об'єднує групу*: без здатності до соціальних змін і без примирення й узгодження індивідуальних інтересів групова солідарність слабшає, а разом з тим зменшується й ефективність дії групи. У результаті виникає можливість розпаду групи. Тобто головними характеристиками його позитивних функцій є вирішення проблем між сторонами, які протидіють.

Конфлікт має і негативні функції. Так, він може спричинити дезорганізацію у суспільстві, яка веде до кризи, а то й взагалі до катастрофи. Конфлікти негативно впливають на необхідні зміни влади, сприяють розколу в групах, класах та інших спільнотах. Тому всі гілки влади повинні розробляти заходи для запобігання конфліктам, ретельніше має працювати правова система для подолання конфліктів. Річ у тім, що негативні наслідки конфлікту часто стримують його позитивні функції, а ці негативні наслідки викликаються застосуванням суворих, жорстоких тактик суперництва. І навряд чи можна радіти позитивним сторонам конфлікту, якщо він переходить у взаємні образи, погрози, насильство.

Згідно з двома основними сферами суспільного життя *функції конфліктів можуть бути матеріальними і духовними*. Матеріальні функції виявляються в тому, що всі вони, зокрема юридичні, пов'язані з економічною стороною суспільного життя. Це матеріальний інтерес, вигода, втрата, тому конфлікт сприяє перегрупуванню соціальних сил, суспільному прогресу (або регресу), розвитку (або стагнації) матеріального виробництва. Юридичні конфлікти майнового характеру також ведуть до перерозподілу цінностей, вигодам однієї та втратам другої

сторони. Духовна функція конфлікту виявляється як стимулятор швидких і глибоких змін у духовному житті. У ході соціальних конфліктів руйнуються норми, ідеали, цінності, що склалися раніше, відбувається радикалізація суспільної свідомості. Конфлікт начебто перетинає процес звичної односторонньої оцінки того, що відбувається, і створює умови для того, щоб люди побачили суспільне життя з іншого боку, який був закритий для них.

Зупинимось ще на одній характеристиці функцій конфлікту, що показує особливості його впливу на соціум. Це сигнальна, інформаційна, диференціююча та динамізуюча функції. *Сигнальна* функція полягає в тому, що вона начебто дає заявку на необхідність прийняття термінових заходів, сигналізуючи суспільству про соціальне напруження, спонукає його і перш за все керівні та правові органи до уважного вивчення ситуації, перегляду нормативної бази тощо. *Інформаційна* функція близька до сигнальної, але вона ширша, ніж проста констатація про соціальне неблагополуччя. Конфлікти завжди дають цінну інформацію про причини, що їх породили. Інформація стає важливим засобом пізнання суспільних процесів. *Диференціююча* функція полягає в тому, що конфлікт призводить до соціальної диференціації. Наслідком соціального конфлікту є зміна соціальної структури суспільства, яка розвивається за звичною схемою — спочатку це гостра поляризація протилежних протиборчих сил, далі інтеграція розрізнених сил і поява нових спільнот. Особливості *динамізуючої* функції полягають у тому, що в кожному соціальному конфлікті закладена можливість більш швидкими темпами розвивати суспільство, здійснювати соціальні зміни.

При характеристиці конфліктів немає і не може бути якоїсь єдиної загальної типології. Існують різноманітні критерії, за якими можна здійснити *типологію конфліктів*:

– за сферами прояву конфлікту можуть бути економічними, політичними, соціальними (у вузькому розумінні), етнічними, релігійними, побутовими, культурними тощо;

– за суб'єктами та рівнем організації суспільного життя розрізняють конфлікту між індивідами, соціальними групами, класами, державами;

– за зонами і сферами їх прояву розрізняють внутрішні та зовнішні конфлікту;

– за ступенем радикалізації намічених змін у певній сфері є конфлікту приватні (часткові), які беруть до уваги зміни в окремих струк-

турах, і радикальні, які мають своїм витоком докорінні інтереси і основні цінності протиборчих сил і за результатом яких відбуваються зміни в житті суспільства;

– за рівнем суспільного поля розрізняють конфлікти на вищому державному рівні, регіональному та місцевому;

– за кількістю учасників конфлікти можуть бути локальними чи глобальними;

– за рівнем гостроти суперечностей у протиборстві є антагоністичні та неантагоністичні конфлікти;

– за часом конфлікти бувають короткочасними та довготривалими;

– за об'єктивністю конфлікти бувають дійсними, які викликані об'єктивними суперечностями між інтересами та цілями; випадковими, умовними — вони діють, доки такий стан не усвідомлюється учасниками; змішані, причини якого лише опосередковано пов'язані з об'єктивними; приписаний конфлікт, тобто як конфліктуючі вказані зовсім не ті, що дійсно знаходяться у протиборстві; удаваний конфлікт, який не має реальних причин;

– за функціями виокремлюються конфлікти позитивні та негативні; матеріальні та духовні; сигнальні, інформаційні, диференціюючі та динамізуючі.

Типологія конфліктів цим не завершується. Їх розрізняють і за формами перебігу, і за результатами завершення, і за характером проблем у конфлікті (головні чи другорядні) тощо.

■ § 2. Причини та сфери розгортання конфлікту

Конфлікти в сучасному суспільстві є породженням і проявом об'єктивно існуючих соціальних суперечностей, пов'язаних з проблемою нерівності можливостей людей у різних сферах життя. Нерівність можливостей визначається конкретними умовами — належністю до тієї чи іншої соціальної верстви, держави, регіону, організації, руху тощо. Конфлікти відбуваються тоді, коли ситуація не відповідає духовним цінностям людей.

Потреби та інтереси впливають на соціальну й економічну поведінку людей, вони орієнтують людей на володіння певними благами, заохочують до значущих способів поведінки, до певних дій. Інакше

кажучи, потреби, інтереси — це позиції індивіда чи соціальної верстви, які забезпечують можливість отримання певного блага. Інтереси, як правило, поєднані з соціальним становищем особистості чи групи. Але часто виникають розбіжності між очікуваннями учасників конфлікту і можливостями їх задоволення. Такий стан може посилюватися при зменшенні можливостей реалізації попитів, які уже склалися і вже задовольнялися, а це може породити агресивні виступи проти реальних або явних винуватців ситуації, яка склалася.

Конфлікт інтересів не можна зводити тільки до економічних відносин, вони проникають у всі сфери життєдіяльності. Зміни під тиском відповідних потреб і інтересів означають новий устрій суспільства, змінюються не тільки соціальні групи, а й все суспільство, всі його елементи, зокрема, цінності і норми. Тобто виникають конфлікти, що є вже іншими за змістом, предметом, характером.

Так, ціннісні конфлікти мають чітко виражений ідеологічний характер. У ньому зіштовхуються різні і навіть протилежні інтерпретації цілей суспільного розвитку, політичного та духовного життя. В основі ціннісних суперечностей лежить віра. Відповідно до віри вибудовуються знання, таким чином, утворюючи систему цінностей. Розходження між людьми з приводу цінностей призводить до конфліктів у будь-якій сфері. Їх витoki можуть бути різноманітними, але в цьому і є ресурси профілактики та вирішення конфліктів.

Таким чином, у певних сферах люди діють для задоволення своїх потреб і інтересів, керуючись особистими уявленнями про те, що для них важливо, а що ні. Тобто мова йде про норми, яких люди дотримуються чи ні або формують свої норми. Зрозуміло, що і з цього приводу також виникають конфлікти, які мають назву нормативних.

Отже, причинами є потреби, інтереси, цінності та норми. Вони виступають як збудники конфліктів всюди, де можуть існувати розбіжності: в управлінні, в економічних, організаційних процесах, у цілях, засобах, методах діяльності, в емоційних, психічних, фізичних станах, у знаннях, уміннях, способах, особистих якостях, в оцінках, судженнях, у поглядах та позиціях.

Конфлікти відбуваються в основних сферах життя суспільства — політичній, економічній, соціальній, етносоціальній, юридичній, існує конфлікт культур і духовних цінностей.

Політичний конфлікт — це протиборство, зіткнення політичних суб'єктів, обумовлене протилежністю їх політичних інтересів, ціннос-

тей, думок і поглядів. Це результат конкурентної взаємодії двох або більше сторін, які виборюють одне в одного владні повноваження і ресурси. Політичний конфлікт означає боротьбу за вплив у системі політичних відносин, доступ до прийняття владних рішень, за монополію своїх інтересів й визнання їх суспільно необхідними, інакше кажучи, за те, що становить владу і політичне панування. Якісна відмінність політичного конфлікту від усіх інших полягає в тому, що в ньому взаємодіють різні суб'єкти з приводу обов'язкових для всіх громадян інтересів і державної влади. Об'єктом і предметом політичного конфлікту є державна влада, володіння нею, устрій владних інститутів, політичний статус соціальних груп, цінності, символи політичної влади.

Специфіка **економічного конфлікту** полягає в тому, що він виникає й розгортається внаслідок задоволеності або незадоволеності працею, що обумовлюється сукупною дією 4-х мотиваційних блоків: заробіток, зміст праці, відносини між працівниками в сумісній праці, сенс трудових зусиль. Інтереси роботодавця та робітника містять значні розходження за першою мотивацією. Основний інтерес робітника становить величина заробітку, роботодавця — як і кількість праці. Заробітна плата повинна бути достатньою для існування. Величина заробітку є показником суспільного визнання соціальної цінності робітника й основою для його особистої самооцінки. Незадоволеність змістом праці (в оцінках це престижна або непрестижна робота), а також відповідні її умови спричиняють конфлікти у будь-якому суспільстві. Дуже часто конфлікти виникають внаслідок недружніх відносин між працівниками або через нерозуміння сенсу тієї праці, яку виконує робітник.

Конфлікт у соціальній сфері є боротьбою соціальних спільнот з протилежними інтересами за домінування або підвищення їх соціальних статусів. Джерелом даного конфлікту є не статуси самі по собі: суперечності виникають через нерівність статусів у соціальній системі, що має ієрархізовану структуру. Конструктивний характер вирішення конфліктів у соціальній сфері залежить від: а) наявності сильного провідного класу, який об'єднаний інтегрованими інтересами; б) середнього класу, найбільш масового і заможного, який не допускає розколу суспільства на полярні класи; в) досягнення рівноваги інтересів і статусів всіх класів і соціально значущих груп.

Висока соціальна мобільність, що є характерною для сучасного суспільства у розвинених країнах, породжує специфічні відносини між

групами за інтересами. Це означає, що високорозвинене сучасне суспільство не поляризується на основі одного протиріччя і одного основоположного конфлікту. З точки зору існуючих у ньому конфліктів воно є плюралістичним. Різноманітність конфліктів означає, що в суспільстві існує сукупність інтересів, які взаємно перехрещуються, і соціальні групи не виключають одна одну. Підставою виникнення проблемних ситуацій на початку конфлікту є соціальна стратифікація і соціальна мобільність. Оскільки соціальна стратифікація є джерелом протиріч і основою конфлікту, то типологія основних вимірів стратифікації є фактично критеріями типології конфліктів у соціальній сфері.

Конфлікт у духовній сфері відбувається за умов кризи духовних цінностей внаслідок розриву цінностей культури і ціннісних орієнтацій особистості. Зв'язок між цими компонентами культури є важливим цементуючим підґрунтям всього суспільного життя. І навпаки — розрив цього зв'язку означає глибоку духовну кризу. Людина приходить у світ і намагається зрозуміти, що таке добро і зло, хоче пізнати світ, в якому вона живе. Такого розуміння можна дійти лише опанувавши духовне багатство, яке накопичилося в культурі. Засвоєння ціннісних критеріїв суспільства — праця винятково складна і неоднозначна, втім необхідна: якби у людей не було загальних уявлень про добро і зло, то їхнє сумісне життя було б неможливим. Мотивація здійснення поступків завжди пов'язується людиною з ситуацією, співвідноситься з обставинами та інтересами людини — суб'єкта діяння. При цьому вона може думати про моральні категорії, а може й ні, маючи на меті найближчі завдання, що впливають із конкретної ситуації. Отже, між конкретною мотивацією і світом духовних цінностей і культури існує дистанція. Ціннісна криза полягає у збільшенні цього розриву.

Значного загострення може дійти конфлікт і з приводу *ідеології*. В основі ідеологічних конфліктів лежить різне ставлення людей до порядків у суспільстві і до того, яким чином повинні будуватися відносини людей між собою та між людьми і державою. Практично будь-яка ідеологія — це проект майбутнього устрою суспільства, це пропозиція змінити світ у певному напрямі. І чим вище рівень незадоволеності у суспільстві, тим більше буде різновидів ідеологічних цінностей, і завжди є такі, що взаємно виключають один одного, внаслідок чого і виникають конфлікти.

У духовній сфері існують конфлікти і з приводу *релігійних відносин*. Релігія — це органічна форма самого життя, пов'язана з духовністю,

культурою. Разом з тим будь-яка релігія з'єднана з певними груповими матеріальними й ідейними інтересами певних суспільних сил і перш за все з інтересами священнослужителів, які так чи інакше спираються на підтримку мирян. На думку Вебера, будь-яка світова релігія задовольняє потребу у спасінні віруючих, хоча ідея спасіння в різних релігіях трактується по-різному. Згідно з буддійським вченням про Карму — це благополучне перевтілення в наступному житті; християнство, іслам обіцяють Райські Врата як винагороду за праведне життя. Релігія примушує замислитися над сенсом життя, над тим, що буде після смерті. Таким чином, релігія є важливою складовою всієї людської культури. Тому і конфлікти в цій області є теж важливими. Лінія конфлікту пов'язана з напругою, що виникає між релігійним світоглядом і повсякденністю. Оптимальний варіант вирішення взаємовідносин між релігією і суспільством вбачається в деполітизації цих відносин, у забезпеченні конституційного права совісті й віросповідання, у знаходженні балансу між конфесіями і світоглядами, що виконують важливі для людей значеннєві функції.

Юридичний конфлікт. Юридичний конфлікт є різновидом соціального конфлікту. У ньому спір безпосередньо пов'язаний з правовими відносинами сторін, їх юридично значущими діями, отже, суб'єкти, мотивація їх поведінки, а також об'єкт конфлікту мають правові ознаки. Такими є, наприклад, трудові, у багатьох випадках сімейні, виробничі, побутові конфлікти, а також міждержавні, міжетнічні, якщо вони стосуються складених сторонами узгод і юридичних норм. Більшість конфліктів мають змішаний характер і містять у собі як правові, так і неправові елементи.

■ § 3. Стратегії і динаміка конфлікту та його розв'язання

Стратегіями конфлікту є: 1) стратегія боротьби як намагання нав'язати іншій стороні своє рішення; 2) стратегія поступок, компромісів, зменшення своїх вимог і згода мати менше, ніж потрібно; 3) стратегія вирішення проблеми, тобто напрацювання альтернативи, яка може задовольнити обидві сторони. Характеризуючи стратегії, слід враховувати такі моменти.

По-перше, у більшості ситуацій застосовується не одна стратегія, а їх комбінація, як правило, їх застосовують послідовно. Це стосується

ся будь-яких конфліктів — чи то збройна сутичка, чи то страйк робітників, чи то міжнародні переговори, чи то сімейна сварка, чи навіть мовчазне суперництво водіїв машин. Використання лише однієї стратегії в житті трапляється рідко.

По-друге, кожна зі стратегій здійснюється за допомогою різноманітних тактик. Тут терміни стратегії і тактики розрізняються за своїми масштабами. Стратегія визначає ряд цілей і результатів (макроскопічних), а тактика є набором заходів (відносно мікроскопічних), які дозволяють досягти цих результатів. Для досягнення мети, що визначена стратегією, необхідне застосування індивідуальних тактичних маневрів.

По-третє, і стратегія боротьби, і стратегія поступок, компромісів, вирішення конфлікту є стратегіями, що спрямовані на подолання конфлікту. Кожна з них містить у собі достатньо явні й завзяті старання врегулювати конфлікт, чи то наполягаючи на чому-небудь, чи зробивши поступку, чи разом знайшовши взаємовигідне вирішення проблеми.

Стратегія суперництва і стратегія поступок по суті є віддзеркаленням одна одної. Вони ведуть до ескалації конфлікту. Вирішення проблеми — це така стратегія опанування конфліктом, метою якої є угода, що є взаємсприйнятною для конфлікуючих сторін, і досягається або шляхом переговорів, або за допомогою третьої сторони. Між стадіями ескалації конфлікту і його вирішення існує проміжок — стадія глухого кута.

Будь-який конфлікт має декілька стадій. Як правило, йому передують конфліктна ситуація, потім ескалація конфлікту і його завершення.

Під конфліктною ситуацією слід розуміти таке поєднання, збіг обставин, людських інтересів, що об'єктивно становить підґрунтя для реального протиборства між соціальними суб'єктами. Головна ознака ситуації — виникнення предмета конфлікту. Оскільки ситуація передують безпосередньо конфлікту, вона може бути ще не використаною сторонами і навіть повною мірою не усвідомленою.

Конфлікту в його реальній формі передують прихована (латентна) стадія. На цій стадії вже є всі елементи конфлікту, за винятком зовнішніх дій. Ця стадія не є чимось одномірним і завжди виступає як певна послідовність подій або етапів латентної стадії розвитку. Перший — це виникнення об'єктивної проблемної ситуації як основи майбутнього конфлікту. Другий є етапом усвідомлення об'єктивної проблемної ситуації і своїх інтересів у ній. Третій етап можна характеризувати як спробу вирішити потенційно конфліктну ситуацію неконфліктними

способами. Вони полягають у тому, що одна зі сторін, аби відстояти свої інтереси, здійснює певні конкретні дії, але в такій формі, що не передбачає конфлікту з другою стороною. Часто конфліктні дії здійснюються так, щоб не втягувати до процесу їх вирішення потенційних суб'єктів об'єктивно назриваючого конфлікту. При взаємному розумінні інтересів обох сторін і відповідних практичних дій саме на цьому етапі виникає реальна можливість не дати проблемній ситуації перерости в реальний конфлікт. Зазначені етапи не обов'язково чергуються в такій послідовності. Більше того, деякі з них на практиці можуть випадати, інші повторюватися.

Розв'язання конфліктів можна визначити як будь-які зусилля з метою розробити взаємсприйнятний спосіб їх залагодження. Розв'язання проблем має на меті спільні зусилля щодо винайдення взаємсприйнятного рішення. Сторони або їх представники ведуть переговори. Але через розходження інтересів повномасштабна дискусія з метою вирішення проблем не завжди є доцільною, тоді застосовується варіант з третьою стороною або посередниками. В усякому разі, проблемою обов'язково треба займатися, щоб не допустити ескалації конфлікту: діяльність з вирішення проблем не становить загрози протидіючій стороні і психологічно є несумісною з суворою тактикою протистояння. Робота з вирішення проблем впливає також на винайдення компромісів і можливостей для об'єднання, яке відповідає інтересам обох сторін. Можливими *формами завершення конфлікту* можуть бути:

- припинення конфлікту внаслідок примирення обох сторін;
- припинення конфлікту силовими методами;
- припинення конфлікту шляхом його симетричного вирішення — коли виграють або програють обидві сторони;
- припинення конфлікту шляхом його асиметричного розв'язання — коли виграє одна сторона;
- переростання конфлікту в інше протиборство;
- поступове згасання конфлікту;
- глухий кут.

Успішне розв'язання проблем приводить до результатів, які можна згрупувати в три великих класи: 1) компроміси; 2) узгоди щодо процедури для визначення переможця; 3) інтегративні рішення.

Компромід — це узгода на основі взаємних поступок між представниками різних інтересів, думок, що стикаються між собою. Спів-

робітництво, союз між різнорідними силами можливий лише у формі компромісів. Одна з головних умов компромісу — забезпечення неможливості ухилитися від його умов і право на критику таких відхилень, але без наміру дискредитувати партнера по компромісу. Це означає, що в основі компромісу повинні лежати певні принципи або конкретно визначена поведінка, без чого вимога дотримання компромісних угод на практиці неможлива. Умовами поступок, аби вони стали основою компромісу, є: а) упевненість у правоті в чомусь протилежної сторони; б) такий стан речей, коли непоступливість і відмова від співробітництва ведуть до ще більших втрат.

Критеріями ефективності компромісу є збереження на більш високому рівні здатності до діяльності, надання завдяки компромісові нових просторів і можливостей для дій, розширення можливостей вирішення особливо важливих проблем припинення непотрібної виснажливої боротьби зі своїми опонентами і надання можливості зосередити власний потенціал на розв'язанні фундаментальних проблем. Зважаючи на це, проблема компромісу завжди є конкретною і повинна виходити із зазначених критеріїв.

Компроміс — не єдине рішення, яке здається справедливим. Іноді результатом розв'язання проблем стає процедура визначення того, хто буде переможцем, тобто правило, за яким одна сторона отримує все, а інша — нічого або дуже мало. Існує багато різних процедур для таких випадків: а) порівнюють потреби і віддають перевагу тому, хто найбільше опікується проблемами, які розглядаються; б) звертаються по допомогу до третьої сторони, і перевагу дістає той, чия позиція ближча до поглядів арбітра чи судді; в) голосують, і перемагає той, хто отримує більшість голосів.

Існує три види узгод: 1) узгода в результаті збігу думок сторін; 2) узгода відповідно до законодавчої або моральної волі зовнішньої сили; 3) узгода, нав'язана одній зі сторін. Разом з тим, як свідчить практика, одностороннім нав'язуванням волі більш сильного суб'єкта слабшому не вичерпується сутність конфлікту і він поновлюється в будь-якій формі. Особливо це стосується міжнародних (територіальних) конфліктів. Програш у війні тягне за собою реваншистські настрої й намагання повернути втрачені інтереси.

Інтегративне рішення, таким чином, об'єднує суперників, примиряє інтереси сторін конфлікту. З трьох можливих типів розв'язання проблем саме вони дають змогу дістати максимальну сумісну користь, вигоду,

хоча інтегративні рішення бувають і не дуже успішними. Іноді альтернативні рішення ґрунтуються на відомих альтернативах або передбачають пошуки нових можливостей, потребують творчості й уявлення. Такі рішення виникають насамперед як результат творчого мислення. Вони можуть не сприйматися кожною зі сторін окремо або двома сторонами сумісно, або третьою стороною, яка виступає як посередник.

Таким чином, єдиних форм завершення конфліктів не існує, як не існує й однакових конфліктів. Конфлікт можна не помічати, ігнорувати, пояснювати, але він розвиватиметься стихійно, загострюватиметься і врешті-решт може зруйнувати всю систему.

Завершення конфлікту — більш широке поняття, ніж його розв'язання. Конфлікт може закінчитися або завершитися навіть і загибеллю обох сторін, але це не означає, що тим самим він є завершеним. Завершення конфлікту — це його припинення, закінчення з будь-яких причин. Вирішення конфлікту — це певна позитивна дія (рішення) самих учасників конфлікту або третьої сторони, що припиняє протиборство мирними або силовими засобами, конструктивно вирішення проблеми. Досвід свідчить, що для вирішення конфлікту необхідно витратити значні зусилля, і його важливою засадою може бути добра воля суб'єктів конфлікту.

Якщо врахувати, що основою конфлікту є суперечності між інтересами суб'єктів, то найкращим способом вирішення конфлікту є усунення цих протиріч. Утім цей шлях не завжди є доступним, та й суперечності можуть мати різні типи — явні і латентні, об'єктні й безоб'єктні, їх рівні, особливості суб'єктів тощо.

Відомими в науці і такими, що застосовуються на практиці, основними способами усунення протиріч, які лежать в основі конфлікту, є: усунення об'єкта конфлікту; поділ об'єкта конфлікту між сторонами; встановлення черговості або інших правил використання об'єкта; розведення сторін конфлікту; переміщення відносин в іншу площину, котра здатна виявити у них загальний інтерес тощо. Якщо не вдається віднайти рішення, яке задовольнило б обидві сторони, можлива заміна предмета конфлікту, мотивів протистояння сторін і навіть самих учасників. Наприклад, у судовій практиці з цивільних і трудових спорів нерідкою є така ситуація: сутяжництво, інтриги тягнуться роками і тоді, коли вже немає предмета конфлікту і змінився склад керівників, винуватців спірного рішення. Мистецтво цивілізованого життя саме і полягає в тому, щоб не плодити незадоволених, скривджених, а будувати благополуччя людей на основі нормальних взаємовідносин.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть сутність та зміст конфлікту.
2. Що є предметом і об'єктом конфлікту?
3. Назвіть функції конфлікту.
4. Типологія конфліктів.
5. Визначте особливості конфліктів в основних сферах суспільства.
6. Проаналізуйте причини конфліктів.
7. Розкрийте динаміку конфліктів.
8. Якими бувають стратегії конфліктів?
9. Визначте шляхи попередження конфліктів.
10. Якими є шляхи подолання конфліктів?

Література

- Антонов, Г. В. Психолого-педагогічні аспекти поняття соціального конфлікту [Текст] / Г. В. Антонов // Право і безпека. — 2005. — № 4/1. — С. 170–173.
- Казаков, В. Соціальний конфлікт: проблема визначення [Текст] / В. Казаков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 3. — С. 156–166.
- Конфлікти в суспільствах, що трансформуються [Текст] : зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харк. політол. читань). — Х. : Право, 2001. — 200 с.
- Конфліктологія [Текст] : навч. посіб. / за ред. Л. М. Герасіної, М. І. Панова. — Х., 2001. — 312 с.
- Котигоренко, В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища [Текст] / В. Котигоренко // Людина і політика. — 2002. — № 3. — С. 75–87.
- Мацієвський, Ю. Теоретичні аспекти аналізу суспільних конфліктів: множинність концептуальних підходів [Текст] / Ю. Мацієвський // Людина і політика. — 2004. — № 3. — С. 115–129.
- Ставицька, О. В. Консенсуальний потенціал правової норми в регулюванні конфліктів: праксеологічний аспект [Текст] / О. В. Ставицька // Держ. буд-во та місцеве самоврядування. — Х., 2001. — Вип. 1. — С. 82–90.
- Черепухин, А. В. Система альтернативного разрешення конфликтов [Текст] : учеб.-метод. пособие для высш. учеб. заведений / А. В. Черепухин. — Харьков : Торнадо, 2001. — 208 с.
- Чижова, О. М. Сучасні соціологічні теорії конфліктів та шляхи досягнення консенсусу [Текст] / О. М. Чижова // Держава і право. Юрид. і політ. науки. — 2001. — Вип. 13. — С. 498–504.

Розділ 10

Соціальне управління

§ 1. Поняття, функції і принципи соціального управління

Під *соціальним управлінням* розуміють *цілеспрямований вплив на соціальні відносини, структури і процеси. Об'єктом* соціального управління є соціальні групи, що взаємодіють між собою з приводу реалізації загальних і специфічних інтересів. З точки зору елементно-структурної групи — це люди, організації, поселенські, соціально-класові, демографічні, етнічні спільноти тощо, в яких, по-перше, виявляються соціальні відносини — відносини між соціальними суб'єктами з приводу їх рівності й соціальної справедливості у розпорядженні життєвими благами й умовами становлення і розвитку особистості, задоволення матеріальних, соціальних, духовних потреб.

Соціальні проблеми у вирішенні багатьох заходів мають неабияке значення: соціальні чинники, ціннісні орієнтації і настанови, симпатії і антипатії впливають на темпи і якість багатьох несоціальних, а часто технологічних, економічних, правових та інших процесів. Таким чином, прихід соціології в загальну науку управління знаменував пошук глибинних резервів, багато з яких прямо залежать від суспільної свідомості й поведінки людей. *Соціальні резерви* — це соціальні можливості індивідів і колективів, які у цей час не реалізуються для підвищення їх активності й ефективності певних видів соціальної діяльності. Такими резервами виступають здібності, кваліфікація, компетентність, трудова й управлінська культура тощо.

В основі соціального управління лежить необхідність навчитися виявляти вторинні, більш віддалені суспільні наслідки виробничої діяльності, серед яких значне місце посідають соціальні наслідки, тобто результати, плановані або несподівані, стихійні, передбачувані або непередбачувані тощо, перетворень у суспільстві, які позначаються на соціальних відносинах груп, спільнот, індивідів, що супроводжується змінами в їх становищі. Тому очевидно, що крім суто соціального напрямку розвитку суспільства, соціальні наслідки виявляються й в управлінні соціально-економічними, соціально-політичними і духовними процесами.

В усіх напрямках суспільного розвитку виявляються соціальні відносини з приводу нерівності й справедливості в розпорядженні матеріальними благами, що відображаються в соціальних індикаторах — якісних і кількісних характеристиках окремих властивостей і станів соціальних об'єктів (систем, організацій) і процесів, сукупність яких відбиває їх особливості в статиці і динаміці. До таких індикаторів належать: рівень життя, якість життя, рівень зайнятості й безробіття, прожитковий мінімум, показники смертності й народжуваності, рівень конфліктності у суспільстві (у трудовому колективі, сім'ї, між етносами або конфесіями) тощо.

Виділення й розуміння суті й специфіки соціального управління як певної підсистеми в управлінській діяльності, яке має відмінності від інших її систем (технологічної, економічної), має достатнє практичне значення. Наприклад, на виробництві, в організації може бути ідеально існуюча в організаційному і функціональному відношенні система управління виробничими процесами (тобто технологічна), добре налагоджена економіка, втім, процеси, що відображають динаміку взаємовідносин між людьми, їх соціальне самопочуття, задоволення трудовим осередком й інші соціальні показники, через недостатню увагу до них починають деградувати. Це неминуче негативно вплине й на суто виробничі, економічні показники, результати діяльності організацій і матиме негативні соціальні наслідки.

Цілі соціального управління — це удосконалення умов життя людей, їх взаємовідносин і соціальних якостей особистості. Зважаючи на те, що іманентною рисою нашого суспільства є його соціальна орієнтованість (смісл якої полягає в тому, що економічна, політична влада й інші структури та інститути повинні як головна ціль свого функціонування бути орієнтованими на забезпечення й задоволення потреб населення), то зрозумілою стає проблема пізнання законів соціального управління соціумом взагалі.

Зміст будь-якого виду і спрямування управлінської діяльності знаходить свій конкретний вияв у функціях управління. Якщо виходити з того, що функціями називають певну діяльність, обов'язок, роботу, призначення, то функціями управління можуть бути певні види управлінської діяльності, сутність яких полягає у цілеспрямованому впливі на об'єкт управління. Функції управління забезпечують вияв і обґрунтування сукупності характеристик цілі й шляхів розвитку об'єкта управління, також відповідних способів досягнення цілей розвитку об'єкта, яким управляють, і реалізації призначення системи в цілому. Якщо цілі й завдання відбивають зміст діяльності суб'єктів управління, то функції управління — форми й методи управлінської діяльності.

Управління взагалі можна уявити як безперервну серію взаємопов'язаних управлінських функцій, як процес, це не будь-яка одноразова дія, а серія безперервних дій.

Анрі Файоль, який здійснив початкову розробку функцій управління, вважав, що існує п'ять вихідних функцій. За його словами, управляти означає прогнозувати, планувати, організовувати, розпоряджатися, координувати, контролювати. Деякі науковці потім розробили інший перелік функцій — планування, організація, командування, мотивація, керівництво, координація, контроль, комунікація, дослідження, оцінка, прийняття рішень.

Соціальне управління як регулювання процесів розвитку систем, що створюють соціальну сферу суспільного життя в будь-яких масштабах і на всіх рівнях, складається зі своїх, притаманних саме даному виду діяльності, функцій. Їх набір і система визначаються сукупністю процесів, які створюють різновиди соціальної управлінської діяльності.

Згідно з ними назвемо два підходи до визначення функцій — перший — з точки зору призначення, спрямування впливу; другий — характеристики самого процесу управління.

Стосовно першого підходу виділяють три групи конкретних функцій соціального управління; 1) зміни в умовах якості і способу життя людей; 2) формування й розвиток соціальних якостей особистостей; 3) формування, функціонування й розвиток соціальних систем як цілісних утворень. Стосовно другого підходу, процесного, виділяють діагностичну, організаційну, регулятивну, обліково-контрольну функції, які у поєднанні утворюють управлінський цикл. Розглянемо обидва підходи докладніше.

Функції призначення, напрямів вияву включають зміни в зовнішніх умовах життєдіяльності людей і спрямовані перш за все на створення

сприятливих умов життя людей і поступове їх поліпшення. Важливо зазначити, що створення сприятливих умов життєдіяльності залежить передусім від самої людини, і вона повинна в межах закону використати цю можливість, маючи на увазі, що повної рівності у суспільстві бути не може, тому управління має за мету пом'якшити наслідки природної і соціальної нерівності людей за рахунок соціальної політики. Шляхами управління тут може бути вилучення частини доходів у багатих людей для допомоги бідним, надання останнім деяких пільг для здобуття освіти, працевлаштування тощо. Але розміри такої допомоги не мають бути великими, інакше цим неминуче буде завдано значної шкоди нормальному суспільному життю: втрата стимулів праці, зростання безробіття тощо, у результаті чого може настати деградація і руйнування суспільства.

Саме тому в першій групі функцій виділяють і таку, як забезпечення соціальних умов безпеки громадян. Багатостороння й складна діяльність багатьох соціальних інститутів, і перш за все держави, щодо попередження й припинення замаху на життя, здоров'я, честь, власність громадян, а також на основи громадського правопорядку, не може в цілому розглядатись як соціальне управління. І все ж у ній є соціально-управлінські аспекти — діяльність з поліпшення організації правоохоронної, судової роботи, що веде до змін у роботі цих органів, а через ці зміни забезпечується удосконалення умов життя населення, які стосуються його безпеки.

Функціями соціального управління першої групи є також створення умов, які гарантують права і свободи громадян через підтримку і удосконалення умов забезпечення їх захисту; створення й удосконалення умов участі громадян в управлінні соціальними процесами.

Функції першої групи охоплюють процеси внутрішніх змін — у самому змісті цієї життєдіяльності, тобто в самому способі життя людей (а не їх умовах), а також у їх соціальних якостях (а не умовах для їх формування). До цієї групи відносять такі функції: формування, підтримання, розвиток творчої енергії людини, надання їй можливості виявляти ініціативу, самостійність, заповзятливість; формування у людей сприйнятливості до інновацій і забезпечення зростання освітнього і культурного рівня тощо.

Соціальне управління охоплює цілеспрямований вплив на процеси формування, функціонування й розвитку соціальних систем як цілісних утворень, змін їх соціальної організації й структури. Будучи результатом природного розвитку суспільних змін, соціальні системи (класи,

етноси, сім'ї, демографічні групи тощо) відчують на собі в ході свого формування й розвитку різноманітні управлінські впливи, які можуть радикально їх змінити.

Другий підхід до аналізу функцій соціального управління ми визначили як процесний. Термін «другий» не означає, що можна використовувати той або інший. Вони використовуються одночасно і один без одного не здійснюються, формула їх застосування є такою: певні суспільні призначення знаходять певні форми і методи здійснення. Особливості функцій процесного підходу полягають у тому, що вони формулюються не довільно, а являють собою певну систему.

Ми зазначили, що послідовно використовувані в діалектичній єдності функції створюють управлінський цикл. Управлінський цикл являє собою одночасне існування функцій і етапів: збір інформації, прийняття управлінського рішення, організація, регулювання, облік і контроль.

Під принципами управління розуміють, по-перше, узагальнені основні правила, які визначають відбір стратегічних цілей управління, побудову організаційних структур, функціонування й розвиток керівної системи, прийняття рішень за відповідних умов і на відповідних рівнях; по-друге — найважливіші вимоги, дотримання яких забезпечить ефективність управлінських рішень, управлінської діяльності, управління в цілому.

Принципи соціального управління можна розподілити на загальні, окремі та організаційні. Усі вони є взаємопов'язаними, і тільки цілісне їх застосування спроможне забезпечити успіх в управлінні соціальними процесами.

Загальними принципами соціального управління є такі.

Принцип соціальної орієнтації. Він означає, що згідно з ієрархією факторів у системі управління на першому місці стоять люди, за ними — фінанси і техніка. Людський капітал є наріжним каменем конкурентоспроможності й ефективності, тому затрати на людину — це не витрати, а внесок, який необхідно грамотно використовувати. Соціальні фактори, тобто врахування потреб людини, значно підвищують ефективність економіки і результати будь-яких дій.

Основний зміст *принципу наукової обґрунтованості* полягає у вимозі застосування наукових методів при підготовці і реалізації управлінських дій. Це означає, що цілеспрямований вплив на соціальні системи здійснюється на основі пізнання і використання об'єктивних закономірностей розвитку суспільства, враховуючи і випадковості.

Принцип системності визначається як упорядкування системи. Управління покликане забезпечувати й удосконалювати структурну і функціональну єдність системи, викривати та переборювати перепони на шляху до здійснення мети, нейтралізувати дисфункції. Одночасно цей принцип означає всебічну підготовку управлінського рішення, аналіз безлічі варіантів їх реалізації, координацію зусиль на деяких напрямках. У соціальних системах цей принцип передбачає тісний зв'язок рішень, економічних, політичних, культурних проблем у ході підготовки та реалізації управлінських завдань.

Сутність *принципу ефективності* полягає у досягненні поставленої мети в якомога коротший термін і за найменших витрат матеріальних коштів і людської енергії.

Принцип конкуренції означає суперництво у будь-якій царині діяльності в організації, системі між людьми, спільнотами, зацікавленими в досягненні однакової мети. Роль конкуренції полягає у вияві найбільш результативних ефективних шляхів соціального розвитку, що виявляється у порівнянні, відборі й перетворенні в національне надбання найкращих способів управління будь-якою сферою у соціумі.

Принцип стимулювання виходить з положення, що неможливо управляти соціальними процесами, відносинами, структурою, не навчившись управляти мотивами людської поведінки. Виявом цього принципу є сполучення матеріальних і моральних стимулів.

Другу групу принципів соціального управління, як ми зазначили, складають **окремі принципи**. Сфера їх дій є обмеженою, локальною. Це конкретні принципи, що застосовуються у певній, окремій, специфічній соціальній системі. Виділяють принципи соціального партнерства, управління кадрами, правової соціалізації тощо.

Принцип соціального партнерства: 1) тристоронність на основі трипартизма — представництва уряду, профсоюзів, підприємців; 2) рівність сторін на переговорах; 3) пріоритетність таких, що примирюють, методів і процедур у переговорах; 4) поліпшення умов договорів і угод з кожним наступним рівнем; 5) обов'язковість виконання договорів; 6) довіра у відносинах; 7) регулярність проведення консультацій у ході співробітництва; 8) відповідальність за прийняття зобов'язання.

Принципи співробітництва між народами: 1) взаємне визнання прав і поваги цих прав; 2) неприпустимість геноциду і етноциду, тобто винищення в будь-якій формі будь-якого народу і його культури; 3) самоідентифікація, тобто визначення самими громадянами своєї національної

належності; 4) суверенітет, самовизначення, самоуправління; 5) збереження культурної самобутності, включаючи сфери мови і освіти, культурної специфіки і народних традицій; 6) контроль за використанням природних багатств і ресурсів на території їх проживання; 7) доступ до досягнень світової цивілізації і їх рівноправне використання.

Принцип участі. Згідно з цим принципом кожна особистість, яка залучена до того або іншого соціального процесу, має бути його рівноправним учасником, діяльність якого є необхідною ланкою цього процесу і визнається всіма учасниками. Участь є моментом реальної діяльності і соціальною формою вияву статусу цієї діяльності. Із цього випливає, що без участі не існує реального входження в діяльнісно-правову систему, а значить, немає правової соціалізації, принаймні позитивної. Важливу роль у реалізації цього принципу відіграють відповідні цінності і установки професіоналів, що організують, проводять у життя і контролюють ті або інші правові акції.

Принцип правового пріоритету. Неодмінною вимогою будь-якого аспекту правової діяльності, в якій би сфері вона не здійснювалася, є абсолютний пріоритет закону, його безроздільне панування. Не може бути політичних, ідеологічних, психологічних і інших факторів, що могли б ініціювати найменше відхилення від закону. Причому не тільки того закону, що дає оцінку соціальному явищу, але й того, який визначає процес цієї або іншої правової дії. Відхилення від цієї вимоги на практиці означає руйнування соціальної системи через правовий аспект діяльності.

Принцип гарантії. Він полягає в тому, що забезпечується активність будь-якої особистості в тому правовому процесі, де йде мова про її долю чи інтереси. Таке забезпечення має бути гарантоване законом, причому гарантії повинні мати такий характер, що жодна гілка влади чи посадова особа не можуть її ігнорувати або послабити. Наприклад, зразком гарантії демократичних прагнень, незважаючи на порівняно невеликий обсяг, може бути Конституція США. Мабуть, це можна пояснити тим, що її автори і ті, хто приймав Конституцію, справді, а не про людське око, прагнули торжества демократичних принципів.

Принцип компенсації. У реальному житті часто трапляються ситуації, коли порушується те чи інше право особистості, передбачене законом. У разі таких порушень закон повинен передбачати матеріальну і моральну компенсацію, а правоохоронні органи — гарантувати її отримання. З точки зору правової соціалізації, важливість цього принципу полягає в тому, що він може захистити від соціальної апатії та правового нігілізму, які завжди виникають або принаймні мають тенденцію виникнення

під впливом порушень закону, що допущені некомпетентними або не-сумлінними діячами правової сфери. Цей принцип може стати одним з основоположних принципів соціального розвитку взагалі та правової соціалізації зокрема лише у разі, якщо вимоги компенсації, про кого б не йшлося, стали б нормою правової свідомості і практичної поведінки. Реалізація цього принципу має особливу важливість ще й тому, що він сприяє корекції правової соціалізації не тільки пересічних громадян, але й посадових осіб у всіх соціальних системах і структурах, тобто на вищих щаблях управлінської діяльності.

Третю групу становлять **організаційні принципи**. Організаційно-технологічний аспект управління — це перш за все організаційно-розпорядча, адміністративно-виконавча діяльність. Вона була досліджена ще Анрі Файолом і залишилася майже незмінною. До таких принципів він відносив: розподіл праці, повноваження й відповідальність, дисципліну, єдиноначальність, підпорядкування особистих інтересів загальним, винагороду персоналу, порядок, справедливість, ініціативу та корпоративний дух.

§ 2. Управлінське рішення

Управлінське рішення можна розглядати у двох аспектах. По-перше, це певний документ спеціалістів, керівників, що являє собою постановку завдань, напрями і кроки, терміни, ресурси подальшої діяльності. По-друге, — це розгорнутий у часі логіко-розумовий, емоційно-психологічний, організаційно-правовий процес, який здійснюється в межах компетенції суб'єкта управління, внаслідок чого виникає проект зміни в організації, соціальній системі в цілому або окремих її ланцюгах.

Рішення — це завжди вибір альтернативи. Метою рішення є забезпечення руху до визначеної мети. Тому найбільш ефективним організаційним рішенням буде той вибір, який насправді буде реалізованим, а не примарним і зможе зробити внесок у досягнення кінцевої мети.

Організаційні рішення можна кваліфікувати як запрограмовані і незапрограмовані. Запрограмовані рішення — це результат реалізації певної послідовності кроків і дій, подібних до тих, що приймаються при розв'язанні математичного рівняння. Як правило, кількість можливих альтернатив обмежена і вибір має бути зроблено в межах спрямувань, заданих організацією. Наприклад, при визначенні графіка

прийому суддів в тому чи іншому районі необхідно виходити із формули, яка вимагає співвідношення між кількістю населення в районі і кількістю суддів. Програмування вважається допоміжним засобом у прийнятті ефективних організаційних рішень, воно знижує вірогідність помилок. Це також економить час, оскільки нема потреби щоразу розробляти якусь нову процедуру.

Незапрограмовані рішення потрібні в ситуаціях, що до певної міри є новими, внутрішньо неструктурованими або сполученими з невідомими чинниками. Оскільки заздалегідь неможливо скласти конкретну послідовність необхідних кроків, слід розробити процедуру прийняття рішення. До числа незапрограмованих можна віднести рішення такого типу: якими мають бути цілі організації, як поліпшити діяльність соціального інституту, як витіснити негативні відносини, як змінити мотивацію людей тощо. У кожній з подібних ситуацій істинною причиною проблеми може бути будь-який чинник.

Найефективнішим процесом прийняття рішення є її раціональний вибір. Тут мова йде про нескінченну послідовність взаємопов'язаних кроків та сукупність виборів. Процес раціонального розв'язання проблеми має декілька *etapiv*.

1. Діагностика проблеми. Першим кроком на шляху прийняття рішення є проведення соціальної діагностики. «Діагноз» будь-якої соціальної ситуації має бути якнайточнішим і найповнішим, тоді і «лікування» проблеми буде ефективним. Адже правильно визначити проблему, значить, наполовину вирішити її. Проблемою вважається ситуація, коли поставлені цілі не досягнуто, або коли є можливість щонебудь змінити на краще. Першою фазою в діагностиці складної проблеми є усвідомлення й установлення симптомів труднощів або наявних можливостей, що допоможе визначити проблему в загальному вигляді. Другою фазою є збір релевантної інформації, тобто тільки такої, яка стосується цієї проблеми.

2. Формулювання обмежень і критеріїв у прийнятті рішення. Коли проблема пройшла соціальну діагностику, треба чітко зрозуміти, що саме з цією проблемою можна зробити. Багато які з рішень проблеми не будуть реалістичними, оскільки у суб'єкта управління (організація, установа, суспільство в цілому або держава) недостатньо ресурсів для реалізації прийнятого рішення. Обмеження коригуючих дій звужують можливості у прийнятті рішень. На цьому етапі необхідно уявити сутність обмежень, вже потім виявити альтернативи. Якщо цього не

зробити, можна помилково вибрати нереалістичне спрямування дій. Зрозуміло, це не вирішить, а лише поглибить проблему. Обмеження варіюються та ідентифікуються. На додаток до цього необхідно визначити стандарти, за якими оцінюватимуться на наступному етапі альтернативні варіанти вибору. Ці стандарти і є критеріями прийняття рішення. Вони виступають як рекомендації з оцінки рішень.

3. Визначення альтернатив. На цьому етапі формулюється набір альтернативних вирішень проблеми. Поглиблений аналіз складних проблем необхідний для розробки декількох дійсно відмінних одна від одної альтернатив, вимагаючи і можливість бездіяльності. Вибравши альтернативи, необхідно їх оцінити.

4. Оцінка альтернатив. При їх виявленні необхідно дати їм оцінку стосовно кількості та якості. Визначаються переваги альтернатив і можливі наслідки у разі їх прийняття. Усі критерії оцінюються у балах, а потім усі вони сумуються. Рішення, яке матиме найвищу загальну оцінку в балах, і є очевидним вибором.

5. Вибір альтернативи. Якщо проблема була правильно визначена, а альтернативні рішення ретельно зважені й оцінені, прийняти остаточне рішення просто. Вибирається альтернатива з найбільш сприятливими загальними наслідками. Але якщо проблема складна і при її вирішенні може бути багато компромісів або якщо інформація і аналіз суб'єктивні, то може статися, що жодна альтернатива не буде кращим вибором. У такому випадку головну роль відіграють правильне судження й досвід. Остаточний вибір буде правильним, якщо він відповідає таким вимогам: конкретність, оптимальність, адекватність, органічність, адресність, всебічність, комплексність.

6. Реалізація. Реальна цінність рішення є очевидною тільки після його здійснення. Для цього треба заручитися підтримкою всіх, хто причетний до виконання рішення, встановити зворотний зв'язок, тобто треба зіставляти результати виконання рішень на всіх подальших стадіях, мати дані про те, що змінилося з початком реалізації рішення, щоб вчасно скоригувати його, поки передбачуваному процесу не завдано значної шкоди. Тобто далі діє управлінський цикл у повному обсязі, про який ми зазначали раніше.

Управлінське рішення має відповідати певним принципам: коректності, адресності, оптимальності, ефективності, органічності. Непродумане згідно з цими принципами рішення не зробить позитивного внеску в розвиток суспільства.

■ § 3. **Форми соціального управління**

Існують три форми соціального управління: соціальне прогнозування, соціальне проектування і соціальне планування.

Соціальне прогнозування — це особливий різновид наукового передбачення, під яким розуміють *ймовірне твердження про майбутній розвиток соціальних процесів з високим ступенем достовірності*. Прогнозування можна визначити як процес здобуття наукової інформації про тенденції розвитку і майбутній стан суспільства, соціальних процесів розвитку, відносин, явищ і подій у соціальній практиці.

Мета прогнозу: на основі аналізу стану і поведінки системи в минулому і вивчення тенденцій зміни факторів, що впливають на систему, визначити кількісні та якісні параметри її розвитку в перспективі.

Виокремлюють прогнози двох видів — пошуковий та нормативний. Пошуковий прогноз — це визначення можливих станів досліджуваного феномену в майбутньому (наприклад, інваріантні моделі вдосконалення держави, правової системи тощо). Він будується за визначеною шкалою можливостей, згідно з якою потім встановлюється ступінь ймовірності явища (процесу), що прогнозується. Нормативний прогноз — це визначення шляхів, напрямів, засобів і термінів досягнення можливих станів явища, які прийняті як мета (наприклад, тенденції оптимізації певних моделей правового регулювання; або подолання криміногенності чи впорядкування, скажімо, судочинства тощо).

Соціальні прогнози будуються на таких принципах: системності, варіативності, логічної узгодженості, безперервності та наступності, верифікованості та рентабельності. Зокрема, обґрунтування ступеня ймовірності, наприклад зростання активності громадян, неможливе без оцінки можливості попередньої перевірки надійності прогнозованих висновків у моделях чи варіаціях. Прогнозування має специфічні методи — складну екстраполяцію, моделювання, експеримент, експертні оцінки.

Соціальне проектування — *це специфічна діяльність, що пов'язана з науково обґрунтованим визначенням варіантів розвитку нових соціальних процесів і явищ і з цілеспрямованою докорінною зміною конкретних соціальних інститутів*. Проектування — це форма випереджаного відбиття дійсності, створення прообразу передбачуваного об'єкта, явища чи процесу. Специфікою є те, що прогнозування може і не мати певних термінів, базуючись лише на приблизних підрахунках, без обмеження у часі.

Вимогами для підготовки проекту є орієнтація на досягнення конкретного результату, не випускаючи головних питань, принцип мінімальних зобов'язань — концентрація уваги на основній меті; оригінальність.

Методи проектування: матриця ідей, вживання в роль, аналогія, асоціація, реорганізація, мозковий штурм. Розробка соціального проекту часто починається в умовах певної невизначеності. Тому слід дотримуватися деякої послідовності. Тобто у процесі соціального проектування є своя логіка, свої *етапи*: аналіз суспільної проблеми (пошук, вияв її суті); визначення мети; збирання інформації; формулювання завдання; приймання рішення (складання конкретної програми дій).

Соціальне планування являє собою науково обґрунтоване визначення цілей, показників, завдань розвитку соціальних процесів і основних засобів їх запровадження в життя.

Методи соціального планування: аналітичний, який поєднує в собі аналіз і узагальнення; метод варіантів як визначення декількох шляхів, уточнення і вибір одного варіанта; економіко-математичний тощо.

Існують певні **показники соціального розвитку** як своєрідні кількісні і якісні характеристики стану, тенденцій і напрямів соціального розвитку, що застосовуються у плануванні для оцінки відповідності реального стану науково обґрунтованим вимогам.

§ 4. Соціальна політика

Характер і напрями соціального управління забезпечуються соціальною політикою. **Соціальна політика** — це діяльність держави і організацій громадянського суспільства, яка спрямована на відпрацювання системи заходів, що забезпечують діяльність соціальних інститутів зі створення в суспільстві умов для реалізації членами суспільства своїх соціальних прав. Об'єктом соціальної політики є одна з підсистем суспільства — **соціальна сфера**, що являє собою сферу відтворення людини, сім'ї, трудових колективів та інших соціальних груп, яка включає умови праці й відпочинку людей, їх побуту та дозвілля, рівень матеріального добробуту, освіти, виховання й охорони здоров'я. Основним у соціальній сфері є широке коло відносин між людьми і об'єднаннями, їх взаємини. Вони формують різні соціальні системи, що й становлять у сукупності із соціальною інфраструктурою соціальну сферу суспільного життя, в якій складаються відносини взаємної залежності між людьми, між всіма соціальними суб'єктами.

Функціональна роль соціальної сфери в житті суспільства полягає в тому, що в її межах змінюються соціальні зв'язки між людьми, умови життєдіяльності, умови формування й задоволення їхніх соціальних потреб, головними з яких є потреби рівності, справедливості в розподіленні життєвими благами й умовами становлення і розвитку суспільства, самореалізації. Значущість соціальної політики саме і полягає у впливі на соціальну сферу, у сприянні оптимальному розвитку умов, якості й способу життя членів суспільства, вдосконаленні соціальних зв'язків і відносин між ними. Сьогодні нагальним є забезпечити формування середнього класу, необхідну для нормального функціонування суспільства соціальну диференціацію й одночасно попереджувати не виправдані й небезпечні для його стабільності розриви у рівні життя різних груп і категорій населення. Наприклад, зараз чітко просліджуються явища, які сприяють зростанню бідності, знижують якість процесу соціалізації громадян у суспільстві, створюють соціальну кризу. Але констатація цих фактів не дає можливості їх ліквідації без відпрацювання необхідних соціальних механізмів. Метою соціальної політики є забезпечення більш повного задоволення членами суспільства своїх життєвих потреб, оскільки саме з цього приводу перш за все складаються соціальні відносини, саме це в багатьох випадках є причиною конфліктів, саме на цій основі відбувається соціальне відтворення соціальних груп і індивідів. Інакше кажучи, соціальна політика спрямована на здійснення допомоги, підтримки людей з боку соціальної системи, до якої вони входять, шляхом використання всього потенціалу суспільства і на підставі принципів соціальної справедливості й соціального пріоритету.

Соціальні пріоритети — це соціальні завдання, які визнаються суспільством на певному етапі його розвитку як найбільш значущі, нагальні і невідкладні. Особливе значення такий принцип має в суспільстві, що перебуває в кризовому стані.

При відпрацюванні концепції соціальної політики необхідно враховувати не тільки спільні характеристики адаптаційного процесу, а також можливі розбіжності з урахуванням можливостей особистості. При цьому слід зважати на наявність у суспільстві дезадаптаційних форм поведінки індивідів, які супроводжуються так званою протестною поведінкою, що свідчить про те, що індивід не бажає сприймати нові умови соціального середовища, які можуть мати не тільки соціальний, а й економічний та політичний характер.

Процес відпрацювання концепції соціальної політики має декілька етапів: аналіз ситуації, що існує в суспільстві на цей час; виявлення і формування соціальних проблем; визначення рівня розбіжності між ідеальною моделлю соціальної держави й існуючою соціальною моделлю; визначення стратегії дій, які зможуть цю розбіжність змінити. При цьому важливо використовувати певні механізми дії соціальної політики, під якими розуміють підтримку державою та іншими соціальними інститутами шляхом використання суспільних спромог (коштів) певних категорій населення, а також окремих необхідних для суспільства установ, структур, які не можуть забезпечити існування. Таку природу і такий характер мають механізми використання суспільних засобів створення й підтримки систем освіти, охорони здоров'я, культури; забезпечення житлом громадян, систем, не спроможних самостійно вирішити ці завдання. Створення, забезпечення нормального функціонування й розвитку цієї інфраструктури теж належить до завдань соціальної політики і також є проявом піклування суспільства і його інститутів про своїх членів, надання допомоги у забезпеченні таких життєвих потреб, як отримання освіти, медичної допомоги, культурних благ через використання з цією метою матеріального, фінансово-економічного потенціалу, що акумульований суспільством або окремими його структурами.

Ефективне управління неможливе без спеціальних засобів, які дозволяють оперативно проводити діагностику, приймати рішення й коректувати їх здійснення. Такі засоби мають назву **соціальних технологій**, під якими розуміють *раціональний спосіб соціальної дії з метою зміни одного якісного стану соціальної системи на інший і для досягнення передбачуваного соціального результату*. Інакше кажучи, *соціальна технологія є сукупністю методів, способів, засобів організації людської діяльності з її впливу на соціальні процеси, системи, відносини*.

Особливою цінністю соціальних технологій є те, що вони являють собою алгоритм певної діяльності. **Алгоритм** — це така система операцій, послідовне виконання яких у відповідності з чіткими правилами приводить до розв'язання поставленого завдання. Практикою доведено, що застосування суми різноманітних, розрізнених методичних способів менш ефективні, ніж технології за алгоритмом.

Проблема створення соціальних технологій пов'язана з обґрунтуванням їх принципів, головними з яких є:

а) принцип варіативності й адаптивності соціальних технологій до існуючих умов і вимог;

б) принцип саморегуляції, тобто здатності до самокорекції;
в) принцип доповнення, який виражається в тому, що різні соціальні технології не виключають одна одну, що жодна з них не може бути абсолютною;

г) поміркованість, що вимагає від розробників соціальної технології не розраховувати на сприятливий збіг обставин і на найкращі результати власних рішень.

Існує багато типологій соціальних технологій, які можна будувати за певними критеріями:

1) за критерієм часу вони є довготривалі, тактичні, оперативні, рубіжні й циклічні;

2) залежно від характеру і масштабу вирішення проблем, що розв'язуються соціальним управлінням, розрізняють два типи технологій — підготовка управлінських рішень і технології їх реалізації;

3) за видом і характером тих змін, до яких вони приводять, соціальні технології можна поділити на три групи: до першої належать ті, що стосуються соціальних процесів і явищ, пов'язаних з удосконаленням всієї сукупності суспільних відносин; до другої — соціальні процеси і явища, що ведуть до зміни соціальних умов життя окремих спільнот і верств населення; до третьої — технології стосовно соціальних процесів, які зазнають негативних змін у суспільному розвитку, пов'язаних з деформаціями суспільства, соціальною девіацією.

Завершуючи тему, слід підкреслити, що соціологія не обмежується лише вивченням соціальних відносин, процесів, механізмів, адже вони є послідовними сходинками зміни соціального об'єкта, що обумовлюється як внутрішньою логікою саморозвитку, так і впливом керуючого суб'єкта у його цілеспрямованому впливі на всі соціальні феномени. Соціально-технологічний підхід, з точки зору такого впливу, забезпечує рух від методу спроб і помилок до моделювання соціальних процесів і ситуацій, а також до прийняття на цій основі управлінських рішень.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте поняття соціального управління.
2. Визначте функції соціального управління.
3. Назвіть форми соціального управління.
4. Назвіть і проаналізуйте зміст принципів соціального управління.

5. Визначте поняття, мету, види та методи соціального прогнозування.
6. Визначте поняття, особливості, методи соціального проектування.
7. Визначте поняття, рівні, методи показники соціального планування.
8. Розкрийте зміст соціальної політики держави та її принципи.
9. Якими є риси й особливості соціальної політики сучасної України?
10. Дайте визначення соціальної технології та алгоритму.

Література

- Досвід європейської соціальної політики [Текст] // Вісн. Нац. Акад. держ. упр. при Президентові України. — 2004. — № 1. — С. 382–387.
- Мартиненко, В. Інституційні зміни як рушійна сила розвитку наукової парадигми соціального управління [Текст] / В. Мартиненко // Вісн. Укр. Акад. держ. упр. при Президентові України. — 2002. — № 1. — С. 298–302.
- Савченко, Л. А. Соціальне управління — особливий вид управління [Текст] / Л. А. Савченко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. — К., 2001. — Вип. 13. — С. 160–165.
- Семигіна, Т. Традиційні моделі соціальної політики в умовах глобалізації [Текст] / Т. Семигіна // Людина і політика. — 2004. — № 1. — С. 134–143.
- Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки [Текст] / за ред. А. С. Гальчинського. — К. : Нац. ін-т стратег. дослідж., 2004. — 344 с.
- Шевчук, П. І. Соціальна політика [Текст] : навч. посіб. / П. І. Шевчук. — 2-ге вид. — Л. : Світ, 2005. — 400 с.
- Юрченко, Ю. Соціальний захист населення як об'єкт соціального управління [Текст] / Ю. Юрченко // Зб. наук. пр. НАДУ при Президентові України. — 2005. — № 1. — С. 470–478.

Розділ 11

Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу

§ 1. Поняття громадської думки та її природа

Впродовж усього часу існування суспільства виявляється великий інтерес до дослідження феномену громадської думки. Особливо цікавими для її вивчення є переломні моменти розвитку суспільства, періоди загальної активізації. По-перше, за умов невизначеності й пошуку нових шляхів розвитку «верхи» цікавляться і «думкою народу». Це знаходить вияв у проведенні великої кількості опитувань громадської думки, референдумів і т. ін.; по-друге, і це є наслідком першого, активізуються дебати і дискусії серед вчених щодо ролі громадської думки в суспільстві.

У нашій країні, за умов трансформації всього суспільного ладу, спостерігається процес інституціоналізації громадської думки. Створено дослідницькі групи, організації, центри, державні заклади, що спеціально вивчають громадську думку. Але результати їх діяльності ще не є обов'язковими моментами для прийняття управлінського рішення; ще не вирішено проблему закріплення на законодавчому рівні організації та механізмів діяльності спеціалізованих структур із вивчення думки громадян. Тобто громадська думка ще не є соціальним інститутом, але стоїть на шляху свого становлення як такого. **Громадська думка** — стан реальної свідомості мас, що виникає як реакція на

актуальні, суспільно значущі явища та процеси, а також виражає активну позицію громадян щодо цього.

Інтерес до проблем думки народу існував в усі історичні епохи. Ще за часів розвитку цивілізації філософи і вчені замислювалися над речами, по суті, безпосередньо пов'язаними з таким явищем, як «громадська думка». У Середньовіччі також багато уваги приділялося цій проблематиці. Саме в ці часи виник термін «громадська думка». Уперше він був використаний англійцем Д. Солсбері у XII ст. для характеристики моральної підтримки парламенту з боку населення країни.

У Новий час, коли поживалювалося формування громадської думки, починають складатися передумови для теоретичного осмислення суті цього феномену, його ролі в державному і суспільному житті. Першим, хто розробив цільну теоретичну концепцію громадської думки, був Г. В. Ф. Гегель. Саме він визначив сутність громадської думки та виявив її характерні ознаки, що є значущими і дотепер. По-перше, суб'єктами громадської думки є приватні особи, які виражають думку від свого імені і нікого, окрім самих себе, не представляють. По-друге, думки, які висловлюють ці приватні особи, тим не менш являють собою судження про всезагальні справи, тобто справи, що мають публічне значення. По-третє, громадська думка не завжди відповідає закономірностям суспільного розвитку і істинним потребам суспільства. Вона може бути випадковою для соціального організму, а за певних умов — навіть зашкодити йому.

Серед дослідників кінця XIX — початку XX ст., які спеціально займалися проблематикою громадської думки, можна відзначити Г. Тарда і А. Лоуелла. Згідно з Тардом, творцем громадської думки є деяка публіка з дуже гнучкими і неясними кордонами, що сягають своїм корінням особливостей масових духовно-психологічних процесів. Лоуелл у своїх працях розкриває питання про межі компетентності громадської думки під час прийняття рішення, про співвідношення думок більшості та меншості тощо.

Вивчення громадської думки в СРСР розпочалося в 20-х роках XX ст. Це виявлялося в масових опитуваннях з приводу різних явищ і процесів суспільного життя, а також у спробах проаналізувати і теоретично обґрунтувати результати.

Сучасний стан досліджень громадської думки можна характеризувати як досить активний. У науковій літературі підкреслюється, що соціологічний підхід до вивчення громадської думки повинен базува-

тися як на розумінні її структурного елемента свідомості, так і на фіксації її ролі в системі соціальних відносин. Серед нових досягнень українських науковців — концептуальні положення про особливості розвитку громадської думки за умов перехідного періоду, її рівнів, типів, функцій, методики і техніки вивчення.

Отже, феномен громадської думки має досить багату історію, що сягає своїм корінням у глиб століть. Філософи і вчені давнини висловлювали безліч думок про його значення і роль у державному і громадському житті, про високий статус народної думки, їх залежність від інтересів і соціальної структури, про зв'язок їх спрямованості зі спрямованістю дій людей. Проблеми громадської думки цікавили філософів і вчених давнини, не зменшується інтерес до них і в наші дні.

Як же сьогодні визначають поняття «громадська думка»? Однозначно на це питання відповісти неможливо. Серед вчених існують певні спори з приводу цього. Одні науковці під громадською думкою розуміють явище групової психології, психічного стану мас, як соціально-психологічного комунікативного явища. Позитивний момент такого трактування сутності громадської думки полягає в тому, що вона дійсно заглиблюється в суспільну психологію мас та пов'язана з їх соціальними почуттями, переживаннями, настроєм. Разом з тим було б неправильно обмежувати можливості громадської думки лише здатністю відтворювати явища і факти дійсності мовою суспільної психології.

Друга група вчених наділяє громадську думку її виключно етичною природою і моральними функціями. Безперечно, все, що потрапляє сьогодні в поле зору громадської думки, оцінюється перш за все за високими моральними критеріями. Але пов'язувати її природу виключно з мораллю як формою суспільної свідомості — означає обмежити її лише моральною оцінкою, лише сферою моральних відносин. Втім слід визначити, що громадська думка за необхідності входить у будь-яку з форм суспільної свідомості (політичну, економічну, моральну і т. ін.).

Найбільш чисельну групу складають визначення, в яких сутність громадської думки виводиться через оціночні судження, що виступають результатом взаємодії суб'єкта і об'єкта і виражають схвалення або засудження.

Отже, ми бачимо, що уявлення про феномен громадської думки дуже багатозначне. Громадська думка має багато сфер, кожна з яких претендує на найбільш значущу, через яку можна дати визначення феномену, що розглядається.

Найефективнішим у визначенні поняття вважається спосіб зіставлення його з іншими категоріями.

Думка і судження. Будь-яка думка — це судження, але не кожне судження може бути думкою, а тільки те, що є результатом взаємодії об'єкта і суб'єкта і виражає оцінку. Громадська думка й оціночне судження не збігаються. Вони розрізняються за об'єктом, суб'єктом, структурою і засобом утворення. Громадська думка дає оцінку явищам, але на відміну від простого оціночного судження — це зацікавлене судження, яке виходить з уявлень про цінність об'єкта, тобто одночасно є і оціночним, і ціннісним судженням, що свідчить про зацікавленість і певне переконання суб'єкта.

Думка і переконання (система переконань). На відміну від переконання думка відображає передбачуваний зв'язок ознак, якісних характеристик, особливостей об'єкта і наділена різним ступенем обґрунтованості. Громадська думка — реакція на новації, і тут необхідно виявити соціальні настанови, тобто готовність до дії і реальну активність.

Думка і настрої. Загальним для цих двох понять є те, що вони — суть вияву масової свідомості. Відмінності між громадською думкою і настроєм наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Відмінності між громадською думкою й громадським настроєм

Громадська думка	Громадський настрої
1. Раціональність і багатогранність	1. Підкреслено емоційний характер
2. Безпосередній зв'язок з процесами мислення, виражається у певній позиції і виявляється у формі колективно-нормативно-оціночного судження	2. Неконкретність, недостатня ясність у своїх оцінках
3. Виявляється як загальна оцінка, яка постійно збагачується, розширюється й уточнюється	3. Емоційний стан, який може перерости у громадську думку, якщо він підніметься до рівня раціонального сприйняття і об'єктивної оцінки проблем, фактів, подій, що відбуваються

Думка і норми. Схожість цих двох понять полягає у виконанні однакових функцій — соціального регулювання, соціального контролю і виховання. Однак, якщо норми відрізняються стійкістю, то для громадської думки характерна швидкість реакції на виникаючі ситуації.

Думка і знання. В основі будь-якої думки лежать знання про її предмет. Але між знаннями і думкою існують відмінності. По-перше, дум-

ка не має наукової обґрунтованості, по-друге, думка не існує без свого суб'єкта.

Отже, поняття громадської думки пов'язане майже з усіма явищами нашої духовної життєдіяльності. Між ними багато спільного, але є і розбіжності, які дозволяють виділити сутність і специфічні риси кожного, і на основі цього дати визначення.

Особливостями громадської думки є такі: вона належить до сфери духовного життя, є проявом масової свідомості; громадська думка — не сума думок, а якісно нове духовне утворення; містить у собі раціональні, емоційні і вольові моменти; характеризується активністю, динамічністю, виражає готовність до дії.

Отже, *громадську думку* можна визначити як *такий стан реальної свідомості мас, що виникає як реакція на актуальні, суспільно значущі явища та процеси, а також виражає активну позицію громадян щодо цього.*

■ § 2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки, її структура та функції

Громадська думка не виникає безпредметно, у ній завжди присутній об'єкт, тобто те, на що спрямований її інтерес. Говорити про об'єкт громадської думки — це не означає перелічити всі конкретні теми, з яких висловлювалась або взагалі може висловлюватися громадськість. Такий перелік можна було б вести без кінця. Дуже велика кількість подій, явищ і фактів, що відзначають процес соціального розвитку, повністю відбивається в громадській свідомості і відповідно — у людських судженнях.

Отже, маючи на увазі перший аспект справи, слід зауважити, що існує певна об'єктивна обмеженість у висловлюваннях громадської думки, яка стосується перш за все пізнавальної здатності громадської думки. Велике значення тут має і «принцип цілеспрямованості», оскільки далеко не кожне, навіть «найбільш пізнавання» явище має сенс пізнаватися (вимірюватися) саме за допомогою суб'єктивного світу людей, громадської думки.

Таким чином, *об'єктом громадської думки* виступає та частина *матеріального чи ідеологічного світу (факти, явища, ідеї і т. ін.), що являє собою актуальний суспільний інтерес і потребує вияву ставлення людей.*

Найближчий розгляд об'єктів, що потрапляють у поле зору громадської думки, дає право говорити про те, що вони є далеко не рівнозначними. За ступенем складності їх можна розподілити на об'єкти-факти, об'єкти-події, об'єкти-явища (процеси). Найбільш простий об'єкт реакції громадської думки — той чи інший факт дійсності, який включається в систему взаємодії людей як засіб зберігання і передачі певної інформації і може виконувати роль стимулу соціальної активності. Подія — більш складний об'єкт громадської думки. Вона відзначається значною інформативністю, набором певних даних (фактів), що становлять її змістовний бік. Найскладнішою одиницею — об'єктом громадської думки — слід визнати явище і процес. Багатоструктурність, складність, непослідовність, а іноді і відсутність чітких меж змісту явища і процесу є причиною того, що нерідко вони неадекватно відображаються громадською думкою, яка охоплює не всю багатогранність даного явища чи процесу, а лише окремі їх сторони й елементи. Крім того, серед об'єктів громадської думки прийнято розрізняти факти, події, явища, процеси об'єктивної дійсності, суспільного буття (економічні процеси, умови матеріального життя, діяльності, людей і т. ін.) і суб'єктивної дійсності, суспільної свідомості (етичні уявлення, соціально-психологічні процеси, різні системи цінностей і т. ін.).

Головним критерієм виступають суспільні інтереси людей. Що більше життєво важливих інтересів народної більшості стосується об'єкт громадської думки, то нагальнішою є необхідність їх задоволення та сильніше виявляється процес утворення громадської думки й активніше ця думка заявляє про себе.

Другим критерієм є дискусійність. Предметом громадської думки стає тільки те, що передбачає розбіжність в оцінках, судженнях, характеристиках і т. ін., тобто містить у собі більший чи менший елемент дискусійності. Інакше кажучи, громадська думка завжди виникає з приводу питань, ще не вирішених, і майже ніколи — з питань, щодо яких існує безперечне, безпосереднє або наукове знання.

Третім критерієм відбору об'єктів громадської думки можна визначити компетентність, тобто певний ступінь поінформованості людей. Втім щоразу, як тільки в людей виникає потреба висловити свою думку про щось суттєве, брак знань, дефіцит інформації компенсуються їх особистим соціальним досвідом, життєвими спостереженнями. Причому визначення існування некомпетентної громадської думки має служити не приводом для його ігнорування, а сигналом для управлінських органів.

Тісно пов'язаною з об'єктом є категорія «суб'єкт громадської думки». Хто висловлює свою думку з приводу об'єкта? Хто в сучасному суспільстві «має право» називатися громадськістю і говорити від її імені, тобто бути носієм, суб'єктом громадської думки? Чиє судження може претендувати на те, щоб вважатися громадською думкою? **Суб'єктом громадської думки** іноді називають *народ чи його більшість або ж і суспільство в цілому, і великі соціальні групи, класи, або соціальну, економічну, демографічну, територіальну чи іншу групу*. Носієм громадської думки не може бути індивід, тому що вона являє собою специфічний стан суто масової свідомості. Втім особиста думка може бути пов'язана за своїм об'єктом із суспільним інтересом і, таким чином, входить до складу громадської думки.

Традиційно структуру громадської думки поділяли за двома критеріями. По-перше, з виділенням форм суспільної свідомості. Це політичні ідеї, правосвідомість, мораль, релігія, наука, мистецтво і естетичні погляди, філософія. Вони відрізняються способом відбиття дійсності, особливостями розвитку, роллю в житті суспільства, але перш за все своїм предметом.

Другий критерій для поділу структури громадської думки — рівень, ступінь глибини, з якою свідомість відбиває дійсність. Тут виділяється теоретична і повсякденна свідомість, базою утворення в першому випадку є результат свідомої діяльності, у другому — практичний досвід людей. Суб'єктом у першому випадку виступає особлива творча група, а при повсякденній свідомості суб'єктом є всі члени суспільства.

Структура громадської думки складається з трьох основних компонентів: раціонального, емоційного і вольового. **Раціональний компонент** утворюється з конкретних відомостей, що належать до сфери раціонального знання, які мають люди про факти, події, явища, процеси. Сюди можуть також входити і так звані наочно-образні знання, що формулюються за допомогою уяви і дають змогу отримати загальну картину того чи іншого явища, процесу, коли безпосередній індивідуальний досвід суб'єкта обмежений.

Емоційний компонент — це динамічний синтез масових відчуттів, масового настрою і соціальних почуттів, що виражені в безпосередньому переживанні життєвого смислу фактів і явищ дійсності, які є об'єктом громадської уваги. Емоційне у змісті громадської думки визначає її виразність, надає загальній спрямованості ідеям, поглядам, знанням.

Третій компонент структури громадської думки — *воля*. Він виражає прагнення суб'єкта до практичного здійснення оціночних суджень, що представлені в громадській думці. Завдяки цьому компоненту і психологічному настрою мас реалізуються на практиці ті уявлення, погляди, знання, які становлять раціональний елемент змісту громадської думки. Тим самим волевій начала сприяють перетворенню громадської думки з духовного утворення в духовно-практичне. Перший і другий елементи структури громадської думки утворюють оціночно-ціннісний компонент (або соціальну оцінку), що виявляється через судження, в яких виражаються ставлення суб'єкта думки до об'єкта дійсності. Третій елемент — це суспільні волевій спонукання, що практично впливають на функціонування громадської думки.

Громадську думку не можна вважати нікому не потрібною теорією. Це феномен, що спрямований на здійснення певних завдань, виконання певних функцій. Тому питання про функції та їх реалізацію є одним з основних у світлі всебічного розгляду явища громадської думки. Залежно від характеру взаємодії і тих чи інших соціальних інститутів або окремих осіб виділяють експресивну, консультативну і директивну функції.

Сенс *експресивної* функції полягає в тому, що громадська думка, незалежно від того, за яких умов їй належить діяти, завжди посідає певну позицію стосовно тих чи інших фактів і подій життя суспільства і, зокрема, щодо дій держави в особі її різних інститутів. Ця здатність надає громадській думці характеру сили, що стоїть над інститутами влади, оцінює і контролює діяльність цих інститутів, останні, таким чином, незалежно від ступеня реальної влади, яку вони мають, посідають становище контрольованих.

Згідно з *консультативною* функцією громадська думка дає поради стосовно способів розв'язання тих чи інших соціальних проблем, причому, оскільки така порада дається інститутам влади, передбачається, що останні потребують цієї поради або зацікавлені в її отриманні.

Здійснюючи *директивну* функцію, громадськість виносить рішення з тих чи інших проблем буття, що мають чітко імперативний характер.

Залежно від змісту висловленої думки виділяють такі функції: оціночна, аналітична, конструктивна, регулятивна.

Оціночна функція — виявлення ставлення до тих чи інших проблем або фактів дійсності. Її виконують найменш змістовні висловлювання

з тих, що виходять від громадськості. Дуже часто за ними не стоїть нічого, окрім суто емоційного, що спирається на випадкових, зовнішніх моментах, і не підкріпленого ніякими розмірковуваннями щодо ставлення людини до фактів, які оцінюються. Але і в тих випадках, коли винесення тієї чи іншої оцінки передбачає значну кількість змістовних суджень і коли за простим запереченням чи ствердженням криється складний аналіз явищ дійсності, і тоді все це повністю поглинається остаточним результатом. Водночас оціночна функція є і найбільш широкою з усіх у змістовному сенсі. Вона є майже в усіх без винятку висловлюваннях громадськості. Це пов'язано з тим, що ставлення людей до реальності може виражатися не тільки у вигляді прямої оцінки, але й побічно.

Аналітична функція — роль суб'єкта, що аналізує відносини і факти дійсності.

Конструктивна функція — роль суб'єкта, що програмує соціальні відносини і процеси.

Ці дві функції є взаємопов'язаними: винесення змістовної пропозиції — рішення обов'язково потребує попереднього вивчення питання; з іншого боку, аналіз питання по суті майже завжди завершується винесенням конструктивних пропозицій. Ці функції мають багато спільних рис. Перш за все, це сам характер розумової діяльності, що здійснюється громадськістю: змістовний аналіз чи винесення змістовного рішення уже передбачає наявність елементів теоретичного мислення. Разом з тим аналітична і конструктивна функції не збігаються за своїм змістом. Конструктивна думка є складнішою за своєю структурою, оскільки містить певну аналітичну діяльність і більше того, виражає в узагальненому вигляді безпосередній досвід мас.

Регулятивна функція — громадська думка виробляє (чи асимілює, запозичує деінде) і впроваджує певні норми суспільних відносин. У вузькому розумінні — це функція виховання.

Третя основа класифікації — форми громадської думки. Вона виступає у двох функціях: *позитивній* і *негативній*. У першому випадку громадська думка відіграє роль суб'єкта, що так чи інакше програмує соціальні процеси, у другому — роль суб'єкта, що виступає з негативною заявою і не пропонує навзамін ніякої своєї програми. Тобто це дві форми виявлення: заохочення, підтримка, ствердження або засудження, відмова, заперечення.

§ 3. Етапи становлення громадської думки, джерела і методи її вивчення

Для того щоб громадська думка стала «особливим станом реальної свідомості мас», вона має пройти певний шлях, який характеризується такими етапами: процес виникнення; формування громадської думки; функціонування громадської думки.

Процес виникнення думки — оцінка людьми предмета їх уваги, визначення щодо нього особистої думки. Ознаками цього стану є інтерес людей до об'єкта думки, звертання їх до джерела інформації про нього, вироблення індивідуальних суджень. Громадська думка завжди і перш за все пов'язана з оцінкою людьми того чи іншого явища, процесу. А соціальна оцінка — це прояв одного з видів ставлення суб'єкта до об'єкта, ставлення, яке полягає в тому, що суб'єкт визначає відповідність об'єкта критеріям, що ним висуваються. Соціальні оцінки можуть мати різний ступінь раціональності. Найбільш раціональною є та соціальна оцінка, в якій зафіксовано чітко усвідомлене ставлення людини до конкретного факту, події і т. ін.

Формування громадської думки — взаємодія індивідуальних, групових, колективних суджень, утворення на їх основі громадської думки, тобто думки, що має внутрішню єдність і впливає на практичну діяльність людей і соціальних інститутів. При формуванні громадська думка переходить з одного стану в інший за допомогою комплексу механізмів. Вони є сукупністю елементів та їх відносин, що забезпечують перетворення індивідуальних суджень з приводу актуальних проблем дійсності на думку великих соціальних груп, а також перехід громадської думки зі сфери свідомості у сферу практичної діяльності людей. Внутрішні механізми пов'язані з об'єктивними процесами формування громадської думки, а зовнішні — з фактами впливу на свідомість людей з боку органів управління. Один з основних внутрішніх механізмів — ідентифікація з інтересами соціальної групи і суспільства в цілому.

Стану *функціонування громадської думки* притаманна певна стійкість. Стабілізатором виступають значний інтерес людей до об'єкта думки, глибока інформованість і знання про нього, а також їх переконання у правильності своєї думки. Основні ознаки — громадська думка орієнтує, регулює, приписує певні соціальні дії (поведінку), які пов'язані з об'єктом цієї думки, і ті, що виявляються у різних сферах суспільного

життя. На цьому етапі вимірюються соціальна зрілість, рівень поширеності, інтенсивності думки. Соціальна зрілість визначається тим, як глибоко громадська думка виражає інтереси спільнот, тенденцій прогресивного розвитку суспільства. Критерієм, який дозволяє зібрати показники, що здатні міркувати про характер і значущість думки, є глибина і повнота реалізації функцій громадської думки.

Отже, показниками соціальної зрілості є: 1) соціальна спрямованість — думки можуть бути передовими і відсталими, консервативними і новаторськими і т. ін.; 2) компетентність; 3) інтенсивність — відбиває рівень зацікавленості, переконаності, стійкості своєї позиції; 4) стабільність; 5) поширеність; 6) результативність.

Джерела вивчення громадської думки можна розглядати у зв'язку з формами її вираження. Існує три форми вираження громадської думки: стихійне вираження; вираження громадської думки за ініціативою державних органів, громадських організацій, засобів масової інформації; вираження громадської думки під час спеціальних соціологічних досліджень (опитувань).

Способами вивчення стихійно вираженої громадської думки виступають аналіз листів різних груп населення; питань, що надходять до засобів масової інформації; процедур і результатів різних зборів, форумів і т. ін.

Основними каналами, що вивчають громадську думку, ініційовану державними органами, громадськими організаціями, є всенародне обговорення (наприклад, нових законопроектів), референдум (голосування населення з особливо важливих питань, результати якого використовуються органами влади для прийняття остаточного рішення), засоби масової інформації.

Громадська думка може висловлюватися під час проведення спеціальних соціологічних досліджень, тобто останні є каналами її вивчення. На відміну від інших каналів, соціологічні дослідження дають змогу не просто зафіксувати, а й виявити, виміряти рівень соціальної зрілості, напруженості думки, колізію думок. Їх перевагою є наукова обґрунтованість, надійність. Втім, це важкий і дорогий канал.

Факти-думки, судження громадськості в момент дослідження виступають у двох принципово різних формах: 1) як зовнішньо об'єктивовані в тій чи іншій діяльності людей або 2) як факти безпосередньо самої свідомості. У першому випадку потрібно зафіксувати вільно виражені думки і проаналізувати їх, у другому необхідно знайти,

виявити думки, тобто створити умови для того, щоб ці думки набули відповідного зовнішнього вияву. Згідно з цим виділяють і дві групи методів вивчення громадської думки:

- методи вивчення зовнішньо об'єктивованих фактів свідомості;
- методи вивчення безпосередніх фактів свідомості.

Зупинимося спочатку на перших. Як відомо, думки зовнішньо об'єктивуються перш за все у специфічній знаковій діяльності — мові. Передусім це усна мова, за допомогою якої людина обмінюється одна з одною думками в процесі безпосереднього спілкування. Саме з цим пов'язані перші методи вивчення спостереження. Під час спостереження процес вираження думок здійснюється без зусиль дослідника, без його участі — він тут займає позицію спостерігача, дивиться на об'єкт, що вивчається, «збоку». Разом з тим йдеться про фіксацію моментальних явищ: усна мова є такою формою об'єктування думок, що дає змогу «вхопити» їх лише в момент висловлення. У даному випадку думки не набувають ніякої іншої зовнішньої форми свого вираження (закріплення), яка б давала їм «життя» поза процесом висловлювання. І тому вони не існують або перестають існувати для дослідника, якщо він не встиг зафіксувати їх на слух, «спостережити» безпосередньо в момент мовлення.

Другою формою знакової діяльності, в якій зовнішньо об'єктивуються думки людей, є письмова мова. Завдяки їй члени суспільства мають можливість обмінюватися думками не тільки в процесі безпосереднього спілкування, а й на відстані. Відповідно до цього значно розширюються і межі вивчення громадської думки. При цьому на перший план висуваються методи аналізу документів.

Документи з різним ступенем повноти відображають життя суспільства, передають не тільки події соціальної реальності, а й фіксують у собі розвиток всіх виразних засобів суспільства і перш за все структуру мови. Вони містять дані про процеси і результати діяльності окремих індивідів, колективів, великих груп населення і суспільства в цілому.

Ще одна зовнішня форма, в якій об'єктивуються думки громадськості, — це ідеї, безпосередня практична діяльність людей. У таких випадках дослідження громадської думки здійснюються за допомогою методів аналізу практичних дій.

Методи вивчення безпосередніх фактів свідомості є кращими, ніж попередні. Тут дослідник від самого початку займає рішучу активну

позицію, сам інспірує висловлювання громадськості з того чи іншого питання, сам визначає умови і форму цих висловлювань і т. ін. — у результаті «некеровані» судження громадської думки стають повністю «керованими», і виникає реальна можливість дістати широку і об'єктивну картину думок. За своїм характером ці методи в принципі збігаються з так званими методами опитування. Опитування є найпопулярнішим методом збору інформації. Специфіка опитування полягає в тому, що при його використанні джерелом первинної інформації є людина (респондент) — безпосередній учасник соціальних процесів і явищ, які досліджуються.

■ § 4. Громадська думка про право

Аналіз громадської думки про право дає змогу виділити її якості і закономірності формування. Оскільки право — це сфера, елемент суспільного життя, громадська думка про нього ніколи не буває відображенням юридичних явищ у «чистому вигляді», правових фактів, що існують самі по собі. Вона формується як оцінка відповідності прав і обов'язків людей об'єктивним функціям, які вони повинні виконувати внаслідок закону розподілу суспільної праці. Громадська думка визнає справедливим, якщо суспільство, ставлячи людину на ту чи іншу соціальну позицію, тим самим покладає на неї обов'язок вирішувати комплекс суспільно значущих завдань, одночасно наділяє її всіма матеріальними і правовими засобами, необхідними для виконання відповідних функцій.

При формуванні громадської думки з приводу того чи іншого факту юридичного життя колективна свідомість начебто зіставляє правові відносини із суспільними і робить висновки про справедливість і несправедливість громадсько-правових відносин на основі їх відповідності власницьким, державно-правових — політичним, адміністративно-правових — управлінським відносинам та ін.

Мірилом оцінки громадською думкою факту юридичної дійсності є не права норма як формальне установлення держави, а норми культури, загальні уявлення людей про відповідне, які і є основою усвідомлення того, що є і що не є правом. В основі відповідного, коли воно виражає об'єктивну необхідність, лежить існуюче, яке виражається в тому, що самі суспільні відносини потребують правового за-

кріплення і урегулювання і що їх особливості визначають характер і можливості юридичного впливу на них.

На формування громадської думки про право також впливає не лише сама правосвідомість, станом якої вона є, а й економічні, політичні, моральні, релігійні та інші оцінки, оскільки економічні, політичні, моральні, релігійні та інші моменти опосередковують факт, який «аналізує» масову правосвідомість і викликає її реакцію у формі громадської думки. І правосвідомість, і громадська думка про право — складні за своїм змістом явища, які виражають в юридичних поняттях суспільне життя і тому зазнають впливу всіх форм суспільної свідомості.

Відповідно до громадської думки взагалі, громадська думка про право покликана виконувати певні соціальні функції. Залежно від змісту вона так чи інакше оцінює факти юридичної дійсності. Ці оцінки впливають на ставлення людей до права, на їхні дії, які мають юридичний сенс, і тим самим виконують орієнтаційну і регулятивну функції. З ними пов'язана і аналітико-конструктивна функція, оскільки для оцінки і забезпечення певної спрямованості діяльності людей у зв'язку з фактами юридичної дійсності необхідні їх аналіз і прийняття конструктивного рішення.

Щодо впливу на соціальні інститути, зокрема на державу і право, громадська думка може виконувати контрольну, консультативну і директивну функції. Контрольна функція виявляється тоді, коли громадська думка, висловлюючи ставлення до виданого закону, наказу, оголошеного судом вироку і т. ін., дає можливість отримати інформацію про ставлення до них населення в цілому або його окремих груп і з урахуванням цієї інформації внести у разі необхідності корективи в управлінські рішення, що приймаються, законодавчу діяльність або правозастосовну практику. Аналогічними є дії консультативної і директивної функцій.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття та специфічні риси громадської думки.
2. Як співвідносяться поняття «думка» і «судження», «думка» і «переконання», «думка» і «настрій»?
3. Що є об'єктом громадської думки? Види об'єктів.
4. Суб'єкти громадської думки.
5. Охарактеризуйте структуру громадської думки.

6. Назвіть основні функції громадської думки за різними критеріями.
7. Етапи становлення громадської думки.
8. Поняття та показники соціальної зрілості громадської думки.
9. Визначте основні канали вивчення громадської думки.
10. У чому полягають особливості громадської думки про право?

Література

- Громадська думка: теоретичні та методичні проблеми дослідження [Текст]. — К., 2001.
- Левада, Ю. А. «Истина» и «правда» в общественном мнении: проблема интерпретации понятий [Текст] / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2002. — № 3.
- Левада, Ю. А. Механизмы и функции общественного доверия [Текст] / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2001. — № 3.
- Левада, Ю. А. Общественное мнение у горизонта столетий / Ю. А. Левада // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. — 2000. — № 6.
- Легеца, Я. О. Формування громадської думки в умовах пострадянських соціально-політичних трансформацій [Текст] / Я. О. Легеца // Стратегічні пріоритети. — 2007. — № 1(2).
- Оссовський, В. Л. Громадська думка про соціополітичний устрій України [Текст] / В. Л. Оссовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4.
- Соціологія [Текст] : підручник / за ред. В. Г. Городяненка. — К. : ВЦ «Академія», 2008.
- Тощенко, Ж. Т. Фантомы общественного сознания и поведения [Текст] / Ж. Т. Тощенко // Социс. — 2004. — № 12.
- Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003 [Текст]. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2003.

Розділ 12

Соціологія права

§ 1. Соціологічний підхід до аналізу права

Соціологія права — це галузь наукових знань, що з точки зору об'єкта досліджень має міждисциплінарний характер, тобто вона сформувалась і розвивається на межі соціології та правових наук. Об'єктом соціології права є не взяті окремо правове і соціальне, а їхній взаємозв'язок і взаємодія. У найзагальнішому плані *об'єкт* соціології права — це право (правова реальність); у конкретному (вузькому) варіанті — це соціальне у праві, взаємодія права і соціуму. *Предмет* соціології права можна визначити як знання про соціальні закономірності функціонування та зміни права; форми прояву і механізми їх дії в поведінці та діяльності індивідів, соціальних груп, суспільства в цілому. Право — це важливий не тільки політичний і юридичний, а й соціальний інститут, якому належить найважливіша роль у соціальному контролі та соціальному регулюванні. Правові явища і процеси не можуть бути глибоко і всебічно вивчені поза їх зв'язком із суспільством як соціальною системою, тобто поза соціальними зв'язками.

Соціологію права можна визначити як науку про загальні та специфічні соціальні властивості, закономірності і механізми взаємодії суспільства як соціальної системи і права як його підсистеми, як способу соціального регулювання. Соціологія права виходить з примату

суспільних відносин над правовідносинами та юридичною нормою. Характер суспільних відносин визначає і систему правових норм, і ступінь їх порушення (додержання), і «форму» реагування суспільства на правопорушення. На відміну від юридичного підходу (правові норми — судова практика) соціологічний прагне розкрити більш глибокі зв'язки, що відображають суть правових явищ: *суспільні відносини* — право — функціонування правових норм у суспільстві — їх соціальна ефективність.

Соціологічний підхід до дослідження права передбачає вивчення юридичних явищ у трьох основних напрямках.

Перший напрям дослідження охоплює вивчення тих особливостей соціально-економічних умов життя, що потребують юридичного врегулювання суспільних відносин у кримінально-, цивільно-, адміністративно-правових та інших формах. Тут набувають свого матеріального обґрунтування всі юридичні інститути та норми. Інакше кажучи, у ході дослідження, яке проводиться в цьому напрямі, виявляються потреби суспільства в певному виді правового регулювання і дається пояснення вибору юридичних засобів їх задоволення.

Другий напрям охоплює дослідження соціального, соціально-психологічного і юридичного механізмів дії правової норми. Вивчення соціального і соціально-психологічного механізмів передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дозволяють досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для удосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відбиття у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу, дослідження юридичного механізму приводить до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури власне правових норм, більш чіткого відбиття їх юридичного змісту шляхом уточнення прав і обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

Третій напрям включає вивчення ефективності правових норм, у ході якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей.

Структурно соціологія права складається з таких головних розділів: загальні теоретичні та методологічні питання; спеціальні проблеми та конкретні соціально-правові дослідження (наприклад, судова соціологія, соціологія законодавчої діяльності, соціологія кримінального права тощо); методика та техніка соціально-правових досліджень.

Соціологія права являє собою певним чином структуровану систему соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також дії, тобто як соціально детерміноване і соціально діюче (соціально спрямоване) явище, процес. Отже, соціологія права розглядає генезис, функціонування і розвиток права як соціально обумовлений феномен.

§ 2. Соціальна обумовленість розвитку права

Під *соціальною обумовленістю права* розуміють відповідність, адекватність права суспільним відносинам, що регулюються, його здатність відображати об'єктивні потреби суспільного життя. Предмет досліджень, що спрямовані на вивчення соціальної обумовленості права, становлять соціальні чинники неправового характеру, які певною мірою впливають на формування і розвиток права.

Властивість соціальної обумовленості права виражається в тому, що право повинно бути, насамперед, динамічною системою, яка швидко реагує на зміни в соціальній дійсності. Воно покликане точно відображати вимоги об'єктивних законів суспільного розвитку, бо така відповідність забезпечує й найсприятливіші умови для діяння законів у житті. Нарешті, право має відображати не будь-які, а саме назрілі потреби й інтереси суспільства, соціальних колективів, особистості.

У механізмі соціальної обумовленості права виділяють три стадії:

- виникнення потреби в юридичному регулюванні відповідних відносин;
- відбиття у правовій, моральній, політичній свідомості потреб та інтересів, формування громадської думки;

– діяльність держави в особі його компетентних органів з прийняття правових норм — правотворчість.

■ § 3. Соціальний механізм дії права

Питання соціальної дії права, його інститутів і норм утворюють певне коло проблем. Зрозуміло, що дослідження дії права, законів і норм є не менш важливим, ніж аналіз їх соціальної обумовленості. Вплив права на суспільні відносини відбувається не автоматично, а потребує значних зусиль з боку державних органів, юридичних установ, усього суспільства у цілому. Право виступає як могутній важіль управління і перетворення суспільних відносин, але за умови, що існує чітке розуміння, яким шляхом, за допомогою яких засобів правові вимоги, нормативні приписи законів та інших юридичних актів переводяться в соціальну поведінку суспільства, соціальних верств, груп, особистості. Саме в цьому полягає соціальний механізм дії права. Під **соціальним механізмом дії права** розуміють *механізм системи взаємодії правових та інших соціальних чинників, які беруть участь у житті права на всіх етапах його функціонування.*

Соціальні чинники економічного, політичного, морального та іншого характеру у своїй сукупності утворюють те, що називають соціальним середовищем дії права.

Вивчення соціального механізму дії права передбачає визначення відповідних чинників, які впливають на виконання юридичних норм і побудову ряду моделей поведінки, що дають змогу досліджувати сукупну дію усіх цих соціально і юридично значущих чинників, які зведені до єдиної системи. Його результати стають теоретичною базою для науково обґрунтованих рекомендацій органам, що застосовують право, та для вдосконалення законодавства шляхом збагачення його соціального змісту за рахунок відображення у правових нормах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших моментів. У свою чергу дослідження юридичного механізму веде до створення теоретичного фундаменту для поліпшення структури самих правових норм, чіткішого відображення їх юридичного змісту шляхом уточнення прав та обов'язків учасників правовідносин і для раціоналізації законодавчої техніки.

§ 4. Соціальна ефективність правових норм

Соціальна ефективність дії права — співвідношення між фактичними результатами дії норми і тими соціальними цілями (соціально обумовленими, соціально корисними), для досягнення яких цю норму прийнято. Соціальна проблема в дослідженнях ефективності правових норм — це наявність розриву між цілями управління певним соціальним процесом, у регулюванні якого бере участь право, та фактичними результатами управління.

Цей напрям включає вивчення ефективності правових норм, у процесі якого виявляється достатність або недостатність юридичних засобів, обраних для досягнення поставлених цілей; охоплює широке коло проблем, включаючи ефективність усього права в цілому, його різних галузей та інститутів, окремих правових норм, ефективність правозастосовної діяльності. Слід мати на увазі, що соціальний ефект породжує не норма сама по собі, а дії державних інститутів і посадових осіб, спрямовані на її реалізацію (інформування суб'єктів права, роз'яснення, тлумачення норми, контроль за її виконанням, профілактика, застосування санкцій тощо). Загальні питання ефективності права, його галузей та інститутів досліджуються головним чином на теоретичному рівні. Можливості конкретно-соціологічного підходу найповніше реалізуються при вивченні ефективності законодавства та ефективності правозастосовної діяльності.

Ефективність дії правових норм залежить від певних об'єктивних і суб'єктивних умов, що стосуються як самого права, так і сфери його реалізації. Будь-яка норма створюється і діє не в «порожнечі», а в реальній сукупності суспільних відносин, на основі й у рамках існуючих суспільного буття і суспільної свідомості. Характер взаємозв'язку правової норми з різними сторонами суспільного життя і визначає ті умови, які зрештою забезпечують ефективність її дії. Ці умови можна розглянути з різних точок зору, проаналізувати у різних аспектах.

1. Макросоціальні умови. До них належать: наявність реальних можливостей свідомого застосування об'єктивних законів суспільства; рівень збігу суспільно об'єктивних потреб та індивідуальних і колективних інтересів; стан свідомості та політико-моральної єдності народу.

2. Умови, що пов'язані з політичною організацією та її діяльністю. Йдеться передусім про діяльність партій з питань розвитку та зміцнен-

ня правопорядку, боротьби з правопорушеннями; про якість правотворчої діяльності держави; про активну участь трудящих та їх громадських організацій (особливо профспілок) у правотворчій діяльності із застосування права.

3. Мікроумови, до яких належать: визнання в колективах і малих соціальних групах, у сім'ях моральних та інших нормативних систем; соціальні зв'язки громадян з трудовими колективами та профспілками; ставлення до права на підприємствах та в установах.

4. Особистісні умови, що містять у собі рівень освіти, індивідуальні ціннісні орієнтації, досвід тощо.

Можна класифікувати умови ефективності дії норми на основі, пов'язаній з елементами механізму дії права. З цієї точки зору умови ефективності діяння норми належатимуть, по-перше, до самої норми; по-друге, до діяльності правозастосовчих органів; по-третє, до особливостей правосвідомості та поведінки громадян, які додержуються або порушують вимоги правової норми. Тільки поєднання всіх трьох умов забезпечує високу ефективність дії правової норми. Необхідно також зазначити, що ці умови в свою чергу забезпечуються організаційними заходами, які проводить держава для розвитку і вдосконалення суспільних відносин, зміцнення законності та правопорядку. До них належать, зокрема, добір і підготовка юридичних кадрів, що здійснюють як правотворчу, так і правозастосовну діяльність; підвищення правової та загальної культури посадових осіб і громадян, які реалізують правові приписи; організаційне та матеріально-технічне забезпечення дії права, включаючи створення автоматизованих систем інформатичної управління у сфері права.

Можна визначити чинники, які впливають на якість діяльності із застосування права. Це:

а) міра оптимальності правової норми (йдеться про якості норми);

б) стан управління (науковість організації праці тих, хто застосовує право, організаційна структура установ, що застосовують право, порядок їх діяльності, чіткість розподілу функцій, компетенцій, злагоженість та узгодженість усіх ланок систем установ, що застосовують право);

в) мікроклімат, в якому відбувається застосування права (діловитість, творча критика і самокритика, відсутність бюрократизму, байдужості до людини тощо);

г) суб'єктивні якості того, хто застосовує право (його політична зрілість, знання права, рівень правосвідомості, професійна етика, авторитет, досвід, високі моральні якості, загальний культурний рівень). Доречно нагадати, що важливою умовою ефективності правових норм є їх доцільне застосування;

д) матеріально-технічний чинник, в якому має місце естетика процесу застосування норм (зовнішнє оформлення та обладнання приміщення, забезпечення транспортом тощо).

Досліджуючи проблеми соціальної ефективності, необхідно розглянути також і критерії соціальної ефективності законотворчості. За своїм змістом законотворчість — це не лише діяльність законодавчого органу. За умов демократичного режиму творцем закону є суспільство в цілому, але в тих формах, що забезпечують оптимальне використання суспільних ресурсів.

Можна запропонувати таку систему критеріїв соціальної ефективності законотворчості.

По-перше, критерії, що характеризують можливості формування (і формулювання) суспільної потреби в законодавчому врегулюванні тих чи інших питань. Ці критерії є похідними від теоретичної моделі, обраної дослідником як «еталон» для пояснення політико-правового життя в цілому. Оскільки йдеться про сучасну Україну, політичні пріоритети якої зафіксовано серед іншого в Конституції, то така модель відтворюватиме ознаки сучасної правової держави, що спираються на розвинуте громадянське суспільство. Тому серед цих критеріїв будуть такі:

1) наявність інституалізованих можливостей суспільного обговорення проблем розвитку суспільства, тобто наявність свободи слова, засобів вираження громадської думки, інститутів громадського впливу і контролю тощо;

2) наявність політико-правової культури соціальних суб'єктів, достатньої для участі в цій діяльності;

3) функціонування системи розподілу влади та механізмів, які забезпечують взаємодію гілок влади і громадськості, що має ініціювати оновлення влади у разі її неефективності;

4) наявність інституалізованих механізмів взаємодії суб'єктів законодавчої ініціативи та громадськості, можливість впливу громадськості на рішення суб'єктів законодавчої ініціативи.

По-друге, це критерії, що охоплюють процес законопроектної діяльності. Умовно їх можна поділити на дві групи. До першої належать

критерії організаційно-управлінського характеру, які мають фіксувати оптимальність організації процесу законопроектування. Значною мірою такі критерії є типовими для оцінки будь-якої управлінської процедури. Серед них варто звернути увагу на такі:

1) наявність регламентації цієї діяльності, тобто фіксація процедури в будь-якій формі;

2) спеціалізація законопроектної діяльності (професіоналізація);

3) наявність організаційного оформлення (виконується окремими організаційними утвореннями — центрами, відділами, управліннями тощо);

4) керованість (наявність процедур контролю, у тому числі з боку громадськості, за цією діяльністю);

5) скоординованість (наявність ефективних процедур координації з іншими суб'єктами законодавчої ініціативи);

6) відкритість (доступність для громадськості основних етапів законопроектування, в тому числі можливість її участі в цьому процесі у формі громадських слухань, експертиз тощо).

До другої групи критеріїв належать техніко-юридичні критерії, які є показником певних стандартів нормативного акта, що поєднують особливості національної правової системи із загальними юридичними критеріями (відсутність логічних суперечностей, чіткість дефініцій тощо). За умов тісної інтеграції України в європейські та світові структури значною мірою техніко-юридичний характер матимуть критерії відповідності національного законодавства міжнародно-правовим стандартам.

Третя група критеріїв фіксує характеристики процедури Верховної Ради України. Вони багато в чому схожі на критерії другої групи, оскільки в обох випадках йдеться про певну організаційно-управлінську процедуру, яка оцінюється за єдиними критеріями ефективності управління. Але існують і критерії, що мають специфічний характер. Серед них слід звернути увагу на такі:

1) наявність ефективних процедур узгодження інтересів фракцій, «групи тиску» тощо;

2) можливості проведення експертизи законопроектів;

3) оптимальність термінів «проходження» законопроекту;

4) відкритість процедури (можливість внесення змін до законопроектів);

5) наявність механізмів «зворотного зв'язку» із суб'єктами законодавчої ініціативи.

Найскладнішим є комплексний критерій «політико-правова культура законодавчого органу», оскільки він має зафіксувати в остаточному підсумку рівень професіоналізації парламентаріїв, їх здатність адекватно виконувати функції творців закону як юридичного, а не політичного («популістського») документа.

Таким чином, три групи критеріїв утворюють контур еталону оцінки.

Зміцнення правової основи, вдосконалення нормативного регулювання державного та суспільного життя сприяють підвищенню ефективності управління, стимулюють розвиток його об'єктів у необхідних для суспільства напрямках.

§ 5. Правова соціалізація особистості

Правова соціалізація — це процес включення індивіда в систему правовідносин даного суспільства на основі засвоєння всієї правової культури цього суспільства. Вона виступає як складова єдиного процесу соціалізації. Правова соціалізація — це заміна правомірної поведінки за примусом на правомірну поведінку за особистісними особливостями.

Право як вид соціального регулювання здійснює прямий вплив на процеси соціалізації, орієнтуючи індивіда в різноманітній соціальній дійсності. Факт правової врегульованості суспільних відносин, спосіб правового впливу на них, визначення належної та дозволеної поведінки, різноманітні заборони — усе це оптимізує процеси соціалізації. У ході соціалізації індивід засвоює не тільки норми та закони, але й усі елементи правової системи, в тому числі правові поняття. Таким чином, основу правової соціалізації становлять:

- засвоєння правових норм і посідання певної позиції стосовно цих норм;
- оцінка безпосередньої реалізації норм у юридичній практиці, формування ставлення до правових інститутів та установ;
- засвоєння правової ідеології як системного, науково обґрунтованого відображення правової дійсності в ідеях, поняттях, принципах.

Правова соціалізація — це не тільки формування навичок соціальної поведінки, яка відповідає правовим нормам суспільства, а й інтеріоризація таких норм, виникнення внутрішньої мотивації, що орієнтує

особистість на їх додержання. Початком цього процесу є засвоєння у дитинстві норм соціальної поведінки, спілкування та взаємодії людей, соціальних заборон і вимог. Пізніше правова соціалізація набуває виразніших форм: це відбувається тоді, коли людина, будучи дорослою, стає повноцінним учасником правовідносин і стикається з необхідністю самостійно відстоювати свої права, цивілізовано зав'язувати стосунки з іншими людьми і виконувати свої обов'язки перед суспільством. У процесі правової соціалізації відбувається поступова інтеграція особистості в широкий соціальний контекст, перехід її до повноцінної участі у функціонуванні громадянського суспільства та держави. Однак при цьому можуть виникати перекручення, деформації, які призводять згодом до появи в індивіда кримінальних нахилів, правового нігілізму, асоціальної й антидержавної поведінки.

У здійсненні правової соціалізації особистості вирішальне значення мають такі чинники:

1) загальний стан економічних, політичних, ідеологічних відносин у суспільстві та державі;

2) ступінь суспільної правосвідомості в цілому і рівень автоматизму правової поведінки, що склалася;

3) безпосереднє соціальне оточення особистості та вплив на неї малих формальних і неформальних груп;

4) рівень правової пропаганди;

5) загальний стан законності й зокрема стан законності у галузі державного управління.

Отже, досліджуючи назване коло проблем, соціологія права не тільки виконує важливі загальнонаукові функції у рамках юриспруденції, але й робить свій внесок у розв'язання кардинальних завдань сучасної соціально-правової практики, які пов'язані з науковим забезпеченням реформ, що проводяться у країні, досягненням громадської згоди, запобіганням і своєчасним розв'язанням соціальних конфліктів, створенням умов для стійкого правопорядку, реалізації прав і свобод особистості, утвердженням у країні громадянського суспільства і правової держави.

Питання для самоконтролю

1. Як співвідносяться загальна соціологія та соціологія права?
2. Що розуміють під предметом соціології права?

3. У чому полягає соціологічний підхід до дослідження права?
4. Визначте структуру соціології права.
5. Назвіть функції соціології права.

Література

- Гречин, А. С. Социология правового сознания [Текст] : учеб. пособие для вузов / А. С. Гречин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. — 256 с.
- Губарь, О. М. Социология права [Текст] : учеб. пособие / О. М. Губарь, Е. В. Попова. — Донецк : «Вебер» (Донец. отд-ние), 2007. — 451 с.
- Сердюк, О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права [Текст] : монографія / О. В. Сердюк. — Х. : Яшма, 2007. — 320 с.
- Соціологія права [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 288 с.
- Соціологія права [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. Л. М. Герасіної, Н. П. Осипової. — К. : Ін Юре, 2003. — 276 с.

Предметний покажчик

- Агрегація – 88, 89
Аналітична функція громадської думки – 199
Анкета – 30
Аутгрупа – 89
Базисний тип особистості – 117
Біхевіоризм – 38
Бунт – 154
Велика соціальна група – 91
Вертикальна мобільність – 111
Взаємодія – 41
Виникнення думки – 200
Висхідна соціальна мобільність – 111
Виховання – 125–127
Вищий клас – 110, 111
Відкрита стратифікація – 109
Відхилення соціальні – 148
Вікова структура – 104
Влада – 109, 110
Власність – 109, 110
Вольовий компонент громадської думки – 198
Вторинні групи – 90
Головний статус – 119
Горизонтальна мобільність – 110
Громадська думка – 191, 195
Держава – 34
Директивна функція громадської думки – 198
Дисфункція соціальних інститутів – 67
Дітоцентристський тип сім'ї – 136
Документ – 27
Дослідження соціологічне – 23
Еволюція – 51
Експеримент – 25
Експресивна функція громадської думки – 198
Емоційний компонент структури громадської думки – 197
Емпіричні дослідження – 15
Етнічні спільноти – 91
Загальна теоретична соціологія – 15, 16
Закон самозбереження організацій – 77
Закон синергії – 76
Закони (наукові закони) соціології – 13
Закрита стратифікація – 109
Здобутий статус – 118
Ідеальний тип особистості – 117
Ідентифікація – 126
Ідентичність – 117
Імітація – 126
Інгрупа – 89
Індивід – 114, 115, 124, 125
Індивідуальність – 115, 117
Інновація – 153
Інститут – 58, 61
Інституційна психологія – 60
Інституційний підхід – 58
Інституціоналізм – 60
Інтегративні соціологічні теорії – 22
Інтеракціонізм – 21
Інтеракція – 38, 39
Інтерв'ю – 3
Інтерес – 116, 120, 121, 122
Інтеріоризація – 126
Інтерпретативна соціологія – 19–20
Інформаційне суспільство – 48
Канали вивчення громадської думки – 201
Категорії соціології – 12
Клан – 91
Контент-аналіз – 28
Конкуренція – 38, 39
Конструктивна функція громадської думки – 199
Консультативна функція громадської думки – 198
Контроль соціальний – 158

Конфлікт – 161
Конфлікт економічний – 167
Конфлікт політичний – 166
Конфлікт у соціальній сфері – 167
Конфлікт юридичний – 169
Конформність – 153
Концепція соціальної еволюції – 39
Координація – 36
Країна – 34
Кримінальний тип особистості – 118
Критерії розробки соціальних технологій – 189
Культура – 124, 125, 126

Людина – 115, 117, 125, 126

Мала соціальна група – 90
Маргінал – 112
Маргінальний тип особистості – 117
Маргінальність – 111, 112
Марксизм (в соціології) – 20
Метод – 13
Методика – 13
Методологія – 13
Міграція – 105
Місто – 94
Модальний тип особистості – 117
Модернізація – 44
Молодь – 105
Мотив – 115, 116, 120–124
Мотивація соціальної діяльності – 122

Народжуваність – 105
Народності – 91
Настанова – 90, 116, 121–123, 126
Національно-етнічна структура – 91
Нація – 91
Негативна функція громадської думки – 199
Неомарксистські соціологічні теорії – 21–22
Неопозитивізм – 21
Неформальні соціальні інститути – 63
Нижчий клас – 110, 111
Низхідна соціальна мобільність – 111

Норма соціальна – 143, 144, 145

Об'єкт громадської думки – 195
Об'єкт конфлікту – 162
Об'єкт соціології – 7–8
Ознаки соціального інституту – 62
Ознаки суспільства – 35
Опитування – 30
Організація – 70
Освіта – 125–127
Особистість – 114, 115, 124, 125
Оціночна функція громадської думки – 198

Патріархальний тип сім'ї – 136
Первинна соціологічна інформація – 23
Первинні групи – 90
Переконання – 116, 126
Плем'я – 91
Поведінка девіантна – 146
Подружній тип моногамної сім'ї – 136
Позитивізм (у соціології) – 18–19
Позитивна функція громадської думки – 199
Показники соціального розвитку – 186
Показники соціальної зрілості громадської думки – 201
Постіндустріальне суспільство – 48
Постмодерністське суспільство – 49
Потреба – 116, 120–122
Предмет конфлікту – 162
Предмет соціології – 9–10
Прикладна соціологія – 14
Принципи організації – 78
Принципи розробки соціальних технологій – 188
Принципи соціального управління – 180
Природжений (аскриптивний) статус – 118
Проактивний тип особистості – 118

- Програма соціологічного дослідження – 23
 Прогрес – 48
 Проміскуптет – 134
 Професійна група – 102, 103
 Професіоналізація – 99
 Психоаналітична теорія – 38
- Рациональний компонент структури громадської думки – 197
 Реактивний тип особистості – 117, 118
 Революція – 44
 Регулятивна функція громадської думки – 199
 Резерви соціальні – 175
 Ресоціалізація – 127
 Ретритизм – 153
 Референтна група – 89
 Реформа – 44
 Ритуалізм – 153
 Рід – 91
 Рішення управлінське – 182
 Рольовий конфлікт – 119
 Рольовий набір – 119
- Самооцінка – 116
 Самосвідомість – 116, 117, 127
 Світосистемний аналіз – 55
 Село – 93
 Середній клас – 110, 111
 Система особистості – 117
 Ситуація експериментальна – 26
 Сім'я – 91, 131
 Сім'я кровноспоріднена – 135
 Сім'я моногамна – 135
 Сім'я нуклеарна – 137
 Сім'я орієнтаційна – 137
 Сім'я повторна – 137
 Сім'я пуналуальна – 135
 Сім'я репродуктивна – 137
 Смертність – 105
 Соціалізація 124, 125, 126, 127, 128
 Соціалізація правова – 214
 Соціальна адаптація – 126, 127
- Соціальна активність – 116, 127, 128
 Соціальна верства – 110–112
 Соціальна взаємодія – 10, 37–40, 111, 116, 117, 120, 123, 126
 Соціальна група – 39, 88–90, 110, 112, 114, 117, 126
 Соціальна диференціація – 90, 109–111, 125
 Соціальна дія – 37, 38, 114–116, 118, 123
 Соціальна діяльність особистості – 120–122
 Соціальна ефективність дії права – 210
 Соціальна ієрархія – 109, 110
 Соціальна мобільність – 108, 110
 Соціальна нерівність – 109, 110
 Соціальна норма – 89, 112, 114, 126
 Соціальна обумовленість права – 208
 Соціальна поведінка особистості – 120–123, 126, 127
 Соціальна політика – 186
 Соціальна рівність – 109
 Соціальна роль – 89–91, 109, 111, 119, 120, 122, 126
 Соціальна система – 88, 114, 124, 126, 127
 Соціальна стратифікація – 39, 108, 109, 111
 Соціальна структура суспільства – 88, 90, 112, 116
 Соціальна сфера – 186
 Соціальна фрустрація – 112
 Соціальна якість – 116
 Соціальна якість особистості – 114–117, 126–128
 Соціальне (як поняття) – 9–10
 Соціальне виключення – 128
 Соціальне планування – 186
 Соціальне прогнозування – 185
 Соціальне проектування – 185
 Соціальний зв'язок – 36, 38, 39, 89, 90, 114, 120
 Соціальний інститут – 59
 Соціальний контроль – 124

- Соціальний механізм дії права – 209
 Соціальний престиж – 109, 110
 Соціальний розвиток – 47
 Соціальний статус – 110, 111, 118, 119, 120, 122
 Соціальний тип особистості – 117, 118
 Соціальні відносини – 10, 39, 40, 41, 90, 115, 116, 121, 123
 Соціальні зміни 126, 127
 Соціальні інститути – 61, 62
 Соціальні контакти – 90
 Соціальні очікування (експектації) – 120
 Соціальні пріоритети – 187
 Соціальні резерви – 175
 Соціальні технології – 189
 Соціальні функції сім'ї – 133
 Соціальні функції соціальних інститутів – 65
 Соціально-демографічна структура – 90
 Соціально-класова (стратифікаційна) структура – 90, 108
 Соціально-поселенська структура – 90
 Соціально-професійна структура – 90
 «Соціологізм» – 19
 Соціологічний імперіалізм – 11
 Соціологічний підхід – 11–12
 Соціологія девіантної поведінки – 146
 Соціологія дії – 42
 Соціологія права – 206, 208
 Соціологія сім'ї – 130, 131
 Спеціальні соціологічні теорії – 15–16
 Співробітництво – 39
 Спостереження – 24
 Спрямованість – 116, 121, 122
 Старіння нації – 104
 Стагевна структура – 103
 Статусний набір – 118, 119
 Стиль роботи керівника – 85
 Стимул – 122
 Структура громадської думки – 197, 198
 Структура організації – 71
 Структура соціальних інститутів – 62
 Структурна модель соціальних змін – 42
 Структурний функціоналізм – 20
 Суб'єкт громадської думки – 197
 Субординація – 36
 Суспільні відносини – 115, 125
 Суспільство – 34, 35
 Теоретична соціологія – 14
 Теорія аномії – 151, 152
 Теорія диференціальної асоціації – 154
 Теорія керування враженнями – 38
 Теорія конфлікту – 154
 Теорія культурного перенесення – 154
 Теорія навішування ярликів – 156
 Теорія обміну – 38, 39
 Теорія стигматизації – 156
 Типологія методів – 13–14
 Трансформація – 45
 Управління – 81
 Управління соціальне – 175
 Урбанізація – 95
 Феноменологічна соціологія – 21
 Формальні соціальні інститути – 63
 Форми вираження громадської думки – 201
 Формування громадської думки – 200
 Функції конфлікту – 162
 Функції соціального управління – 178
 Функції соціології – 16–17
 Функціональна роль соціальної сфери – 187
 Функціонування громадської думки – 200
 Ціль – 115, 116, 121, 128
 Ціннісна орієнтація – 116, 117, 121, 122
 Цінність – 40, 89, 111, 114, 116, 117, 122, 124, 126
 Шлюбна структура – 104
 Шлюбність – 105

Зміст

Передмова	3
Розділ 1. Соціологія як наука	7
§ 1. Предмет, методи, структура та функції соціології	7
§ 2. Основні етапи розвитку соціології	17
§ 3. Соціологічні методи збирання інформації	23
Питання для самоконтролю	33
Література	33
Розділ 2. Суспільство як об’єкт соціологічного аналізу	34
§ 1. Суспільство як соціальна система	34
§ 2. Соціальна взаємодія та соціальні відносини	37
§ 3. Соціальні зміни	41
§ 4. Соціальний розвиток	47
Питання для самоконтролю	56
Література	56
Розділ 3. Соціальні інститути	58
§ 1. Поняття «соціальний інститут». Інституціоналізація суспільного життя	58
§ 2. Види та функції соціальних інститутів	62
Питання для самоконтролю	69
Література	69
Розділ 4. Соціальні організації	70
§ 1. Поняття, ознаки та структура соціальної організації	70
§ 2. Закони, принципи та типологія соціальних організацій	75
§ 3. Управління організаціями	81
Питання для самоконтролю	86
Література	87
Розділ 5. Соціальна структура суспільства	88
§ 1. Соціальна група як елемент соціальної структури	88
§ 2. Національно-етнічна структура	91
§ 3. Соціально-поселенська структура	93

§ 4. Соціально-професійна структура	99
§ 5. Соціально-демографічна структура.....	103
§ 6. Соціальна стратифікація і соціальна мобільність	108
Питання для самоконтролю.....	112
Література	113
Розділ 6. Особистість у системі соціальних зв'язків	114
§ 1. Соціологічний вимір особистості. Соціальна якість особистості.....	114
§ 2. Соціальна діяльність і соціальна поведінка особистості	120
§ 3. Соціалізація людини	124
Питання для самоконтролю.....	129
Література	129
Розділ 7. Соціологія сім'ї.....	130
§ 1. Сім'я як об'єкт соціологічного аналізу	130
§ 2. Соціальні функції сім'ї.....	133
§ 3. Фази та типи розвитку сім'ї	134
§ 4. Тенденції шлюбно-сімейних відносин в Україні	138
Питання для самоконтролю.....	141
Література	142
Розділ 8. Соціологія соціальних відхилень (девіантної поведінки).....	143
§ 1. Соціальні норми: поняття, загальні риси, основні види.....	143
§ 2. Сутність і загальні ознаки соціальних відхилень.....	146
§ 3. Типологія соціальних відхилень	148
§ 4. Основні підходи до пояснення причин девіантної поведінки.....	150
§ 5. Соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки людей і підтримання суспільного порядку	158
Питання для самоконтролю.....	159
Література	160
Розділ 9. Соціальний конфлікт	161
§ 1. Сутність, функції та типологія конфлікту	161
§ 2. Причини та сфери розгортання конфлікту.....	165
§ 3. Стратегії і динаміка конфлікту та його розв'язання.....	169
Питання для самоконтролю.....	174
Література	174

Розділ 10. Соціальне управління	175
§ 1. Поняття, функції і принципи соціального управління	175
§ 2. Управлінське рішення	182
§ 3. Форми соціального управління.....	185
§ 4. Соціальна політика.....	186
Питання для самоконтролю.....	189
Література	190
Розділ 11. Громадська думка як об'єкт соціологічного аналізу	191
§ 1. Поняття громадської думки та її природа	191
§ 2. Об'єкт і суб'єкт громадської думки, її структура та функції	195
§ 3. Етапи становлення громадської думки, джерела і методи її вивчення	200
§ 4. Громадська думка про право	203
Питання для самоконтролю.....	204
Література	205
Розділ 12. Соціологія права	206
§ 1. Соціологічний підхід до аналізу права.....	206
§ 2. Соціальна обумовленість розвитку права	208
§ 3. Соціальний механізм дії права.....	209
§ 4. Соціальна ефективність правових норм.....	210
§ 5. Правова соціалізація особистості	214
Питання для самоконтролю.....	215
Література	216
Предметний покажчик	217

Навчальне видання

Соціологія

Підручник

За редакцією професора **М. П. Требіна**

Редактор *С. А. Пашинська*
Комп'ютерна верстка
і дизайн *В. М. Зеленька*
Коректор *Т. Ф. Зуб*

Підписано до друку з оригінал-макета 16.08.2010.
Формат 60×90 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 14. Обл.-вид. арк. 11,9. Вид. № 410.
Тираж 3000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у ТОВ «Будинок друку»
Україна, 62300, Харківська обл., м. Дергачі, вул. Петровського, 163а.
Тел./факс: (05763) 321-99. E-mail: n_druk@ukr.net
Свідоцтво: серія ДК № 2762 від 14.02.2007 р.